

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

**КРИЗИ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ:
ПРИЧИНИ, ЗМІСТ І СПОСОБИ НІВЕЛЮВАННЯ**

Монографія

Київ
2022

УДК 323.2(477)

К-82

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 3 від 30 червня 2022 р.)

Рецензенти:

Бабкіна Ольга Володимирівна, доктор політичних наук, професор, завідувачка кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Калакура Олег Ярославович, доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Романюк Анатолій Семенович, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка.

К-82 Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Р. В. Балабан, С. Г. Брехаря, Л. Л. Кияниця, О. Ю. Кондратенко, Н. В. Кононенко, Т. М. Ляшенко. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с.

ISBN 978-966-02-9488-2

У монографії проаналізовано кризи політичного розвитку як складові кризового синдрому модернізації. Неоінституційний підхід, який лежить в основі пропонованого дослідження, дав можливість проаналізувати розвиток України за роки незалежності крізь призму кризових явищ, які мають системний і перманентний характер і у своєму поєднанні, конвергенції та взаємопроникненні уповільнюють, а часом і унеможливають процеси демократизації. Кризи політичного розвитку, серед яких автори аналізують кризу ідентичності, кризу легітимності, кризу проникнення, кризу розподілу та кризу участі у своїй взаємодії, а також внаслідок вкрай суперечливих зовнішніх впливів через специфічне геополітичне середовище (між двома крупними центрами сили, що також проаналізовано в монографії), фактично призвело до тих випробувань, які нині проходить Українська держава.

Монографія розрахована на вчених-суспільствознавців, політиків, експертів та усіх, хто цікавиться питаннями політичного розвитку України.

УДК 323.2(477)

ISBN 978-966-02-9488-2

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022

DOI: 10.53317/978-966-02-9488-2 © Колектив авторів, 2022

ЗМІСТ

Передмова (<i>Олег Рафальський</i>)	7
Розділ 1. Теоретичні засади дослідження криз політичного розвитку: український контекст (<i>Леонід Кияниця</i>)	12
Розділ 2. Криза ідентичності як криза політичної культури, політичної свідомості та ідеології (<i>Світлана Брехаря, Галина Зеленько, Леонід Кияниця, Наталія Кононенко</i>)	50
Розділ 3. Криза легітимності в Україні або чому українці хронічно не довіряють державі (<i>Наталія Кононенко</i>)	85
Розділ 4. Криза розподілу як ознака кризи соціально-економічних функцій держави (<i>Тетяна Ляшенко</i>)	120
Розділ 5. Криза проникнення та її роль у руйнуванні соціального капіталу в Україні (<i>Світлана Брехаря</i>)	158
Розділ 6. Криза участі. Без політичної участі не буває демократії (<i>Ростислав Балабан</i>)	182
Розділ 7. Як кризи політичного розвитку позначилися на зовнішній політиці України (<i>Олег Кондратенко</i>)	221
Розділ 8. Наслідки впливу криз політичного розвитку на суспільно-політичні процеси в Україні (<i>Галина Зеленько</i>)	279
Висновки (<i>Галина Зеленько</i>)	309
Бібліографічні посилання	316

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

**CRISES OF POLITICAL DEVELOPMENT IN UKRAINE:
CAUSES, CONTENT AND METHODS OF LEVELING**

Monograph

Kyiv
2022

UDC 323.2(477)

C 82

Recommended for publication by the Scientific Board of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Protocol № 3, June, 30, 2022)

Reviewers:

Babkina Olga Volodymyrivna, National Pedagogical Dragomanov University, Head of the Department of Political Sciences, Doctor of Political Sciences, Professor.

Kalakura Oleg Yaroslavovych, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Chief Researcher, Department of Ethnopolitics, Doctor of Political Sciences, Professor.

Romanyuk Anatoly Semenovych, Ivan Franko National University of Lviv, Head of the Department of Political Sciences, Doctor of Political Sciences, Professor.

C 82 Crises of political development in Ukraine: causes, content and methods of leveling : monograph / authors' coll.: G. I. Zelenko (head of authors' coll., scientific editor), R. V. Balaban, S. G. Brekharya, L. L. Kiyanytsa, O. Yu. Kondratenko, N. V. Kononenko, T. M. Lyashenko. Kyiv : KIP&EtS of the NAS of Ukraine, 2022. 352 p.

ISBN ISBN 978-966-02-9488-2

The monograph analyzes political development crises as components of the modernization crisis syndrome. The neo-institutional approach, which is the basis of the proposed research, made it possible to analyze the development of Ukraine during the years of independence through the prism of crisis phenomena, which have a systemic and permanent nature and, in their combination, convergence and interpenetration, slow down, and sometimes make impossible, the processes of democratization. Crises of political development, among which the authors analyze the crisis of identity, the crisis of legitimacy, the crisis of penetration, the crisis of distribution, and the crisis of participation in their interaction, as well as due to extremely contradictory external influences due to a specific geopolitical environment (between two large centers of power, which is also analyzed in the monograph), have effectively led to the trials and tribulations that the Ukrainian state is currently undergoing.

The monograph is intended for social scientists, politicians, experts and anyone interested in the political development of Ukraine.

UDC 323.2(477)

ISBN 978-966-02-9488-2

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, NAS of Ukraine, 2022

DOI: 10.53317/978-966-02-9488-2

© Author's team, 2022

CONTENTS

Introduction (<i>Oleg Rafalskiy</i>)	7
Chapter 1. Theoretical foundations of the study of political development crises: the Ukrainian context (<i>Leonid Kiyanitsa</i>).....	12
Chapter 2. The crisis of identity as a crisis of political culture, consciousness, and ideology (<i>Svitlana Brekharya, Galyna Zelenko, Leonid Kiyanitsa, Nataliya Kononenko</i>)	50
Chapter 3. The crisis of legitimacy in Ukraine, or why Ukrainians chronically do not trust the state (<i>Nataliya Kononenko</i>)	85
Chapter 4. The crisis of distribution as a sign of the crisis of socio-economic functions of the state (<i>Tetyana Lyashenko</i>).....	120
Chapter 5. The crisis of penetration and its role in the destruction of social capital in Ukraine (<i>Svitlana Brekharya</i>)	158
Chapter 6. The crisis of participation. There is no democracy without political participation (<i>Rostyslav Balaban</i>)	182
Chapter 7. How crises of political development affected foreign policy of Ukraine (<i>Oleh Kondratenko</i>).....	221
Chapter 8. Consequences of the impact of crises of political development on socio-political processes in Ukraine (<i>Galyna Zelenko</i>)	279
Conclusions (<i>Galyna Zelenko</i>)	309
Bibliographic references	316

Передмова

Ця монографія готувалася ще до повномасштабного вторгнення Росії в Україну, яке почалося 24 лютого 2022 року. Однак навряд чи будемо неправі, якщо скажемо, що й до російсько-української війни слова криза і реформи були найчастіше вживаними в українському суспільстві. Причому і кризи, і реформи – це перманентний процес, який, здається, ніколи не матиме логічного закінчення, коли криза обернеться сталим розвитком, а реформи – ефективними змінами у всіх сферах суспільно-політичного життя. Однак, якщо поняття «реформа» має більш-менш конкретний зміст, то поняття криза – це щось абстрактне, що свідчить, що процеси в країні розвиваються у неправильному напрямі, однак складові цієї кризи (коли йдеться про суспільно-політичні кризи, а не парламентські чи інші внутрішньовладні кризи) зазвичай доволі абстрактні: мають багато складових і у більшості випадків складно піддаються аналізу.

Наголосимо, що поняття «політична криза» і «криза політичного розвитку» мають різний зміст. Поняття «політична криза» – це етап у розвитку політичного об'єкта (держави, влади, конкретної політики, парламенту, режиму, політичної системи, уряду тощо), який характеризується порушенням рівноваги однієї чи кількох базових підсистем у процесі їхнього функціонування, внаслідок чого змінюється сутність об'єкта, порушується регулярність політичної взаємодії. Натомість поняття «криза політичного розвитку» характерна саме для країн, які переходять до демократії і, зрозуміло, має значно глибші і фундаментальніші причини, пов'язані з характером політичного режиму, від якого держава переходить до демократії, характером трансформаційних змін і є значно тривалішими, ніж політичні кризи. Загалом поняття «кризи політичного розвитку» походить з теорій модернізації. До середини 60-х років ХХ ст. західна політична наука розглядала модернізацію як нескінченно прогресивний рух або в самих західних демократіях, або до західних демократій. На цьому шляху не відкидалися ймовірні проблеми. Але перетворення цих проблем на кризи вважалося майже неможливим – *not possible by default*.

Певні проблеми в демократичному осучасненні країн Південної та Латинської Америки зумовили виникнення в 70-х роках ХХ ст. в модернізаційному дискурсі терміну «кризовий синдром модернізації», який допускав можливість перетворення проблем модернізації на комплекс криз – ідентичності, легітимності, участі, поширення та перерозподілу. Автор відомої праці «Криза легітимності» Ю. Габермас (1973) вважав, що кризи в модернізації не мають ні початку, ні кінця, в індустріальних ліберальних суспільствах кризи перетворюються на невід’ємну рису, оскільки існування капіталізму і демократії вимагає двох протилежних принципів соціальної інтеграції через поєднання в межах однієї системи і суспільного характеру виробництва, і приватного привласнення надлишку. З 90-х років ХХ ст. і до сьогодні науковці активно розглядають взаємозумовленості політичних криз і модернізаційних трансформацій, де кризи є необхідною умовою політичного розвитку. Завдяки біосистемному підходу до модернізації Р. Інглехарта, модернізація перестала розглядатися виключно як західний феномен, а модернізація за західними стандартами вважається лише одним з варіантів оновлення політичної системи.

Тому **метою** цієї монографії є кількісний та якісний аналіз криз політичного розвитку, які проявляються в Україні у ході трансформації політичного режиму і модернізації політичної системи. Задля досягнення поставленої мети авторський колектив прагнув виконати такі **завдання**: з’ясувати причини виникнення кожного різновиду криз політичного розвитку, охарактеризувати їх особливості саме в Україні, а також спрогнозувати їх подальший перебіг з точки зору мінімізації їх негативних наслідків.

При проведенні цього дослідження було використано неінституційний підхід, який дав можливість виявити причинно-наслідкові зв’язки між різними політичними процесами і компонентами державної політики і станом суспільства; системний підхід дав можливість проаналізувати кризові явища в українській політиці як системні проблеми, які спричинені дисфункцією владних інститутів. Також для отримання прогнозованих результатів були залучені методи кількісного і якісного аналізу, індукції та дедукції, групи компаративних методів (порівняльно-

темпоральний, крос-темпоральний, метод вивчення окремих випадків).

Характерною рисою транзитних суспільств є так звані «політичні зміни без політичного розвитку». Тобто це стан країни та суспільства, коли вони в процесі переходу від одного типу політичного режиму (авторитарного) до іншого (демократичного) застигають у фазі інституціоналізації демократії. Що це означає? В політичній транзитології виокремлюють три основні етапи – етап лібералізації авторитарного режиму, етап інституціоналізації демократії та етап консолідованої демократії. І якщо посткомуністичні країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) та Балтії змогли перейти у стан консолідованої демократії, то пострадянські країни у переважній більшості на тривалий час застрягли на етапі інституціоналізації демократії (а деякі скотилися у попередній хоча й видозмінений авторитарний стан). Тобто у цих країнах створені формально демократичні політичні інститути, однак вони не працюють, що спричиняє утворення так званих «інституційних пасток», коли дедалі більше відтворюються неправові практики, а країна, попри численні події і зміни фактично не розвивається – тобто потрапляє у ситуацію «змін без розвитку», що означає відсутність якісних змін, насамперед, у правилах гри, від чого страждають усі сфери суспільного життя.

Тобто кризи політичного розвитку мають перманентний характер, гальмують, а часом і унеможливають повноцінний політичний розвиток країни. Зауважимо, що коли йдеться про політичний розвиток, мається на увазі зростання здатності політичної системи постійно й успішно адаптуватися до нових зразків соціальних цілей та створювати нові інститути, що забезпечують канали для ефективного діалогу між урядом і населенням. Іншою ознакою політичного розвитку є раціоналізація, тобто функціональна диференціація політичних інститутів. Оцінка їх діяльності базується на критерії результативності. І зрештою характеристика загальносистемних властивостей політичного розвитку включає також національну інтеграцію. Для будь-якого політичного співтовариства важлива проблема національної ідентичності і чіткого визначення національної основи. Синонімом політичного розвитку

у представленій конотації є поняття «політична модернізація». Тобто перспективи політичної модернізації в Україні визначаються здатністю політичного режиму вирішити проблеми, що мають як загальний, так і специфічний – суто національний – характер. Вступ на шлях модернізації призводить до зростання технократичних вимог до економіки, технології і принципам ефективності. Однак наявність джерел кризового стану впливає з розриву між соціальними змінами і політичною інституціоналізацією, що призводить до розриву між системою суспільних цінностей і народжуваними змінами. При цьому можливе зростання незадоволеності від невідповідності між очікуваними благами і реальними наслідками політичних рішень.

У політичній історії України проявилися усі кризи політичного розвитку, які притаманні транзитним суспільствам – криза ідентичності, криза розподілу, криза участі, криза проникнення, криза легітимності. Зрозуміло, що усі ці кризи в Україні розвивалися одночасно, що істотно вплинуло як на соціокультурні характеристики суспільства, також соціально-економічні процеси і характер політичного режиму загалом. Зауважимо, що у вітчизняній політичній науці є багато досліджень, у яких проаналізовано політичні кризи, які мали місце у політичному процесі України періоду незалежності. Однак прикладних досліджень, які б стосувалися саме криз політичного розвитку як явищ, які пов'язані з кризовим синдромом модернізації немає. Тому у цьому дослідженні автори спиралася на роботи різних дослідників, чийі праці дотичні так чи інакше до заявленої теми.

Звісно, що російсько-українська війна поставила величезну кількість нових викликів перед країною, політикумом та суспільством. Війна істотно вже змінила і надалі буде змінювати політичну сцену України, і маркери, за якими відбувається самоідентифікація громадян України, поставила нові виклики перед економічною політикою держави, змусить переглянути ефективність виконання нею притаманних їй функцій. Зазнає істотних змін і соціальна структура суспільства, очевидно, що радикалізується участь політичних акторів, зміняться форми легітимації політичної влади тощо.

Повоєнні трансформації вимагатимуть розуміння витоків і урахування наслідків кризових явищ, які мали місце в Україні в роки незалежності. Науковий аналіз сутності й причин цих явищ, способів і засобів їх подолання сприятиме визначенню ефективних шляхів суспільного розвитку й державотворення.

Олег Рафальський,
*віцепрезидент Національної академії наук України,
директор Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор
історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України*

РОЗДІЛ 1

Теоретичні засади дослідження криз політичного розвитку: український контекст

Дослідження процесів трансформації інституцій держави та суспільства в Україні періоду після 1991 року вимагає глибокого розуміння принципів та підстав тлумачення основних явищ, що супроводжували перетворення українського політичного ландшафту з моменту відновлення державної незалежності України. Формування такого розуміння, в свою чергу, тягне за собою усвідомлення важливості теоретизації засадничих понять та концептів «політичного розвитку» та «політичної кризи» як ключових складових концептуально-методологічного інструментарію, що обумовлює рамки такого дослідження. Отже, метою цього розділу є визначення вказаних вище понять відповідно до здобутків сучасної політичної теорії у контексті досліджень сучасних політичних систем, їх розвитку та трансформації, із залученням доречної емпіричної ілюстрації у вигляді застосування тих або інших теоретичних концепцій цього характеру в працях українських дослідників, присвячених проблематиці криз(и) політичного розвитку та політичної системи, що є невід'ємною частиною розуміння траєкторії політичної еволюції сучасної України як держави та суспільства. Цим самим визначається і структура цього розділу: аналіз основних підходів до визначення та взаємозв'язку понять «політичної кризи» та «політичного розвитку», з метою встановлення ступеня взаємопов'язаності цих концептів у сучасному політологічному дискурсі; компаративний аналіз основних сучасних теорій політичного розвитку та криз останнього, із залученням відповідного теоретичного матеріалу, насамперед, англо-американських дослідників; застосування відповідних теоретико-концептуальних розробок до контексту криз політичного розвитку України доби Незалежності із звертанням, у першу чергу, до проблематики кризового стану на переломних моментах політичного процесу розвитку сучасної української державності.

«Політичний розвиток» та «політична криза»: поняття та взаємопов'язаність. Концепт «політичного розвитку» за своєю сутністю тісно пов'язаний із розумінням змін та трансформацій політичного процесу в часі (темпоральний підхід), із зверненням особливої уваги на «прогресивний» характер цих змін у бік певної визначеної мети розвитку. До прикладу, вже в ранній монографії В. Вільсона «Конституційний уряд у Сполучених Штатах» (*Constitutional Government in the United States*, 1908) політичний розвиток розглядається як сукупність поступових лінійних змін, що спрямовувалися певною логікою «Історії»¹. Це розуміння пізніше було імпортовано у порівняльні політичні дослідження у формі концепту «модернізації», за якого різні політичні системи на рівні окремих країн та регіонів порівнювалися між собою, виходячи з гаданого перебування кожної з них на тих або інших «етапах» політичного розвитку². Тим не менше лінійне та поступальне тлумачення політичного розвитку як феномену багато в чому визначало розуміння останнього в працях дослідників порівняльних явищ політики в другій половині ХХ ст., аж до того моменту, коли таке розуміння було поставлене під сумнів у межах кризи самої «модернізаційної» парадигми політичних досліджень.

Коли англо-американські дослідники ХХ ст. (Е. Шілз, Т. Парсонс та ін.) вперше зайнялися вивченням політичного розвитку, вони виходили з того постулату, що існує певна ідеальна форма державного ладу, загальний стан досконалості, до якого всюди рухаються форми політичної організації шляхом автоматичної роботи певних об'єктивних чинників політичного розвитку³. Вищезгадане припущення про універсальний однолінійний розвиток було сформульоване на основі теоретичної та методологічної перспективи, розробленої М. Вебером (концепція «ідеальних

¹ Wilson W. *Constitutional Government in the United States*. New York : Columbia University Press, 1908. P. 22.

² Цимбалюк С. І. Конституювання та розвиток теорії модернізації в соціологічному дискурсі : дис... канд. соціол. наук: 22.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 238 с.

³ So A. Y. *Social Change and Development: Modernization, Dependency, and World-System Theories*. Newbury Park, 1990. P. 18–23.

типів») ⁴ з виходом на перспективу виявлення принципів організації політики та управління в нових незалежних країнах за доби деколонізації ⁵. Можливості культурних, етичних (або політичних) інновацій були постульовані для візуалізації поєднання свого роду культурного універсалізму з техно-індустріальним універсалізмом, що саме тоді набував обертів. Культурні цінності розглядалися не як статичні, а абсолютні; вони вважалися пройнятими історичним змістом і необхідністю постійної відповідності вимогам науки, індустріалізму і сучасної держави. Вважалося, що цей постулат має великий потенціал для побудови систем цілеспрямовано-раціональної дії в сфері політики і цінностей ⁶. Як перший крок в цьому напрямку були сформульовані загальні моделі політичного розвитку в термінах полярних концепцій, у рамках яких передбачалося, що емпіричні відмінності в формах політичної організації репрезентують універсальні і однорідні стадії політичного розвитку і навіть можуть бути перетворені у часовий ряд з метою подальшого тлумачення взаємозв'язків між ними.

На думку Т. Парсонса, соціальний розвиток будь-якої людської спільноти відбувається у напрямі усе більшої її адаптивності та самодостатності, на шляху до яких кожна соціальна система виробляє ряд функціональних підсистем, яким Т. Парсонс дав назву «еволюційних універсалій», поява яких означає перехід від одного якісного стану системи до іншого ⁷. До таких «універсалій» Т. Парсонс відносив, зокрема, систему вербальної комунікації, систему спорідненості, релігійні уявлення, соціальну стратифікацію та її легітимацію, бюрократичну систему управління, товарно-грошові відносини (ринковий комплекс), систему правових норм, що абстрагується від окремої особи, та демократичну

⁴ Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н. История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс. Москва, 1991. 366 с.

⁵ Lerner D. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. New York and London, 1965.

⁶ Mayhew L. In Defense of Modernity: Talcott Parsons and the Utilitarian Tradition. *American Journal of Sociology*. 1984. Vol. 89(6). P. 1273–1305.

⁷ Parsons T. Evolutionary Universals in Society. *American Sociological Review*. 1964. Vol. 29(3). P. 339–357.

політичну систему⁸. Саме появу двох останніх «універсалій» Т. Парсонс вважає ознакою переходу суспільства від «традиційного» до «сучасного» стану (виникнення «суспільства модерну»). На думку вченого, основними відмінностями «суспільства модерну» від «традиційного» є домінування індустріальної сфери над сільським господарством, індивідуалізму над колективізмом, світської науки та філософії над міфологією та релігією, наявність розвинутого розподілу праці та переважання досягнутих окремими індивідами соціальних статусів над спадковими, типовими для «традиційних» суспільств, універсалізму над партикуляризмом⁹.

Погляди близького співробітника Т. Парсонса – Е. Шілза щодо модернізації як явища та суспільного процесу було досить чітко виражено останнім у його відомій лекції з проблем нових незалежних держав, прочитаній перед аудиторією, що складалася з науковців та державних службовців, у Добс-Феррі, у червні 1959 року¹⁰. У цій лекції Е. Шілз фактично виділив такі базові ознаки «модерного» суспільства, які у його викладі були ідентичними основним рисам «прогресивного» проекту американських лібералів часів «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта: 1) високий ступінь індустріалізації економіки та досягнення життєвого рівня, порівняно з іншими розвинутими державами; 2) демократичний характер політичної системи; 3) егалітарний характер суспільних цінностей та подолання традиційних станово-кастових привілеїв та дискримінаційних норм; 4) орієнтація державної політики на подолання класових антагонізмів та формування «держави загального благоденства»; 5) раціональний характер соціальних інститутів та визнання наукового знання основою інтелектуального життя суспільства¹¹.

⁸ Parsons T. Evolutionary Universals in Society. *American Sociological Review*. 1964. Vol. 29(3). P. 347–349.

⁹ Parsons T. Evolutionary Universals in Society. *American Sociological Review*. 1964. Vol. 29(3). P. 356.

¹⁰ Gilman N. *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2003. P. 1.

¹¹ Gilman N. *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2003. P. 2.

Таким чином, концепція Парсонса-Шілза практично визначала як своєрідний «еталон» відповідності того чи іншого суспільства критеріям модернізованості його подібність (або неподібність) основним соціально-економічним та політичним параметрам індустріалізованих, ліберально-демократичних держав Західного блоку. Уже тоді чітко виявилися такі негативні риси модернізаційної парадигми соціально-політичних досліджень, як євроцентризм, абсолютизація «західного» шляху індустріалізації та модернізації політичної системи як начебто єдино можливого (ставлення Т. Парсонса до СРСР та його досвіду модернізації було досить суперечливим, і в деяких його статтях та заявах можна знайти елементи, характерні для пізнішої теорії конвергенції) та акцентування уваги виключно на дихотомії «традиційне – сучасне», що обмежувало можливості розуміння внутрішньої динаміки як «традиційних», так і «сучасних» суспільств і не давало чіткої відповіді на питання: чому, власне, одне з сукупності раніше існуючих аграрних суспільств (пізньосередньовічне західноєвропейське) змогло самостійно пережити процес модернізації, в той час як решті подібних суспільств цього зробити не вдалося? В усякому разі, саме концепція Парсонса-Шілза, побудована на розумінні людських спільнот як квазібіологічних систем, що розвиваються згідно з певними закономірностями соціальної еволюції, поєднавши, таким чином, соціологічні моделі Е. Дюркгейма та М. Вебера, стала основою усієї сучасної модернізаційної макротеорії соціальних досліджень¹². Тим самим, поняття політичного розвитку ставало складовою загального процесу розвитку як системного переходу від «традиції» до «модерну».

З іншого боку, розуміння політичного розвитку як феномену характеризується і значущою нормативною складовою, оскільки теоретики та дослідники політичного життя у ХХ ст. значною мірою надихалися і класичними зразками політичної теорії – від Античності до ХІХ ст. Політична наука з моменту її зародження разом із філософією Платона і Аристотеля поставила вивчення

¹² Peet R., Hartwick E. *Theories of Development: Contentions, Arguments, Alternatives*. New York : The Guilford Press, 2009. P. 116.

конституційного ладу в центр своєї уваги – не лише формальних інститутів управління, але і вивчення політичної культури у всій її складності. Таким чином, ми можемо говорити про «державу», «політичний устрій» і «політичний режим» в однакових термінах. У той час як це більш традиційне розуміння політичної науки дає можливість нормативних суджень щодо політичного режиму, відправною точкою є розуміння і розкриття логіки і норм, властивих цьому режиму, що починається з дослідження конкретного режиму, його політичних принципів і характеру його реалізації. Тим самим, класична політична наука прагне винести судження про те, чи є ті або інші політичні зміни «здоровими» або «дегенеративними» для того або іншого політичного режиму з урахуванням сутності останнього¹³. Аристотель, наприклад, говорить про частини, з яких складається держава, як про визначальні для її устрою¹⁴. Відповідно, знаючи, як вона спочатку утворилася, ми також повинні знати, як вона може зберігатися довше за все¹⁵. У цьому сенсі розвиток – це питання збереження цілей або ідентичності держави. Можна навіть сказати, що Аристотель вважає, що держави мають свій телос (цілеспрямування), так само як Гегель бачить історію як процес, що розгортається¹⁶. Однак для Аристотеля в політичному розвитку немає нічого неминучого. Навпаки, на його думку, необхідно підтримувати політичний устрій, що є одним з найважливіших завдань політичної науки; це може допомогти створити сукупність знань, що використовуються для захисту державного устрою¹⁷. У цьому сенсі класичний, або аристотелівський, підхід до тлумачення питань політичного розвитку стоїть у прямій протилежності до модерного/

¹³ Thomas G. What Is Political Development? A Constitutional Perspective. *The Review of Politics*. Spring 2011. Vol. 73(2). P. 275–294.

¹⁴ Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 4 / перев. и ред. А. И. Доватура. Москва : Мысль, 1983. С. 376–644.

¹⁵ Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 4 / перев. и ред. А. И. Доватура. Москва : Мысль, 1983. С. 376–644.

¹⁶ Thomas G. What Is Political Development? A Constitutional Perspective. *The Review of Politics*. Spring 2011. Vol. 73(2). P. 285.

¹⁷ Coby P. Aristotle's Four Conceptions of Politics. *The Western Political Quarterly*. 1986. Vol. 39(3). P. 480–503.

«модернізаційного» підходу, тим самим надаючи додаткового ракурсу до розгляду проблематики політичного розвитку як такого.

Поруч і водночас з поняттям «політичний розвиток» неминуче стоїть і концепт «політичної кризи», що має прямий стосунок до тематики цього розділу і монографії в цілому. У суто етимологічному сенсі поняття «криза» відносить нас до латинського слова «crisis», що в свою чергу походить від грецького «κρίσις» і, залежно від контексту, може означати як «переломний момент», так і «вибір»/«вирок», «розрізнення»/«міркування»¹⁸. Тим не менше, в сучасній українській мові більш усталеним є розуміння «кризи» як «різкої зміни звичайного стану речей» / «зламу» / «загострення»¹⁹, і саме в цьому ключі це поняття вживатиметься в подальшому. Як зазначає в цьому контексті німецький історик понять Р. Козеллек, початкове глибинне розуміння поняття «кризи» з плином часу водночас спростилося і набуло додаткової амбівалентності, оскільки в епоху Модерну «криза» стала дедалі частіше розумітися як явище, споріднене з поняттями політичного конфлікту, «безладу» та революції, тим самим обмеживши поле розуміння альтернатив розвитку, що задається ситуацією кризи, до простої дихотомії – «консервація» або «революція»²⁰. Цей момент варто мати на увазі, коли йдеться про політичні кризи, а тим паче про кризи політичного розвитку. Загалом, однак, на перший погляд, політичні кризи здаються раптовими і гострими розривами в «нормальній» роботі політичних систем. Це звичайне сприйняття політичних криз далі розглядається як їх тимчасове визначення, яке пропонує певну точку опори для їх розгляду. Однак до політичної кризи лише із запізненням почали ставитися як до явища, що варте систематичного аналізу і пояснення заради

¹⁸ Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мов-ва ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1989. Т. 3: Кора – М. С. 91.

¹⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 594.

²⁰ Koselleck R. Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt. Frankfurt-am-Main : Taschenbuch-Ausgabe Suhrkamp, 1973.

самого себе, і тому гідного піднесення до статусу об'єкта дослідження²¹. Дійсно, в більшості робіт, присвячених цим проблемам, політичні кризи розглядаються як засіб розуміння або пояснення інших політичних феноменів, що значною мірою ускладнює їх розуміння²². З плином часу відбулася певна переорієнтація проблематики дослідження політичної кризи як явища, що збігається з поглибленням інтересу дослідників до вищенаведеної проблематики політичного розвитку. З такого ракурсу політична криза інтерпретується як вияв конкретного стану структур суспільства, яке постраждало від цієї кризи²³. Ця точка зору не тільки дозволяє врахувати значну кількість властивостей політичної кризи, а й зрозуміти, чому ідея про те, що аналіз та інтерпретація політичних криз вимагає «виняткових» інструментів дослідження, може ввести в оману.

Водночас тісний взаємозв'язок між поняттями політичної кризи та політичного розвитку часто призводив дослідників до фіксації уваги на наслідках/результатах політичних криз з точки зору модернізації відповідних політичних систем, що інколи призводило до спрощеного погляду на сутність відповідних кризових явищ. Наприклад, у своєму відомому дослідженні Л. Біндер і його колеги виділили кілька типів криз політичного розвитку, таких як кризи ідентичності, легітимності, участі, розподілу і проникнення²⁴ (див. відповідні розділи цієї колективної монографії). Ці кризи розглядалися як функціональні передумови або необхідні умови для виникнення розвиненої політичної системи. Поряд з їх телеологічними упередженнями такі підходи, як зауважив Сідней Верба, не змогли відрізнити кризи як процеси «порушення» звичайної роботи політичних систем від проблем, які

²¹ Offe C. «Crisis of Crisis Management»: Elements of a Political Crisis Theory. *International Journal of Politics*. 1976. Vol. 6 (3). P. 29–67.

²² Dobry M. Crisis. *International Encyclopedia of Political Science*. Vol. 1 / ed. B. Badie. London : SAGE Publications, 2011. P. 489–493.

²³ Dobry M. Crisis. *International Encyclopedia of Political Science*. Vol. 1 / ed. B. Badie. London : SAGE Publications, 2011. P. 489.

²⁴ Binder L., Colcman J., Pye L. and other. Crises and Sequences in Political Development : monograph / ed. by L. Binder. Princeton : Princeton University Press, 1971. 326 p.

політичні еліти повинні були вирішити, щоб модернізувати свою країну – навіть хоча деякі з цих проблем іноді приводили до конфліктів, які більш точно відповідали наведеному вище визначенню криз ²⁵.

З іншого боку, дослідження політичних криз може збагатити свій інструментарій за рахунок більшої уваги до динамічного та мультиакторного характеру відповідних політичних систем, що переживають або можуть переживати ситуації політичної кризи. Так звана «теорія плинних кон'юктур» (*fluid conjectures*), запропонована французьким політологом М. Добрі, виходить із тієї тези, що соціальні структури і, в більш широкому сенсі, конфігурації інститутів і соціальних відносин, навіть якщо вони глибоко об'єктивовані, не є обов'язково більш структурно стабільними, порівняно з суто фізичною реальністю. Вони можуть зазнавати короткострокових трансформацій свого стану і відчувати різні стани кон'юнктури, як особливості внутрішнього стану соціальних структур. Таким чином, ця перспектива відкриває можливість виявити пластичність структур і їх чутливість до мобілізації акторів ²⁶.

У межах теорії плинних кон'юктур політичні системи визначаються їх високою внутрішньою диференціацією на безліч соціальних секторів, сфер або полів, відносно автономних один від одного, сильно інституалізованих, схильних до окремішності та наділених власною соціальною логікою (набором обмежень, ресурсів, прагматичних і нормативних правил гри та ін.), логіка яких за звичайних умов сильно впливає на сприйняття, розрахунки і тактичну діяльність політичних акторів. Саме тому процес виникнення та розвитку політичної кризи у межах вищенаведеної теорії розглядається як десекторалізація політичної системи – тобто як явне скорочення, а іноді і повне припинення автономії різних секторів; видиме руйнування внутрішньосистемних меж

²⁵ Binder L., Coleman J. S., La Palombara J., Pye L. W., Verba S., and Weiner M. *Crises and Sequences in Political Development : Development : monograph / ed. by L. Binder.* Princeton : Princeton University Press, 1971. P. 183.

²⁶ Dobry M. *Sociologie des Crises Politiques: La Dynamique des Mobilisations Multisectorielles.* Paris : Presse de Sciences Po, 2009. P. 490.

між ними; швидке зростання рівня сприйняття можливості використання форм політичної стратегії та тактики, що раніше вважалися зовнішніми до відповідної логіки політичної системи²⁷. Серед інших особливостей, це призводить до швидких змін звичайного розподілу політичної праці та не менш різких процесів делегітимізації соціальної реальності політичних інститутів та колективних органів²⁸. У цьому ключі політична криза стає відображенням переформатування поточної, але також і довгострокової кон'юнктури політичної системи, що по-новому ставить питання про особливості розвитку останньої.

Таким чином, аналіз проблематики концептуалізації понять «політичний розвиток» та «політична криза» в межах цього дослідження показує, що взаємозв'язок між цими поняттями відображає як внутрішню суперечливість дискурсу політичного розвитку (між підтриманням певних нормативних та прагматичних засад функціонування поточного стану політичної системи та прагненням до лінійної та поступальної зміни стану останньої в бік певного універсального політичного ідеалу), так і подібну суперечливість розуміння поняття політичної кризи (від ситуації більш-менш тимчасового порушення «нормального» стану речей до квазібіологічної динаміки постійної плинності політичної кон'юнктури, що безпосередньо впливає на сталість та динаміку розвитку політичної системи). Таке тлумачення концептуально-дискурсивного взаємозв'язку між політичним розвитком та політичною кризою ставить питання про сутність криз політичного розвитку як таких, що, відповідним чином, знаходить своє відображення на «полях» теоретико-емпіричного аналізу фактичних політичних криз у суспільствах перехідного типу.

Теорії політичного розвитку та політичної кризи: точки взаємного перетину. Як було зазначено вище, сучасне розуміння проблематики політичного розвитку є передусім наслідком розгортання теоретичної аргументації представників «модернізаційної»

²⁷ Dobry M. *Sociologie des Crises Politiques: La Dynamique des Mobilisations Multisectorielles*. Paris : Presse de Sciences Po, 2009. P. 492.

²⁸ Dobry. M. *Sociologie des Crises Politiques: La Dynamique des Mobilisations Multisectorielles*. Paris : Presse de Sciences Po, 2009. P. 493.

парадигми макросоціальних досліджень у сфері політичної компаративістики та критики останньої. Дискурс модернізації, починаючи з 1950-х років, почав розглядатися як ідеологічна основа для протидії подальшим успіхам ліворадикальних рухів у країнах «третього світу» шляхом висування альтернативи соціалістичним проектам перебудови постколоніальних країн²⁹. На противагу планам «народно-демократичної революції», що була ідеологічною базою радянського підходу до поширення свого впливу в країнах «третього світу», американські автори концепції модернізації висували ідеї, що багато в чому являли собою екстраполяцію уявлень американських лібералів часів «Нового курсу» про бажані шляхи перебудови американського суспільства за допомогою «держави загального добробуту» (*welfare state*) на постколоніальні країни та регіони: як ідеал висувалась технократична держава зі значними елементами авторитаризму, що за допомогою кадрів підготовлених спеціалістів та менеджерів здійснить швидкий перехід від «традиційного» суспільства до «модерного» стану речей, моделлю якого для них були США середини ХХ ст. Фінансування досліджень проблем розвитку країн «третього світу» у руслі теорій модернізації з боку уряду США та основних приватних фондів сприяння науковим дослідженням у 1950-х – 1960-х роках є загальновідомим фактом, що підтверджує політичну зацікавленість уряду та великого бізнесу США у просуванні ідей модернізації як альтернативи радянським підходам до розв'язання проблем постколоніальних країн, прикладом чого може бути діяльність факультету суспільних відносин Гарвардського університету та особливо – Центру міжнародних досліджень Массачусетського технологічного інституту, первинно створеного для дослідження питань підвищення ефективності «психологічної війни» проти прорадянських режимів у 1951 році, в рамках діяльності якого було сформульовано низку важливих, з точки зору модернізаційної макротеорії, концепцій (наприклад, теорія «стадій зростання»)³⁰.

²⁹ Gilman N. *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2003. P. 156.

³⁰ Gilman N. *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2003. P. 160–163.

З усіх теорій модернізації, що беруть свій початок з парсонівської моделі, найбільш впливовою та відомою стала теорія «стадій зростання» У. Ростоу (1916–2003), що, як стверджував сам автор, являла собою амбітну спробу запропонувати концепцію лінійно-стадіального соціально-економічного розвитку людства, альтернативну формаційній моделі Карла Маркса³¹. Пишучи «Стадії економічного зростання. Не-комуністичний маніфест» (1960), У. Ростоу у своїй класифікації стадій розвитку людського суспільства, які, на його думку, мали універсальний характер, виходив із принципу детермінації суспільно-політичних процесів технологічними та економічними чинниками³². Він виділив такі «стадії економічного зростання»: 1) «традиційне суспільство»; 2) «підготовка умов для піднесення»; 3) «піднесення»; 4) «рух до зрілості»; та 5) «ера високого масового споживання». У своєму підсумку усі ці етапи розглядаються як невід’ємна складова та економічна основа процесу суспільної модернізації³³.

У. Ростоу, звичайно, не вважав, що шлях проходження країнами «третього світу» процесу модернізації має бути обов’язково ідентичним західному досвіду індустріалізації, урбанізації та демократизації. На його думку, більш пізнє входження постколоніальних країн у період модернізації як надає їм ряд переваг (можливість прямого запозичення вже існуючих високих технологій; можливість скористатися економічною допомогою з боку більш розвинутих країн), так і призводить до появи ряду перешкод на шляху модернізації (різкий дисбаланс між темпами зростання населення та можливостями реального працевлаштування; протиріччя між прагненнями мас до зростання індивідуального споживання та імперативами економічного зростання), що призводить до виникнення та інтенсифікації внутрішніх конфліктів у

³¹ Gustafsson B. G. Rostow, Marx and the Theory of Economic Growth. *Science & Society*. 1961. Vol. 25(3). P. 229–244.

³² Rostow W. W. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. New York : Cambridge University Press, 1960.

³³ Rostow W. W. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. New York : Cambridge University Press, 1960. P. 2, 38, 59.

суспільствах, що переживають період модернізації³⁴. Однак немає сумніву, що в кінцевому підсумку в межах концепції У. Ростоу усі суспільства, що успішно завершують процес модернізації, мають досягнути етапу «ери високого масового споживання», еталоном якої вчений однозначно вважав ліберальну модель суспільного розвитку (дешево масове виробництво на основі приватної власності та ринкових трансакцій у економічному плані, «державна загального добробуту» в соціально-політичному), що одержала перемогу над старою моделлю «вільного ринку», – як тоді вважалося, безповоротну, – у США у 1930-ті – 1950-ті роки³⁵.

Хоча У. Ростоу і висунув свою модель модернізації, спираючись на принципи технологічного та економічного детермінізму, не можна не звернути увагу на чіткі політичні характеристики та імперативи його концепції. На думку У. Ростоу, основною рушійною силою модернізації «незахідних» суспільств був не ендогенний чинник усвідомлення переваг економічної раціональності над традиціоналізмом, а екзогенний фактор так званого «реактивного націоналізму» як реакції на військове та економічне переважання «чужинців»³⁶. Найбільш яскравим прикладом такого початку модернізації У. Ростоу вважав Японію періоду «реставрації Мейдзі» (1868 – 1912), хоча Німеччина, Китай та Росія (СРСР), на думку теоретика, також починали свої процеси модернізації з реакції на зовнішнє «припинення» або його загрозу. Сучасним йому прикладом такого «припинення» У. Ростоу вважав спадщину західноєвропейського колоніалізму, тому, на його думку, метою американської зовнішньої політики мало стати «сприяння появі нових відносин співробітництва між суверенними націями, що прийшли б на зміну старим зв'язкам доби колоніалізму»³⁷. Таким

³⁴ Martinelli A. *Global Modernization: Rethinking the Project of Modernity*. London : SAGE, 2004. P. 41.

³⁵ Gilman N. *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2003. P. 163.

³⁶ Gilman N. *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2003. P. 194.

³⁷ Gilman N. *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2003. P. 194.

чином, він розглядав постколоніальний націоналізм як основний імпульс для модернізації «третього світу».

Однак У. Ростоу, відповідно до власних політичних поглядів, закликав розрізнити «демократичний націоналізм», підтримка якого, на його думку, мала бути основою зовнішньої політики США та «комуністичний націоналізм», який він вважав «девіацією» на шляху до модернізації. Вчений стверджував, що СРСР підтримує «ксенофобський націоналізм» у країнах «третього світу», похваляючи антизахідні настрої. При цьому теоретик модернізації ігнорував роль неокolonіалізму і, зокрема, альянсів США з колишніми колоніальними державами у зростанні анти-вестерністських настроїв. Для У. Ростоу радянська модель розвитку була всього-на-всього «патологією», що відхилялася від абстрактної норми «правильної» модернізації, а зростання підтримки комуністичних рухів у «третьому світі» була, згідно з класичними настановами біхевіоризму, наслідком «соціальної дезорганізації» та зростання розгубленості серед мас, спричинених процесами швидкої модернізації.

Погляди У. Ростоу відіграли провідну роль у остаточному становленні теорії модернізації як домінуючої парадигми досліджень проблем глобального розвитку в США в 1960-і роки. Завдяки його ролі в розробці політичних настанов у сфері національної безпеки США (У. Ростоу обіймав посаду заступника помічника президента з питань національної безпеки в адміністрації Дж. Ф. Кеннеді і відіграв значну роль у визначенні характеру подальшої «в'єтнамської політики» США у 1960-ті роки. Політичні висновки з теорії «стадій росту» є досить зрозумілими: «традиційні суспільства», що прагнуть успішно здійснити процес модернізації, мають слідувати прикладу Заходу, посилюючи свій рівень інтегрованості у світову економіку та адаптуючи свою політичну систему під зразок США³⁸.

Однак, незважаючи на це, певна компліментарність досліджень політичного розвитку до суто соціально-економічних

³⁸ Peet R., Hartwick E. Theories of Development: Contentions, Arguments, Alternatives. New York : The Guilford Press, 2009. P. 129.

студій модернізації все ж таки дається взнаки. Співвідношення понять «політичний розвиток» та «модернізація» у працях цих та інших авторів, що розглядали питання політичної модернізації, є дійсно досить розмитим: «політичний розвиток» може бути синонімом поняття «політична модернізація», однак може і збігатися з «модернізацією як такою», будучи інституційною основою багатовимірного процесу соціальних трансформацій. Так, на думку Д. Аптера, поняття «модернізація» охоплює, серед усього іншого, поширення та інституціоналізацію «індустріальних» соціальних ролей у «неіндустріальному» соціальному середовищі, що вимагає створення добре організованої політичної системи, в рамках якої можливе здійснення контролю над процесом соціального переходу (ще один приклад технократичної орієнтації класичних теорій модернізації)³⁹.

Найбільш адекватні рішення цієї проблеми були запропоновані у рамках розгляду політичного розвитку як специфічно політичного виміру модернізації в цілому. Подібне формулювання було висунуто вченими, що брали участь у діяльності Комітету порівняльної політології (*Committee on Comparative Politics*) Американської Наукової Ради з соціальних наук (засновано у 1953 році; спершу очолювалася Г. Алмондом, а з 1965 року – Л. Паєм). За цим визначенням, запропонованим Л. Паєм та С. Вербою (1932–2019), політичний розвиток визначався як процес: 1) поширення в суспільстві поглядів, спрямованих у напрям визнання важливості принципу соціальної рівності (зростання вимог щодо розширення громадянських прав, підвищення громадської активності); 2) підвищення спроможності політичної системи регулювати економічну сферу життя суспільства, реагувати на вимоги громадськості, регулювати соціальні конфлікти; та 3) диференціації, спеціалізації та інтеграції соціальних ролей та політичних організацій⁴⁰.

³⁹ Apter D. E. *The Politics of Modernization*. Chicago : The University of Chicago Press, 1965.

⁴⁰ Pye L. W., Verba S. *Political Culture and Political Development*. Princeton : Princeton University Press, 1965.

Подібну, однак не ідентичну попередньому визначенню, характеристику співвідношення процесів політичного розвитку та модернізації надав С. Гантінгтон у 1965 році. На його думку, політичний розвиток являє собою зростаючу інституціоналізацію політичних організацій та процедур, що в свою чергу охоплює чотири виміри: адаптивності, комплексності, автономності та узгодженості⁴¹. Як можна побачити, такий підхід, що використовує категорії еволюціонізму, дуже нагадує соціологічні схеми «диференціації – інтеграції», у свою чергу засновуючись на структурно-функціональному підході Т. Парсонса.

Найбільш систематизоване визначення криз та викликів політичному розвитку у ході модернізації було сформульовано норвезьким політологом та соціологом С. Рокканом (1921–1979). С. Роккан виділив наступні «політичні виклики модернізації», що асоціюються з відповідними «інституційними рішеннями»: 1) «початок розбудови держави», що асоціюється з політичною, економічною та культурною уніфікацією на рівні еліт, що супроводжується створенням постійних політичних інститутів; 2) «розбудова національної ідентичності» через створення постійних збройних сил, впровадження обов'язкового середнього навчання, появу засобів масової інформації; 3) «впровадження політичного громадянства», що супроводжується розширенням політичних прав, ліквідацією юридичних бар'єрів всередині самого корпусу громадян держави, створенням організованих політичних партій, початком участі широких мас у політичному процесі; 4) «впровадження соціального громадянства», що тягне за собою розширення державних витрат на соціальне забезпечення та створення відповідних інститутів для його надання широкому загалу громадян, проведення редистрибутивної економічної політики та впровадження прогресивного оподаткування⁴².

⁴¹ Huntington S. P. *Political Order in Changing Societies*. New Haven : Yale University Press, 1968.

⁴² Rokkan S. *The Growth and Structuring of Mass Politics in Western Europe: Reflections of Possible Models of Explanation*. *Scandinavian Political Studies*. 1970. Vol. 5(A5). P. 65–83.

Чим коротші історичні інтервали між цими стадіями політичної модернізації, тим інтенсивніші політичні кризи, до категорії яких С. Роккан зараховує кризи ідентичності (конфлікт між «традиційною»/племінною, станово-кастовою, етнорелігійною / та «сучасною»/національно-громадянською ідентичністю), легітимації (конфлікт між визнанням легітимності сучасної держави та традиційними джерелами легітимності), «проникнення» (протистояння традиційних соціальних інституцій та бюрократично-технократичної держави в процесі розширення впливу державної влади на нові сфери суспільного життя), «участі» (пов'язана з початком активної участі «політично неосвічених» мас у суспільно-політичному житті) та «інтеграції» (пов'язана з проблемою внутрішньої організації усєї політичної системи як системи взаємовідносин між державним апаратом, групами інтересів та рештою громадськості). Нарешті, останньою за послідовністю є криза «розподілу національного доходу», що пов'язана з виникненням «держави загального добробуту» та конфліктами між різними соціальними класами, що спричинює проведення редистрибутивної економічної політики⁴³.

Таким чином, класичні теорії модернізації розглядали політичну модернізацію суспільств як сукупність криз та викликів, пов'язаних із загальним процесом модернізації, у рамках якої інтенсивність та послідовність різних стадій політичної модернізації тісно пов'язані з шансами на успіх модернізації в цілому. Розв'язання таких криз та подолання викликів розвитку вважалося завданням ліберально-демократичної «держави загального добробуту», що має забезпечувати класовий компроміс та загальну гармонію суспільних інтересів шляхом технократичного регулювання соціально-економічних та політичних процесів. Це також можна розглядати як вияви певного механізму під час дослідження соціальних процесів. Тим не менше, важливим внеском «модернізаційної» парадигми до дослідження пробле-

⁴³ Rokkan S. The Growth and Structuring of Mass Politics in Western Europe: Reflections of Possible Models of Explanation. *Scandinavian Political Studies*. 1970. Vol. 5(A5). P. 65–83.

матики політичного розвитку та політичних криз є та залишається наголос на поступовості та когерентності виявів виникнення та розгортання тих або інших форм та типів політичних криз на тому або іншому етапі політичного розвитку /політичної модернізації, що дозволяє ставити питання про системні закономірності відповідного процесу в цілому.

Водночас «модернізаційна» парадигма політичних досліджень наразилася на значну критику з боку нових/альтернативних шкіл соціально-політичної макротеорії починаючи з 1970-тих – 1980-тих років, що було зумовлено передусім втратою певності в лінійності, поступальності та незворотності процесу модернізації загалом та пов'язаної з ним моделі політичного розвитку зокрема, що відобразило загальну динаміку криз економічного розвитку та динаміку трансформації соціокультурного середовища провідних країн світу того часу⁴⁴. Критичні зауваження до основних постулатів теорії модернізацій висували представники різних шкіл західної політології та соціології – від Р. Бендікса (1916–1991), чия робота «До перегляду понять «традиційне та сучасне суспільства» (*Tradition and Modernity Reconsidered*; 1967 р.) фактично поклала початок науковій критиці теорій модернізації, до авторів теорії залежності, таких як А. Гундер Франк (1929–2005) та Ф.-Е. Кардозу (1931–), та теоретиків світ-системного підходу (І. Валерстайн (1930–2019), Дж. Аррігі (1937–2009). Огляд усіх альтернативних класичним теоріям модернізації теорій соціального розвитку, що виникли у 1960-і – 1980-і роки виходить далеко за межі цього розділу, однак доцільно було б викласти основні методологічні засади критики теорій модернізації, висунутої у рамках цих підходів, в контексті їх застосовності до проблематики політичного розвитку зокрема.

Отже, узагальнюючи, основними аспектами критики теорій модернізації, з точки зору представників цих підходів, є:

1) Конструювання представниками модернізаційної парадигми дихотомічних моделей, у рамках яких «традиційне» та

⁴⁴ Martinelli A. *Global Modernization: Rethinking the Project of Modernity*. London : SAGE, 2004. P. 42.

«сучасне» суспільства розглядаються як когерентні системні комбінації взаємопов'язаних елементів.

2) Висунення унітарної та стандартизованої моделі розвитку, що призводить до звуження та ігнорування різноманіття шляхів соціальних трансформацій у різних історичних ситуаціях.

3) Наголос на ендогенних чинниках змін (зокрема, на процесах інституційної та культурної диференціації як основної рушійної сили модернізації), що призводить до ігнорування відносин залежності та взаємозалежності, що існують між країнами, що знаходяться на різних етапах розвитку у рамках світ-системи.

4) Акцентування уваги на системних факторах змін, що призводить до поверхового розгляду стратегій індивідуальних та колективних акторів у процесі модернізації.

З точки зору проблематики політичного розвитку важливим видається другий напрям критики логіки «модернізаційної» парадигми. Виразники цього критичного напрямку концентрують свою увагу на проблематичності еволюційної перспективи теорії модернізації, у рамках якої модернізація розглядається як лінійний та необоротний процес, у ході якого суспільство, що модернізується, обов'язково проходить через ряд чітко ідентифікованих стадій, аналогічних тим, які проходили суспільства Заходу в ході свого розвитку. За такого підходу ігноруються можливі перерви та паузи в процесі розвитку, його нерівний характер та навіть, як наголошував С. Гантінгтон, можливе припинення процесу модернізації та розвиток у зворотному напрямку⁴⁵. До того ж, як зазначають критики, теоретики модернізації схильні ігнорувати значення соціального конфлікту та місце соціальної революції в процесі модернізації, вважаючи її поступовим еволюційним процесом, хоча історичний досвід самого Заходу різко суперечить таким уявленням. І, нарешті, еволюціонізм теоретиків модернізації був підданий критиці через їх схильність вважати модернізацію процесом, що має своє певне завершення у якійсь ідеальній фазі розвитку (технократична «держава загального добробуту»), хоча,

⁴⁵ Huntington S. P. *The Change to Change: Modernization, Development, and Politics. Comparative Politics*. 1971. Vol. 3(3). P. 283–322.

як показує практика змін сучасних суспільств Заходу, соціально-політична еволюція не завершується після досягнення стадії «суспільства масового споживання»⁴⁶. Тим самим урахування відповідної критики дає змогу звернути увагу на множинність можливих напрямів кризових явищ, яким підлягають суспільства, що перебувають у процесі політичної модернізації, а також – на амбівалентність та багатосторонність політичного розвитку як процесу з відповідними «розвилками» та/або точками біфуркації⁴⁷.

З іншого боку, Ю. Габермас (1929–) запропонував альтернативну до типових як для теорії модернізації, так і для класичного марксизму концепцію політичних криз за умов розвинутих капіталістичних/індустріальних суспільств. Ю. Габермас аналізує пізньокапіталістичні суспільства з точки зору трьох ключових підсистем: економічної, політичної і соціокультурної. На думку дослідника, заради забезпечення стабільності суспільної цілісності всі три підсистеми повинні бути збалансовані і тісно взаємопов'язані. Саме тому розвинений капіталізм вимагає від держави управління економікою як способу подолання нестабільності і конфліктів ринкових сил і зменшення нерівності, породжених в основному гонитвою за прибутком. Звідси зростання державного планування і регулювання економіки і розширення «держави добробуту» для боротьби з соціальною нерівністю та кризою навколишнього середовища⁴⁸. Однак держава, у свою чергу, повинна забезпечувати підтримку та лояльність населення. Тому вона змушена оподатковувати приватні підприємства та приватних осіб, щоб вони сплачували послуги з освіти та соціального забезпечення. З іншого боку, соціокультурна система повинна створити «правильний» ідеологічний клімат та суспільний консенсус для підтримки капіталізму та мотивувати членів

⁴⁶ Social Change and the Coming of Post-Consumer Society: Theoretical Advances and Policy Implications / ed. M. J. Cohen, H. S. Brown, P. J. Vergragt. London and New York : Routledge, 2019.

⁴⁷ Linera A. G., Breña M. O. The State in Transition: Power Bloc and Point of Bifurcation. *Latin American Perspectives*. 2010. Vol. 37(4). P. 34–47.

⁴⁸ Habermas J. Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus. Frankfurt-am-Main : Taschenbuch-Ausgabe Suhrkamp, 1973.

суспільства до інтерналізації «культури підприємництва» та індивідуальної конкурентоздатності⁴⁹. Відповідним чином, Ю. Габермас виділив чотири можливі кризові тенденції в сучасній капіталістичній системі, кожна з яких може спровокувати ланцюг криз наступного порядку: економічні кризи, з одного боку, та кризи раціональності, легітимації та мотивації, з іншого⁵⁰. Серед усіх них саме криза легітимації може бути найбільш проблематичною з погляду забезпечення сталості та відтворення політичної системи в пізньо-капіталістичному суспільстві, адже поступова втрата розвинутими капіталістичними суспільствами здатності до самоідентифікації з докапіталістичними моральними та соціальними нормами призводить до поступового розладу механізмів самоідентифікації окремих індивідів з державою та суспільством у цілому⁵¹. Саме на цьому тлі як втрата громадянами зацікавленості до різних форм політичної участі (від електоральної до участі в структурах громадянського суспільства), так і схильність атомізованих мас до підтримки так званих «популістських» політиків та програм може розглядатися як прямий вияв кризи політичної легітимності за Ю. Габермасом⁵². У цьому ключі відповідна теоретична модель відображає взаємопов'язаність вимірів політичної та соціокультурної кризи в сучасних розвинутих суспільствах, що не може не потягнути за собою відповідні висновки й для суспільств, що розвиваються/перехідних суспільств.

У цьому ключі варто звернути увагу і на теорію постмодернізації Джефрі Александера (1947-) та Рональда Інглхарта (1934-), що стала своєрідною відповіддю на делегітимізацію класичної «модернізаційної» парадигми та, певною мірою, рухаючись спільною з концепцією Ю. Габермаса траєкторією, претендує на нове

⁴⁹ Habermas J. Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus. Frankfurt-am-Main : Taschenbuch-Ausgabe Suhrkamp, 1973.

⁵⁰ Plant R. Jürgen Habermas and the Idea of Legitimation Crisis. *European Journal for Political Research*. 1982. Vol. 10(4). P. 341–352.

⁵¹ Plant R. Jürgen Habermas and the Idea of Legitimation Crisis. *European Journal for Political Research*. 1982. Vol. 10(4). P. 341–352.

⁵² Ibsen M. F. The Populist Conjuncture: Legitimation Crisis in the Age of Globalized Capitalism. *Political Studies*. 2019. Vol. 67(3). P. 795–811.

розуміння «суб'єктивно-ціннісного виміру» соціальних змін у різних суспільствах у період з 1970 року і до сьогодні⁵³. Дж. Александер та Р. Інглхарт стверджують, що сучасна епоха характеризується процесом постмодернізації, що певною мірою продовжує, а в дечому суперечить попереднім процесам модернізації, що, на їх думку, означає перехід до нової якості розвитку індустріальних суспільств та відходу від «матеріалістичного» масового світогляду, для якого характерним є акцент на економічну ефективність, бюрократичний характер державної влади та науковий раціоналізм, до «постматеріалістичного» світогляду, що передбачає визнання самостійності, багатоманітності та самовираження особи як найвищої цінності⁵⁴. По суті, теорія постмодернізації народилася з послідовних спроб різних соціальних філософів і дослідників розвитку представити основні тенденції та напрями суспільного розвитку після передбачуваного кінця так званої «епохи Модерну»⁵⁵. При цьому поняття постмодернізації як ґрунтується на, так і замінює поняття модернізації: в той час як остання, як стверджується, відображає прогресивний розвиток суспільства від менш до більш «прогресивного» стану розвитку відповідно до деяких нормативних припущень, прийнятих західними суспільствами з точки зору секуляризації, раціоналізації й індустріалізації, стан постмодерну включає поворот до більш багатовимірного і менш передбачуваного етапу суспільного розвитку, на якому основні риси останнього будуть включати «дезорганізацію, гіпердиференціацію та дедиференціацію, гіперраціоналізацію і гіперкомерціалізацію»⁵⁶. Незважаючи на деяку непрозорість цього теоретичного жаргону, можна побачити, що постмодернізація, певною мірою, продовжує динаміку раціонального і ринкового повороту, типову для попередніх етапів

⁵³ Inglehart R. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton : Princeton University Press, 1997.

⁵⁴ Alexander J. C. *Performance and Power*. Cambridge : Polity Press, 2011.

⁵⁵ Crook S., Pakulski J., Waters M. *Postmodernization: Change in Advanced Society*. London : SAGE, 1992.

⁵⁶ He C. *Modernization Science: The Principles and Methods of National Advancement*. Berlin : Springer-Verlag, 2012. P. 220.

модернізації, доводячи їх риси до крайнощів, у той час як соціальна тканина суспільства як цілого буде характеризуватися прогресуючим руйнуванням колишніх централізованих структур управління (дезорганізація) і як зростаючою пластичністю індивідуальних і колективних ідентичностей (гіпердиференціація), так і розвитком єдиної та еkleктичної масової культури (дедиференціація)⁵⁷. Інші аспекти процесу постмодернізації, на яких зосередили увагу соціологи, які дотримуються цієї концепції, включають: 1) перехід від масового виробництва до нових форм дрібномасштабної виробничої діяльності; 2) зниження впливу держави як інституту на користь глобальних фінансових гравців; 3) перехід від державного інтервенціонізму до невтручання в економічну діяльність; 4) занепад міських мегаполісів на користь нових форм контр-урбанізації і міської регенерації та/або деконструкції; та 5) поворот від виробничого і матеріального капіталу до капіталу віртуального і символічного⁵⁸. Загалом, як можна побачити, це означає фактичне перетворення соціальних систем сучасних суспільств на користь більшої децентралізації – що в той же час тягне за собою різні форми десекторалізації та пов'язаних із цим кризових явищ відповідно до теоретичних передбачень теорії плинних кон'юктур (див. попередній підрозділ).

Виходячи з вищезазначеного, поняття політичної кризи є особливо актуальним для розуміння стану постмодерну в цілому і його політичного виміру зокрема. Як зазначає М. Ллойд Томас, стан постмодерну висуває на передній план так звану «постмодерністську політичну диспозицію», яка нібито характеризується акцентом на відмінностях, випадковості і контекстуально більш прагматичній орієнтації політичних акторів у світлі їх реакції на політичні події та процеси⁵⁹. Такий прагматичний поворот у політиці видається доволі сприятливим для циклічності політичних криз: якщо політичні актори більше не зобов'язані

⁵⁷ Harvey D. *The Condition of Post-Modernity*. Oxford : Blackwell, 1989.

⁵⁸ Harvey D. *The Condition of Post-Modernity*. Oxford : Blackwell, 1989.

⁵⁹ Thomas M. L. *Postmodernisation and the Formation of a Postmodern Political Disposition*. Sheffield University, 2021. URL: https://www.sheffield.ac.uk/polopoly_fs/1.71453!/file/thomas.pdf

демонструвати лояльність певним ідеологіям та/або нормативним поглядам на те, як суспільство «має працювати», тоді політична сфера стає не чим іншим, як ареною для застосування певних політичних технологій в інтересах єдиної управлінської еліти, яка діє автономно від будь-яких явних соціальних інтересів⁶⁰. Саме в цьому контексті могло виникнути поняття «управління політичними кризами» (*political crisis management*) як одна з ключових політичних технологій сучасного світу. Як зазначає в цьому контексті І. Ісаєнко, підвищена відкритість постмодерних політичних суспільств для зовнішніх впливів тягне за собою більшу ймовірність внутрішнього політичного дисбалансу в кожному відповідному національному суспільстві, враховуючи, що політичні ідеї, які породжують зростання політичної нестабільності, можуть більш вільно поширюватися в різних країнах, долаючи номінальні національні кордони⁶¹. Таким чином, інститути політичної влади за ситуації постмодерну, ймовірно, будуть страждати від безперервного процесу занепаду і навіть деградації, оскільки розпад сучасних форм політичної ідентичності підірве самі їх основи⁶². Маючи це на увазі, така динаміка може розглядатися як головне джерело ендемічного характеру політичних криз, які характерні для суспільств, що переживають процес постмодернізації.

Виходячи з вищезазначеного, можна припустити, що основні теорії дослідження політичного розвитку, що їх було розглянуто в цьому підрозділі, характеризуються тісним взаємним перетином з ключовими формами концептуалізації політичної кризи як ендемічної для процесів політичного розвитку на переламних моментах трансформації політичного суспільства та держави.

⁶⁰ Gilbert J. Postmodernity and the Crisis of Democracy. *OpenDemocracy*. May 28, 2009. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/postmodernity-and-the-crisis-of-democracy>

⁶¹ Isaienko I. The Crisis of Power as a Problem of the Development of Public Administration in the Postmodern World. *Postmodern Openings*. 2020. Vol. 11(3). P. 231–243.

⁶² Isaienko I. The Crisis of Power as a Problem of the Development of Public Administration in the Postmodern World. *Postmodern Openings*. 2020. Vol. 11(3). P. 231–243.

Варто зазначити, що розуміння явищ політичного розвитку та політичної кризи як взаємообумовлених показує як багатоманітність форм криз політичного розвитку на етапі умовної політичної модернізації (див., для прикладу, класифікацію, запропоновану С. Рокканом), так і ендемічність та невизначеність напрямів назрівання та маніфестації політичних криз на етапі постмодернізації/пізньюкапіталістичного розвитку. Тому врахування цієї невизначеності є важливою з погляду адекватного тлумачення кризових явищ, які переживає наразі світ.

Кризи політичного розвитку та пострадянський / український контекст: спроба теоретичного узагальнення. Уже в 1990-х роках в західній соціології розгорнулися активні дебати щодо того, якою мірою пострадянські/посткомуністичні суспільства можуть розглядатися як такі, що возз'єднуються з процесом західного шляху до модернізації, з якого вони були виключені в ході радянського соціально-політичного експерименту, як ті, що переживають випробування стану постмодерну в умовах, коли підвалини капіталістичного Модерну є більш крихкими, ніж раніше, або ті, що прокладають власний шлях до ще однієї альтернативної форми Модерну⁶³. Плутанина з цього приводу могла бути викликана невпевненістю щодо «правильної» оцінки власне радянської сучасності: чи був це помилковий експеримент, що завів у глухий кут суспільства, що заплуталися в ньому, чи повністю альтернативний шлях до соціального розвитку, який було перервано змінами зовнішньої та внутрішньої політичної кон'юнктури? Певною мірою тут можна згадати ідею К. Кумара про те, що криза і падіння комунізму, можливо, були найбільш гострим відображенням загальної «кризи сучасності», так само як і радянський проєкт гіперцентралізованого державного соціалізму був нібито найбільш всеосяжною формою модернізації, розпочатої в ХХ ст.⁶⁴ Незалежно від позиції, яку ті або інші

⁶³ Ray L. Post-Communism: Postmodernity or Modernity Revisited? *The British Journal of Sociology*. 1997. Vol. 48(4). P. 543–560.

⁶⁴ Kumar K. From Post-Industrial to Post-Modern Society. Oxford : Blackwell, 1995.

дослідники зайняли з цього питання, можна помітити, що розпад радянського суспільства на його національні компоненти та різка децентралізація та занепад його економіки з переважанням важкої промисловості на користь економічного порядку, що забезпечує набагато ширший простір для сектору послуг та фінансового капіталу, не міг не бути серйозним шоком для членів пострадянських суспільств, оскільки це означало швидку зміну їх колишніх ідентичностей та ідеологічної впевненості в соціальному всесвіті навколо них⁶⁵. Отже, політичний розвиток пострадянських суспільств не міг не бути затьмареним травматичним досвідом швидкого революційного переходу від однієї форми суспільного устрою до якісно іншого. Саме через цю призму тут можуть бути висловлені подальші міркування про вплив пострадянського процесу постмодернізації/«навздогінної» модернізації на політичні зміни в пострадянських суспільствах, включно із кризовими явищами, характерними для останніх.

Після розпаду Радянського Союзу концепція модернізації спершу користувалася значною популярністю серед українських дослідників, оскільки дискредитація раніше панівної марксистсько-ленінської/історико-матеріалістичної парадигми досліджень суспільного розвитку за замовчуванням зробила теорію модернізації як вираз «західного» розуміння політики і економіки розвитку привабливим за своєю суттю альтернативним варіантом інтерпретації. Так, монографія В. Горбатенка «Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть» (опубліковано 1999 року) може бути прикладом цього підходу, оскільки автор підкреслює стратегічну роль концепції модернізації в наближенні Української держави і суспільства до західних прототипів ідеальних модернізованих політичних і економічних форм⁶⁶. Привертає увагу запропонована В. Горбатенком оригінальна класифікація етапів суспільно-політичної модернізації українського суспільства

⁶⁵ Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід : монографія / В. Бурлачук та ін.; за ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненка. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2004. 243 с.

⁶⁶ Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія. Київ : Академія, 1999. 240 с.

та держави, в межах якої сучасний (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) етап характеризується як «транзитно-кризовий». Аналогічним чином, монографія О. Фісуна про демократію і неопатримоніалізм у контексті фундаментальних політичних і економічних перетворень в Україні та світі на початку ХХІ століття⁶⁷ широко використовує дискурс модернізації в тому, що стосується концептуальних передумов, що лежать в основі роботи. Проблематика модернізації політичного суспільства та державних інститутів України посідає одне з ключових місць у науковому доробку Г. Зеленько⁶⁸, у тому числі – в контексті паралелей між модернізаційним досвідом України/пострадянського простору та аналогічними явищами суспільно-політичного розвитку в Центрально-Східній Європі (зокрема, в Польщі)⁶⁹. На думку дослідниці, проблеми модернізації в українському контексті варто розглядати з точки зору її взаємозв'язку з дотичними концептами «політичного транзиту» та «посткомуністичних трансформацій». При цьому вказується на внутрішню суперечність транзитологічних концепцій (див. нижче), постулюється неможливість «механічного» переносу «західних» концепцій модернізації в пострадянський/посткомуністичний контекст. З цього погляду, позиції, висловлені в дослідженнях Г. Зеленько, можна розглядати як поєднання певного скепсису до ортодоксальних постулатів теорії модернізації з прагненням адаптувати їх концептуально-теоретичний апарат до контексту емпіричних досліджень пострадянських процесів політичного розвитку/кризи.

Подібним чином, О. Рудік застосовує концепт «третьої хвилі» демократизації до тлумачення специфіки політичного розвитку України в період після 1991 року, що тим самим ставить процес політичного розвитку (та його кризи), що переживало та пере-

⁶⁷ Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. Харьков : Константа, 2006. 352 с.

⁶⁸ Зеленько Г. І. Особливості «третьої хвилі» демократизації і пострадянський простір. *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору* : монографія / за ред. к. і. н., доц. А. Г. Бульвінського. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». С. 18–32.

⁶⁹ Див., напр., Зеленько Г. І. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. Київ : Критика, 2003.

живає українське суспільство в період Незалежності, в контекст загальносвітових політичних трансформацій та криз політичного розвитку⁷⁰. Наголос на проблематиці консолідації демократичного політичного режиму як ключового завдання політичної модернізації за «третьої хвилі» демократичної хвилі концептуально зближує тези, висунуті О. Рудіком, з теоретичними підвалинами вказаної вище роботи Г. Зеленько⁷¹. У той же час, О. Рудік налаштований менш скептично до уявлення про магістральність «західного» варіанта політичної модернізації за умов «третьої хвилі» демократизації, чим і визначається загальна тенденція його роботи. На противагу цьому М. Паламарчук звертає увагу на історичний взаємозв'язок між відносно хаотичним/кризовим досвідом «пострадянських трансформацій» на прикладі України та травматичним досвідом «навздогінної модернізації» доби Російської імперії, чия нестабільна динаміка добігла кінця в період революційної хвилі 1917–1921 років, з одного боку, та «примусовою модернізацією» доби СРСР⁷². Тим самим, дослідник відзначає як спадкоємність між різними модернізаційними хвилями, що їх пережило українське суспільство протягом ХХ – перших десятиліть ХХІ ст., так і значну роль «деформаційних» чинників (зокрема – «неопатримоніальних» зв'язків у середовищі суспільно-політичних еліт) у незадовільному ході відповідних політичних перетворень.

Інші вчені намагалися поєднати певні аспекти теорії модернізації, пов'язані з конкретними явищами постсоціалістичних трансформацій держави і суспільства, одночасно оновлюючи деякі з існуючих раніше теоретичних моделей і концепцій, які вони використовували в контексті історико-матеріалістичної парадигми соціальної науки або включаючи відповідні аспекти теорії

⁷⁰ Рудік О. М. Процес демократизації «третьої хвилі» та особливості його розвитку у посткомуністичних країн : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2003. 16 с.

⁷¹ Зеленько Г. І. Особливості «третьої хвилі» демократизації і пострадянський простір. *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору* : монографія / за ред. к. і. н., доц. А. Г. Бульвінського. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». С. 18–32.

⁷² Паламарчук М. О. Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти : монографія / за ред. О. В. Литвиненка. Київ : НІСД, 2014. 152 с.

модернізації в інші методологічні рамки «західного походження». Таким чином, у контексті першого з цих підходів монографія В. Якушика «Проблеми теорії революційно-демократичної держави» (опублікована російською мовою 1991 року) посилається на критерії політичної трансформації при переході з однієї стадії політичного розвитку на іншу, аналогічні до критеріїв, розроблених в контексті теорії модернізації, при цьому поєднавши їх з марксистськими передумовами, що стосуються стану економіки «перехідного періоду» в її русі до бездержавного суспільства⁷³. У своїй пізнішій роботі щодо проблем трансформації політичного режиму в посткомуністичній Україні⁷⁴ автор зосереджує увагу на ключових критеріях та індикаторах «перехідного» характеру української політичної системи, таких як домінуючі моделі розв'язання конфліктів, забезпечення добробуту, правової системи та ін., які знову можна розглядати як свідчення впливу з боку дискурсу теорії модернізації, при тому що автор прагне розробити свій власний підхід у бік категоризації основних характеристик суспільно-політичної системи України як такої. Подібним чином, М. Михальченко розглядав поняття «модернізація» як взаємопов'язане з концептами «революція» та «трансформація», тим самим імпліцитно вказуючи на транзитно-кризовий характер політичної модернізації як такої⁷⁵. Нарешті, у роботах Ф. Рудича проблематика політичної модернізації розглядалася, зокрема, крізь призму поняття «викликів», надання адекватної відповіді на які з боку політичної влади мали б підвести Українську державу та суспільство до вищої якості суспільно-політичного розвитку⁷⁶. Тим самим можна ще раз стверджувати про важливість специ-

⁷³ Якушик В. М. Проблемы теории революционно-демократического государства : учеб. пособ. Киев : УМК ВО, 1991.

⁷⁴ Якушик В. М. Політична система та політичний режим. *Наукова думка*. 1993. № 1. С. 18–21, 117–120.

⁷⁵ Михальченко М. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція? *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2005. Вип. 7. С. 18–20.

⁷⁶ Див. напр.: Рудич Ф. М. Сучасні виклики, що постали перед владою. *Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз* : монографія / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 154–181.

фічних політико-ідеологічних установок конкретних дослідників у контексті формування та реалізації «метанаративу» (В. Головка)⁷⁷ модернізації в сучасній українській політичній науці.

З іншого боку, представники транзитологічної школи політичних досліджень (наприклад, О. Романюк) прагнули спиратися на ідеї теорії модернізації, одночасно критикуючи її за «структурний детермінізм», враховуючи можливу нерегулярність переходів від однієї стадії соціально-політичного і соціально-економічного розвитку до іншої⁷⁸. Таким чином, інтерес українських вчених до теорії модернізації був вмотивований насамперед їх потребою або знайти, або розробити нову пояснювальну структуру, яка була б здатна задовольнити їх практичні потреби щодо політичного аналізу та/або прогнозування. У цьому сенсі елементи або дискурсу модернізації, або теорії модернізації як такої використовувалися в роботах відповідних учених в основному прагматично, що тягне за собою подальші роздуми щодо збереження актуальності поняття модернізації та внутрішні дискурсивні суперечності останньої.

Враховуючи вищезазначене, видається можливим представити спробу застосувати авторський підхід до основних етапів політичного розвитку та його криз у ході трансформації пострадянської політичної системи України на основі підходу, заснованого на принципі case-study research. За Е. Беннетом та К. Елманом, використання підходу case-studies в політичній науці надає ряд можливостей для концептуальних інновацій, заснованих на здатності «витягувати» нові ідеї та концепції на основі тісної взаємодії з феноменами, що перебувають у полі зору дослідника⁷⁹. Отже, в контексті цього розділу випадок України згадується для того, щоб простежити ймовірність того, що теорія постмодернізації може

⁷⁷ Головка В. «Модернізація» як метанаратив української історії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. пр. 2003. Вип. 9. С. 410–427.

⁷⁸ Романюк О. І. «Кінець транзитології» чи криза її первинної парадигми? *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 3–15.

⁷⁹ Bennett A., Elman C. Case Study Methods in the International Relations Subfield. *Comparative Political Studies*. 2007. Vol. 40(2). P. 170–195.

бути ефективним методологічним інструментом для розуміння взаємопов'язаності низки політичних криз, які відзначили пострадянську історію незалежної України. При цьому основну увагу слід приділяти трьом потенційним змінним, а саме: 1) ролі дезорганізації радянської соціальної структури; 2) динаміці гіпердиференціації та дедиференціації українського суспільства; і 3) впливу процесу постмодернізації на політичні ідеї та інститути суспільства. У число політичних криз, що розглядаються в цьому ключі, входять: 1) рух «Україна без Кучми» 2000–2001 років, спричинений зникненням журналіста Г. Гонгадзе; 2) «Помаранчева революція» 2004 року, 3) Євромайдан 2013–2014 років і подальший російсько-український збройний конфлікт на Кримському півострові і Донбасі; та 4) трансформація української політичної системи 2019 року після приходу до влади В. Зеленського. Таким чином, автор виходить з того, що аналітичний розгляд кожного з цих трьох переломних (кризових) моментів сучасної історії України дозволить продемонструвати аналітичну спроможність теорії постмодернізації з точки зору наративного представлення ключових криз політичного розвитку та чинників, що впливали на них.

Починаючи з аналізу кризи політичної влади в Україні 2000–2001 років, можна простежити потенційні аспекти вияву постмодерної політичної диспозиції в ході розвитку останньої. При цьому, фактично, можна вважати, що першим системним виявом кризи політичної влади в Україні стали події 1994 року, у межах яких суперечності між різними регіональними фракціями новоутвореної пострадянської політичної еліти викликали загальну кризу довіри органам державної влади⁸⁰, кульмінацією яких і стали дострокові президентські та парламентські вибори 1994 року, внаслідок яких до влади прийшов Л. Кучма, правління якого відзначалося спробами «стабілізації» пострадянського політичного

⁸⁰ Див. Головка В. В. Політична та соціально-економічна криза (1992–1994). URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=2.19.%202

режиму в контексті моделі неоавторитаризму⁸¹. Тому події «України без Кучми» можна розглядати як широку реакцію на загальну тенденцію владних практик Л. Кучми та його оточення. В першу чергу, зникнення і очевидне вбивство Г. Гонгадзе викликало формування широкої опозиційної коаліції, до якої на піку її розвитку входили такі попередні ідеологічні противники, як Соціалістична партія України (СПУ) і Українська національна асамблея – Українська народна самооборона (УНА-УНСО), загальною точкою збігу яких стала вимога зміни персоналу на верхівці держави, без будь-яких ідеологічно мотивованих перспектив щодо зміни національної політики взагалі⁸². Протести, кульмінацією яких стали зіткнення активістів УНА-УНСО з правоохоронними органами в березні 2001 року⁸³, не досягли заявленої мети – відсторонення президента Л. Кучми (1994–2005) та його оточення від влади, але їх довготерміновий внесок у динаміку кризового розвитку української політичної системи полягає у формуванні нинішньої української традиції дифузійної політичної мобілізації під невизначено «антиавторитарними» і «продемократичними» гаслами за участі більш ідеологічно мотивованих груп (зазвичай з націоналістичними поглядами), без реальної можливості з боку останніх взяти гору та вивести протест на ідеологічно мотивований «революційний» шлях⁸⁴. Цей факт різко контрастує зі спадщиною як соціалістичного, так і націоналістичного радикалізму в Україні ХХ ст., у межах якої обидва вищезгадані рухи пропонували і намагалися реалізувати масштабні програми соціально-політичних, а іноді й соціально-економічних перетворень згідно з їх чітко окресленими і внутрішньо узгодженими ідеологічними програмами, які претендували на репрезентацію

⁸¹ Україна подошла к точке неустойчивого равновесия. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2004/03/1/4377318/>

⁸² Капсамун І. «Україна без Кучми»? *День*. 2017. 9 березня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/polityka/ukrayina-bez-kuchmy>

⁸³ 2001: масові сутички з міліцією - апофеоз «України без Кучми». ВІДЕО. URL: https://www.istpravda.com.ua/videos/4d76c9ffa3fdf/view_news/

⁸⁴ Сапицька О. М. Феномен політичних протестів та революцій у постмодерній історії України. *Гуманітарний журнал*. 2014. № 1-2. С. 107–114.

інтересів певних соціальних груп (наприклад, «трудящих мас» або «української нації») ⁸⁵. Навпаки, рух «Україна без Кучми» може розглядатися як відображення дедиференціації соціальних структур українського суспільства в 1990-их роках, яка передувала йому: тепер увага буде зосереджена на дихотомії недиференційованого «народу» проти настільки ж недиференційованого «режиму» ⁸⁶. Точно так само нездатність руху набрати обертів і досягти рівня вуличної мобілізації, необхідної для того, щоб кинути виклик державній владі, можна пояснити впливом руйнування соціальної структури пізньорадянського українського суспільства і загальною дезорієнтацією через цей факт: гасла лідерів протесту та активістів були занадто сфокусовані на одному питанні – розслідування смерті Гонгадзе, щоб мобілізувати скільки-небудь значну групу послідовників серед гіперіндивідуалізованих пострадянських громадян України, які дбали в першу чергу про власне виживання ⁸⁷. Таким чином, випадок кризи, пов'язаної з рухом «Україна без Кучми» і його в значній мірі проблематичного досвіду можна інтерпретувати з посиланням на два ключові аспекти динаміки постмодернізації українського суспільства, а саме 1) дезорганізації та 2) дедиференціації, згадані вище.

Зі свого боку, Помаранчева революція 2004 року являла собою як продовження руху «Україна без Кучми», спрямованого проти можливого приходу до влади В. Януковича як спадкоємця Л. Кучми, так і суттєву відмінність від останнього, оскільки вперше в новітній історії України було маніфестовано поляризацію регіональних політичних ідентичностей навколо концептів

⁸⁵ Футала В. Український націоналізм 1920–1930-х рр. на порівняльному тлі інших європейських націоналізмів: історіографічні оцінки та судження. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. 2019. № 2(44). С. 38–63.

⁸⁶ «Україна без Кучми» очима Володимира Чемериса. URL: <https://inrespublica.org.ua/novyny/ukrayina-bez-kuchmi.html>

⁸⁷ Minakov M. Post-Soviet Social Experiments: Ukraine and Its Neighbours in the 1990s and early 2000s. Center for Urban History. December 10, 2016. URL: <https://www.lvivcenter.org/en/discussions/ukraine-and-its-neighbours>

«Сходу» та «Заходу»⁸⁸. Таким чином, розвиток відмінних політичних ідентичностей суперечив вищезгаданій тенденції до дедиференціації; однак у той же час являв собою яскраву форму кризи гіпердиференціації (за участі двох груп регіонів однієї національної держави, які набувають і демонструють виразно різні і навіть непримиренні політичні ідентичності), а також фрагментації офіційного громадянського націоналізму епохи Л. Кучми, що являв собою спробу досягнення компромісу між пізньорадянськими та етнонаціоналістичними традиціями ХХ ст.⁸⁹ Натомість фактично виникли взаємно непоєднані форми ліберального лінгвонаціоналізму на Заході України та модифікована форма пізньорадянського державного патріотизму на Сході, що, однак, в обох випадках тяжіли до прикриття реальної практики олігархічного неопатримоніалізму⁹⁰. У той же час, дві ці форми ідентичності явним чином апелювали до зовнішніх акторів задля цілей своєї легітимації: «західна» до понять європейської та євроатлантичної ідентичності, представлені перспективами союзу з США та членства в Європейському Союзі та НАТО, а «східна» – до ідеології «спільної спадщини» східних частин України та Росії, яка в кінцевому підсумку буде інтегрована з ідеологією «русского мира»⁹¹. Відповідно, політична поляризація українського суспільства та криза єдиної національно-державної ідентичності у 2005–2013 роках були взаємопов'язаними процесами.

У цьому сенсі Євромайдан 2013–2014 роках та сепаратистський рух на Сході України, що виник як реакція на його перемогу,

⁸⁸ Журженко Т. Розділена нація? Переосмислення ролі політики ідентичності в українській кризі. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1529>

⁸⁹ Касьянов Г. Президент («Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х рр. (Україна та сусіди)»). URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2232-past-continuous-istorichna-politika-1980-kh-2000-kh-rr-ukrajina-ta-susidi>

⁹⁰ Фісун О. А. Політичний режим України в порівняльній перспективі. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 1(6). С. 5–12.

⁹¹ Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман та ін.; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2014. 80 с.

можна розглядати як кульмінацію вищезгаданих тенденцій. Зростання архаїзації політичного дискурсу, спричинене активним використанням етнонаціональної та релігійної ідентичності як факторів політичної мобілізації у 2005–2013 роках⁹², не могло не знайти свого відображення з точки зору політичного конфлікту між представниками двох постмодерних форм ідентичності, тоді як процес гіперіндивідуалізації в українському суспільстві спричинив появу низки різноманітних радикальних політичних груп та рухів, які досить вільно були пов'язані з історичними політичними ідентичностями, до яких вони зверталися – чи то в контексті піднесення націоналістичного руху, чи то в плані піднесення необільшовицьких груп у контексті проросійського сепаратистського руху на Сході України⁹³. В обох випадках, незважаючи на нібито жорстку історично мотивовану політичну ідентичність відповідних груп, вони потрапляли у ширші потоки спільної боротьби відповідних таборів, без реальної можливості автономно реалізувати свої ідеологічні запити. Крім того, зростання сепаратистського руху на Донбасі можна додатково пояснити посиленням на згубні наслідки порушення та викривлення пізньюрадянської суспільної структури у 1990-тих роках. Оскільки залежність від олігархічного неопатримоніалізму прийшла на зміну фабричним чи шахтним ідентичностям робітничого класу, жителі Донбасу значною мірою стали соціально маргіналізованими та сприйнятливими до ідеологічної роботи засобів масової інформації та політичних партій, що контролювалися відповідними олігархічними групами. Коливання позиції останніх може пояснити динаміку конфлікту на Донбасі у 2014 році, що було миттєво

⁹² Журженко Т. Розділена нація? Переосмислення ролі політики ідентичності в українській кризі. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1529>

⁹² Касьянов Г. Президент («Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х рр. (Україна та сусіди)»). URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2232-past-continuous-istorichna-politika-1980-kh-2000-kh-rr-ukrajina-ta-susidi>

⁹³ Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації: колективна монографія / Т. В. Гончарук-Чолач та ін.; за ред. проф. О. М. Рудакевича. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 338 с.

використано Росією у своїх інтересах: таким чином, відмова Р. Ахметова від прийняття послідовної антисепаратистської позиції підбадьорювала сепаратистів нарівні з допомогою, наданою російським урядом, а його пізніший виступ на користь територіальної єдності України не дозволив сепаратистам взяти під контроль місто Маріуполь – великий центр металургійної промисловості, контрольованої олігархом⁹⁴. Таким чином, відсутність будь-якого незалежного та масштабного громадського руху на Донбасі після 2014 року та постійний контроль останнього з боку політичних представників олігархічних груп відображали дедиференціацію та маргіналізацію, типові для суспільної структури регіону за умови занепаду пізньорадянської суспільно-політичної ідентичності.

Нарешті, вибори 2019 року та прихід до влади В. Зеленського можна розглядати як віддзеркалення відмови електорату від «старої» політичної еліти та вибір на користь харизматичного аутсайдера – ситуація, аналогічна до подій 2016 р. у США, з приходом до влади Д. Трампа⁹⁵. Політична кампанія В. Зеленського, однак, мала на меті проєктувати послання підтримки ідеї суспільної єдності, ухиляючись від контроверсійної риторики (і більш-менш конкретних політичних пропозицій чи обіцянок виборцям). Характер агітації кандидата-переможця, з акцентом на побудові «загальної»/деідеологізованої політичної картини, виявився в кінцевому підсумку успішним в суто електоральному плані. Тим не менш, успіх В. Зеленського у відтворенні дедиференціації українського суспільства та сприйнятливості до опосередкованих політичних комунікацій – виразного постмодерного явища – було врівноважено зростанням альтернативної політичної ідентичності з боку прихильників колишнього президента П. Порошенка (2014–2019), який, зігравши карту патріотично-націоналістичної мобілізації, пов'язаної зі спадщиною Євромайдану, зумів розробити

⁹⁴ Чому Ахметов виступив проти сепаратистів? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25391490.html>

⁹⁵ Аналітик у США порівняв кампанії Зеленського та Трампа. Інтерв'ю. *Голос Америки*. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/porivnjannja-kandydativ/4858659.html>

власне поле відданих послідовників, антагоністично налаштованих до президента В. Зеленського та його електорату⁹⁶. Таким чином, постмодерна поляризація українського суспільства досягла рівня, подібного до того, що мав місце через суперечності щодо діяльності президента США Д. Трампа з боку його прихильників та опонентів – хоча й з тією відмінністю, що В. Зеленський має номінально переважну більшість електорату за собою. Тим не менш, вищезгаданий розпливчастий та опосередкований характер політичної риторики та політики В. Зеленського під час перебування на посаді, здається, ще більше сприяв зворотному процесу гіпердиференціації в українській політичній системі: місцеві вибори 2020 року продемонстрували фактичне падіння підтримки національних політичних партій на користь регіональних та персоналістських проєктів місцевих еліт⁹⁷. Отже, нинішній етап розвитку політичного процесу в Україні позначено кризою постмодерної дислокації політичних інститутів, які повинні були б підтримувати національну згуртованість, тоді як подвійні тенденції дедиференціації та гіпердиференціації обмежили можливості проведення ідеологічної політики типу, характерного для доби Модерну. В цьому плані наведений вище аналіз вказує на важливість постмодерної трансформації ціннісних та ідентичнісних систем українського суспільства для розуміння динаміки криз його розвитку.

Висновки до розділу. Виходячи з проблематики, розглянутої в цьому розділі, наступні висновки можуть бути запропоновані як основа для розуміння відповідних теоретичних та концептуальних питань, що є актуальними для тематики цієї колективної монографії в цілому. По-перше, аналіз концептів «політичного розвитку» та «політичної кризи» показав їх взаємопов'язаність з точки зору того, яким чином трансформації та зміни політичних систем можуть проходити в контексті переформатування

⁹⁶ Ненависть як технологія. Як політики розколюють суспільство за допомогою соцмереж. URL: https://www.oporaua.org/article/vybory/polit_ad/20155-nenavist-iak-tekhnologii-iak-politiki-rozkoliuiut-suspilstvo-za-dopomogoiu-sotsmerezh

⁹⁷ Триумф місцевих. Хто перемагає на виборах. URL: <https://hromadske.ua/posts/triumf-miscevih-hto-peremagaye-na-viborah>

політичних кон'юктур та стадіальних переходів політичних структур, що є за своєю сутністю пов'язаними з кризовими явищами того або іншого порядку. Тим самим було показано, наскільки політичні кризи є ендемічними для політичного розвитку і яким чином політичний розвиток тягне за собою можливість та необхідність політичних криз. По-друге, аналіз теоретичних доробок з проблем політичного розвитку та його криз протягом ХХ – початку ХХІ ст. показав різноманіття та комплексність можливих форм політичної кризи, з якими неодмінно стикаються політичні суспільства, що проходять відповідні етапи політичного розвитку та трансформації, що, знову-таки, дозволяє зробити наголос на пріоритетності дослідження проблематики криз політичного розвитку в контексті поточної трансформації світових політичних форм. Нарешті, спроба аналізу ключових криз політичного розвитку України доби Незалежності на основі однієї з сучасних теорій політичного розвитку та його криз – а саме, теорії постмодернізації, – показала можливості контекстуалізації відповідного емпіричного матеріалу на основі згаданих теоретичних доробок, тим самим підкресливши важливість та актуальність застосування відповідних теорій до аналізу досвіду політичних криз розвитку сучасної української політичної системи. Загалом у ході цього дослідження автором була показана взаємозалежність явищ політичного розвитку та політичної кризи, що може розглядатися як основа для подальшого, більш комплексного та емпірично орієнтованого розгляду відповідних проблем у контексті цієї колективної монографії.

РОЗДІЛ 2

Криза ідентичності як криза політичної культури, політичної свідомості та ідеології

Однією з найчутливіших і болісних для суспільства є **криза ідентичності**. Складність цієї кризи пояснюється тим, що вона стосується політичної культури, свідомості, ідеології та цінностей суспільства – сфер, які найскладніше і найповільніше трансформуються. Для цієї кризи характерний розпад ідеалів та цінностей, які домінували у політичній культурі попереднього періоду, суперечливість зовнішньополітичних орієнтацій, недостатня самоідентифікація за громадянською ознакою і багато іншого. Тобто суспільство опиняється в ситуації, коли громадяни не здатні однозначно дати відповідь на питання хто вони, ким себе відчують, з якими політичними силами себе ідентифікують, яким бачать майбутнє держави, з якими державами хочуть взаємодіяти і багато інших невідомих. За таких обставин люди ніби втрачають ґрунт під ногами, стрижень. В Україні криза ідентичності мала багато причин, однак зумовлена насамперед так званим «потрійним переходом» – до державної незалежності, ринкової економіки та ліберальної демократії. Внаслідок цього відбувся злам ідеологічних основ соціалістичної системи, а разом з нею – ціннісних і моральних засад, які більше сімдесяти років культивувалися у соціалістичному суспільстві. Тобто криза ідентичності настала тоді, коли виник певний ідеологічний та соціокультурний вакуум внаслідок розпаду попереднього суспільно-політичного та економічного укладу життя, що змушувало людей шукати нові духовні орієнтири для усвідомлення свого місця в суспільстві і своїх зв'язків з державою. При цьому слід усвідомлювати, що кризи політичного розвитку або кризовий синдром модернізації – це типове явище для транзитних країн. Однак тут проблема полягає в тому як довго країна перебуває в стані цього кризового синдрому. Наразі очевидно, що чим довше – тим руйнівніші наслідки для суспільства він має, тим складніше нівелювати його негативні прояви.

Для України криза ідентичності є багатовимірною і обумовлена повною зміною звичного інституційного середовища, яке відбулося з розпадом СРСР й утворенням незалежної держави, заборонаю КПРС у 1991 році і утвердженням політичного плюралізму. На початку 1990-х років почали з'являтися нові партії, але оскільки Комуністична партія була дискредитована, громадяни взагалі не поспішали вступати в них. Парадоксально, але за роки незалежності про своє членство у партіях заявляли 2–3% громадян¹, що несказанно мало і є одним з основних проявів кризи ідентичності.

Однак людина не може існувати у вакуумі. Необхідність пошуку нового духовного зв'язку з соціальними та іншими групами спонукала громадян до переоцінки власного ставлення до традицій, минулого досвіду, символів державності, домінуючої ідеології тощо. Усвідомлюючи важливість збережених або нових ідей, людина визначає і свої можливості політичної участі в змінній державі, використання механізмів влади для захисту своїх цінностей та інтересів. Особливо гострі проблеми постали перед людьми у зв'язку з розумінням ними своєї спільності з великими макросоціальними групами – класами, народами, державами, які зазнають у цей період найбільш суттєвих змін.

В Україні періоду незалежності внаслідок докорінних змін у структурі виробництва, власності, зміною геополітичних орієнтацій, за яких народ виступає як мультисоціальна спільнота, суспільство змушене було призвичаюватися до появи нових соціальних прошарків, що розвивалися завдяки виникненню приватного укладу виробництва, та набуло рис такої собі мозаїки. Змінювалося співвідношення місцевого і некорінного населення, виникли етнічні диспропорції, ускладнилися конфесійні та інші зв'язки, з'явилися нові вкрай різноманітні політико-ідеологічні уподобання, відбулося розшарування між прибічниками відновлення СРСР та його противниками, розшарування на багатих та бідних і т.ін.

Для того, щоб проаналізувати як проявлялася криза ідентичності в українському суспільстві, ми виділили окремі складові

¹ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. С. 163–164.

політичної ідентичності, які мають найбільш важливе значення саме для України і є, на наш погляд, маркерами, які найкраще характеризують кризу ідентичності і пояснюють причини повільності процесів політичної модернізації, їх специфіку, причини формування кланово-олігархічного режиму тощо. Усвідомлюючи, що феномен ідентичності надзвичайно складний і багатовимірний, для розкриття теми кризи ідентичності було виокремлено маркери, за якими, на наш погляд, в середовищі українців було найбільше суперечок і політичних конфліктів, що, відповідно, позначилося на суспільно-політичному розвитку держави, а саме:

- 1) самоідентифікація за громадянською ознакою;
- 2) самоідентифікація за мовною ознакою;
- 3) самоідентифікація за релігійною ознакою та
- 4) зовнішньополітична самоідентифікація громадян України.

Самоідентифікація за громадянською ознакою або загальнонаціональна і регіональна ідентичність. Регіональна ідентичність пов'язана з певними територіями, визначає особливі форми життєвих практик, ментальні зв'язки між населенням та територією, які втілюються в картині світу, символічних образах та ціннісних пріоритетах². Регіональний чинник в спектрі самоідентифікації українців завжди виступав вагомим складовим фактором. Історичний досвід та релігія були базовими факторами, що формували регіональні відмінності, адже різні регіони України в різні часи були у складі Речі Посполитої, Румунії, Російської імперії, Австро-Угорської імперії, Чехословаччини та СРСР. Різний історичний досвід став причиною конфронтації різних моделей історичної пам'яті, різного сприйняття українського визвольного руху та комуністичної ідеології, різної мовної самоідентифікації, професійної орієнтації. Ідентифікаційні суперечності багато в чому були зумовлені й асимілятивною політикою СРСР – так у спустошений у 1932–1933 роках Голодомором Схід України масово переселили росіян та білорусів, так само як і в Крим у 1944 році після депор-

² Ростецька С. І. Поняття та структура регіональної ідентичності в сучасному політичному процесі. *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. 2016. № 15. С. 152.

тації кримських татар були переселені вихідці з інших радянських республік, переважно росіяни.

В перші роки незалежності результати досліджень фіксують суттєві розходження між регіонами в оцінках історичного минулого, перспектив розвитку країни, статусу російської мови, зовнішньополітичного вектору розвитку.

Так, наприклад, на початку 2000-х років для південних та східних областей були характерні:

- незначна частка громадян із українською етнічною та національною ідентифікацією;

- значна частка тих, хто ідентифікує себе з Росією чи СРСР;

- підвищена регіональна ідентифікація.

Натомість для західних та центральних регіонів властиві були такі ознаки:

- виразніша українська етнічна ідентичність,

- застосування української мови та схвалення її статусу як державної,

- приналежність до українських конфесій³.

Дані опитувань, що були проведені у 2000 році Центром соціальних і маркетингових досліджень СОЦИС, продемонстрували високий відсоток українського компонента ідентичності, зафіксований серед населення Заходу України, Півночі та Центру; радянський компонент домінував у мешканців Сходу і Криму. Групування областей у регіони проведено за таким принципом: західний (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська), південно-західний (Закарпатська, Чернівецька), північно-західний (Рівненська, Волинська, Хмельницька), північний (Житомирська, Київська, Чернігівська), центральний (Вінницька, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська), північно-східний (Сумська, Харківська), східний (Луганська, Донецька), південно-східний (Дніпропетровська, Запорізька), південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська) та АР Крим (див. Таблицю 1)⁴.

³ Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні: вплив регіональної специфіки. *Політичний менеджмент*. 2005. № 2. С. 40–41.

⁴ Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні. *Україна в сучасному світі* : збірник наукових праць. Ялта : Інститут Кеннана. Київський проект, 2002. С. 20.

Таблиця 1.

**Українська і радянська ідентичності регіонів України
у 2000 році ***

Регіони	Українців за національністю (офіційно), %	Ототожують себе з українцями, %	Розмовляють вдома переважно українською мовою, %	Виступають за розширення вживання української мови як державної, %	Погоджуються, що ядром українського народу є українська нація, %	Погоджуються що розпад СРСР був для України позитивним явищем, %	Ототожують себе з радянськими людьми, %
Західний	92,78	91,70	93,86	51,23	42,21	31,15	2,17
Північний	90,67	88,06	75,75	57,84	61,56	24,25	6,72
Північно-Західний	95,88	86,60	90,03	90,26	84,48	76,18	5,15
Центральний	89,44	80,00	78,33	65,56	73,61	26,39	6,67
Південно-Західний	82,53	77,32	79,93	26,06	45,62	17,75	4,83
Київ	80,93	77,12	30,08	70,34	71,61	46,61	9,75
Північно-Східний	79,51	66,39	47,54	86,94	85,22	34,02	11,07
Південний	78,26	63,77	36,23	51,80	62,05	36,57	13,04
Південно-Східний	76,45	61,22	38,78	83,27	79,55	45,35	19,39
Східний	46,74	32,81	4,94	12,10	41,25	14,80	25,17
Крим	18,82	6,28	0,90	35,15	42,76	17,75	28,25

* Дослідження проведене в липні 2000 року Центром соціальних і маркетингових досліджень «СОЦИС» на замовлення Фонду держмайна України – на основі багатоетапної, стратифікованої вибірки із застосуванням квотного відбору респондентів на останньому щаблі. Похибка вибірки становить $\pm 3\%$.

Загальнонаціональна єдність. Подіями, що суттєво змінили самоідентифікацію українських громадян у період незалежності, стали Майдани 2004 та 2013–2014 років. Перший сплеск загальнонаціонального єднання зафіксований у період після Помаранчевої революції – більшість населення починає пишатися тим, що є громадянами України. Істотне зростання показника відбулося у

2005 році (з 38% у 2004 році до 53% у 2005 році). Другий сплеск зафіксований після революції Гідності – з 48% у 2013 році до 61% у 2014 році, у 2015 році частка тих, хто пишається українським громадянством зросла до 67%.

Анексія Криму Росією у 2014 році і збройний конфлікт з Росією на Донбасі стали причиною того, що *загальнонаціональна ідентичність* – відчуття належності до держави та нації – починає переважати над регіональною. У 2015 році більшість населення в першу чергу вважає себе громадянами України (57,5%), ще для 23% головною є ідентифікація з містом чи селом проживання, а для 6% – з регіоном проживання. Так, наприклад, співвідношення загальнонаціональної та регіональної ідентичності по регіонах України у 2015 році розподіляється таким чином: у Західній Україні – 65% проти 23%; Центральній – 64% до 24%; Східній – 54% до 32%; у Південній Україні – 45% до 42,5% відповідно. Локальна ідентичність домінує на Донбасі, де 39% ідентифікують себе, в першу чергу, як громадяни України, 25% ідентифікують себе, перш за все, з містом чи селом проживання, а 20,5% – зі своїм регіоном⁵.

Починаючи з 2014 року, інтеграція суспільства на ґрунті загальноукраїнських цінностей демонструє тенденцію до зростання – і сьогодні маємо всі аргументи для висновку про українське відродження та формування української політичної нації – адже 85% громадян, серед яких представники різних конфесій, етносів (татари, євреї, росіяни, болгары, греки та ін.) і мовних груп, поділяють загальноукраїнську ідентичність (див. Таблицю 2)⁶.

⁵ До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? *Офіційний сайт Фонду Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва*. 2015. 21 серпня. URL: <https://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu> (дата звернення: 20.01.2022).

⁶ Що пережили Україна та світ у 2020 році й чого нам чекати 2021-го: політичні й економічні прогнози. *Офіційний сайт Фонду Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва*. 2020. 21 грудня. URL: https://dif.org.ua/article/shcho-perezkhili-ukraina-ta-svit-u-2020-rotsi-y-chogo-nam-chekati-2021-go-politichni-y-ekonomichni-prognozi#_Toc59385790 (дата звернення: 20.01.2022).

Таблиця 2.

**Загальнонаціональна, регіональна та радянська
ідентичність українців у 2020 році ***

	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>
Громадянином України, %	90,0	87,4	82,5	79,4
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете, %	5,4	5,3	7,1	12,5
Представником свого етносу, нації, %	2,4	1,8	0,8	0,9
Громадянином колишнього СРСР, %	0,7	2,3	5,0	4,9
Громадянином Європи, %	0,0	0,4	0,0	0,6
Громадянином світу, %	1,1	1,6	2,9	1,5
Важко сказати, %	0,4	1,2	1,7	0,2

* Дослідження проведене Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) з 5 до 13 грудня 2020 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Статистична похибка вибірки (з імовірністю 0,95 і за дизайн-ефекту 1,5) не перевищує 3,3%.

Маємо зауважити, що регіональні відмінності світосприйняття українців залишаються, проте їх питома вага зменшується, паралельно у структурі ідентичності формуються нові консолідуючі чинники.

Так, Україна все далі від комуністичного минулого – у 2020-му році частка населення з радянською ідентичністю в Україні суттєво зменшилася – громадянами колишнього СРСР себе назвали лише 2,9%⁷. У 2021 році 68% українців оцінили діяльність Сталіна негативно для України, а 48% погодилися, що Друга Світова була розв’язана внаслідок змови Гітлера та Сталіна про поділ сфер впливу у Європі та укладення пакту Молотова-

⁷ Що пережили Україна та світ у 2020 році й чого нам чекати 2021-го: політичні й економічні прогнози. Офіційний сайт Фонду Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва. 2020. 21 грудня. URL: https://dif.org.ua/article/shcho-perezihili-ukraina-ta-svit-u-2020-rotsi-y-chogo-nam-chekati-2021-go-politichni-y-ekonomichni-prognozi#_Toc59385790 (дата звернення: 20.01.2022).

Ріббентропа. 46% українців відзначили, що Радянський Союз не зміг би здобути перемогу у війні проти нацистської Німеччини без допомоги західних союзників з Антигітлерівської коаліції. Цю точку зору підтримує 63% мешканців Західного регіону (не погоджуються 18%), 44% мешканців Центрального (не погоджуються 41%), 40% Південного (не погоджуються 34%), 37% Східного (не погоджуються 40%)⁸.

Відбувся перелам у настроях українців щодо воїнів ОУН-УПА, які з 2015 року мають статус борців за незалежність України у ХХ столітті. За результатами дослідження КМІС у 2017 році підтримують і скоріше підтримують таке визнання 41% опитаних дорослих жителів України, проти або скоріше проти такого визнання – 27%, 26% опитаних мали складнощі з відповіддю на це питання і 6% відмовились відповідати на нього взагалі⁹.

У 2021 році частка тих, хто позитивно ставиться до рішення української влади про визнання воїнів УПА борцями за незалежність України, зростає і становить 46%. Проти цього – 29%, а 16% не визначилися. Більшість підтримує це рішення у Західному та

⁸ День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців: який сенс громадяни вкладають у цю дату? *Офіційний сайт Фонду Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва*. 2021. 7 травня. URL: <https://dif.org.ua/en/article/den-peremogi-i-yogo-mistse-v-istorichniy-pamyati-ukraintsiv-yakiy-sens-gromadyani-vkladayut-u-tsyu-datu> (дата звернення: 20.01.2022).

⁹ Підтримка визнання ОУН-УПА учасниками боротьби за державну незалежність України. *Офіційний сайт КМІС*. 2017. 13 жовтня. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=718&page=2#:~:text=%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%BC%2C%2047%25%20%D1%87%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%BA%D1%96%D0%B2%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%83%D1%8E%D1%82%D1%8C%20%D0%B2%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%9E%D0%A3%D0%9D-%D0%A3%D0%9F%D0%90%20%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D1%8C%D0%B1%D0%B8,%D0%BC%D1%96%D0%B6%20%D1%87%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D1%96%20%D0%B6%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D0%B2%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%BC%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%88%D0%B5%2070%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%B2>

Центральному регіонах (80% та 47% відповідно). У Південному та Східному регіонах підтримують це рішення по 20–25% респондентів ¹⁰.

У цілому сьогоденній стан загальноукраїнської ідентичності визначається ціннісними критеріями, а не етнічною приналежністю громадян. Слід зазначити, що загальноукраїнська ідентичність є важливим інструментом протидії російській агресії, а її розмивання є однією із задач війни Росії проти України. Проте, саме російська агресія дала значний поштовх до консолідації українців, розвитку відчуття належності, ставлення до держави та нації.

Самоідентифікація за мовною ознакою. Політична ідентичність – ототожнення себе із певною політичною позицією. Мовна ідентичність – відчуття належності до певної лінгвістичної групи, засіб самовизначення та самоідентифікації, що формується в процесі соціалізації особистості. Мова є основним компонентом національної культурної ідентичності за П. Алтером ¹¹. Визначальним індикатором національної ідентичності, мову називає В. Хомрач. Дослідниця переконана – мовна ідентичність якщо не прямо, то опосередковано, через символічність, здатна впливати на політичну єдність спільноти ¹². На думку М. Розумного, наявність і повноцінне функціонування національної мови є ознакою зрілої, самобутньої та розвинутої в культурному відношенні спільноти ¹³. В. Кулик визначає ідеальну модель співвідношення мови та ідентичності таким чином: «мова – це система, що її використовує

¹⁰ День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців: який сенс громадяни вкладають у цю дату? *Офіційний сайт Фонду Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва*. 2021. 7 травня. URL: <https://dif.org.ua/en/article/den-peremogi-i-yogo-mistse-v-istorichniy-pamyati-ukraintsiv-yakiy-sens-gromadyani-vkladayut-u-tyyu-datu> (дата звернення: 20.01.2022).

¹¹ Козловець М. А. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2010. 347 с.

¹² Хомрач В. Політико-мовна ідентичність громадян України: стан та тенденції розвитку : дис. ... канд. політ. наук.: 23.00.03. Київ, 2015. 200 с.

¹³ Розумний М. М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації : наукова доповідь Національного інституту стратегічних досліджень. Київ, 2011. 19 с.

певна спільнота – насамперед нація, – ідентичність якої ця мова виражає»¹⁴.

Отже, в ідеальній моделі існує відповідність мови і нації, мови і національної ідентичності. Проте спадщина, що дісталася Україні від радянського минулого, ідеальній картині не відповідала – ми отримали двомовне суспільство, традицію спілкування російською в багатьох регіонах та суперечки щодо того – одна чи дві мови повинні мати статус державної.

Довгі роки тоталітарна влада більшовиків знищувала національну ідентичність та самоусвідомлення українців – пригноблення мовної ідентичності було одним із головних завдань тоталітарного політичного режиму за часів СРСР, що був орієнтований на формування маси народу, яка була б позбавлена власної національної ідентичності.

Так, у 1938 році в Радянському Союзі було ухвалено рішення про обов'язкове вивчення російської мови у всіх українських школах (постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» та «Про реорганізацію шкіл на Україні на виконання рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік та областей»)¹⁵. Через двадцять років, у 1958 році було ухвалено постанову Пленуму ЦК КПРС про перехід українських шкіл на російську мову викладання. Роком пізніше – у 1959 році – ВР УРСР ухвалює закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Документ передбачав скорочення кількості годин викладання української мови і літератури в школах та оголошував вивчення української мови в школах необов'язковим¹⁶. А вже у 1990 році за російською мовою

¹⁴ Кулик В. Роль української мови в національній ідентичності громадян пострадянської України. *Наукові записки*. 2015. Вип. № 4-5 (72-73). С. 158.

¹⁵ Як боролися з українською мовою. Хроніка заборон за 400 років. *Історична правда*. 2012. 3 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2012/07/3/89519/> (дата звернення 27.04.2022)

¹⁶ Парахіна М. Б. Особливості русифікації в УРСР в другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 138–139.

Верховна Рада СРСР закріплює статус офіційної на всій території Союзу («Закон про мови народів Радянського Союзу») ¹⁷.

Динаміка мовної ідентичності українців. Політика русифікації, асиміляції та знищення національної самосвідомості з часом досягла результату – в Україні був сформований прошарок, який ідентифікував себе не з народом, до якого належав, а з Радянським Союзом. Незалежна Україна отримала у спадщину деформовану ідентичність та доволі проблемну мовну ситуацію, адже мовою більшості телеканалів була російська, викладання у більшості шкіл та вишів також відбувалося російською. В результаті 12,4% дорослого населення вважали рідною мовою українську і російську, 30,4% називали російську рідною, а 54,4% рідною називали українську.

За результатами дослідження КМІС у 1997 році 6% респондентів назвали положення російської мови в Україні проблемою, що турбує їх найбільше, а 39% опитаних були переконані, що російську мову необхідно зробити другою державною. Навіть через п'ять років у 2002 році кількість прихильників статусу російської мови як другої державної залишалася на тому ж рівні – такий статус для російської мови підтримували 39% респондентів ¹⁸.

У першій половині двохтисячних російська мова все ще залишалася для більшості українців мовою загального спілкування. Так, у 2004 році Національна рада з телебачення та радіомовлення зобов'язала загальнонаціональні телеканали вести мовлення українською. Підтримку дій Національної ради висловили лише 36% опитаних КМІС українців, 55,1% заявили, що не підтримують таке рішення ¹⁹.

¹⁷ Як боролися з українською мовою. Хроніка заборон за 400 років. *Історична правда*. 2012. 3 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2012/07/3/89519/> (дата звернення 27.04.2022).

¹⁸ Думки та настрої населення, січень 2001 року. *Офіційний сайт КМІС*. 2001. 17 січня. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=252&page=9&t=10> (дата звернення 26.04.2022).

¹⁹ Громадські настрої населення України. *Офіційний сайт КМІС*. 2004. 18 травня. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=483&page=8&t=10> (дата звернення 26.04.2022)

Маємо акцентувати, що саме телеканали, музика та художня література залишалися важливими чинниками русифікації українців. Так, наприклад, у жовтні 2012 року прайм-тайм восьми рейтингових каналів на 28% належав україномовним програмам, 44% часу займали російськомовні і 28% – двомовні програми. 87% книг, придбані українцями, були російською мовою, а в етері найрейтинговіших радіостанцій звучали переважно російськомовні пісні (60% від загальної кількості). В той час як пісні українською мовою становили лише 3,4% від загальної кількості пісень²⁰.

Тектонічних зсувів у мовній ідентифікації українців не відбулося аж до подій Євромайдану та агресії Росії проти України у 2014 році. Як фіксують результати дослідження КМІС у 2012 році, 48% українців вважали, що російську мову потрібно зробити другою офіційною в тих місцевостях, де більшість населення цього бажає, а 26% опитаних були переконані – російська має отримати статус другої державної на всій території України²¹.

Порівнюючи результати опитувань, які провів Київський міжнародний інститут соціології в лютому 2012 та вересні 2014 року, бачимо таку динаміку: у 2012 році основою незалежності України мову називають 20% респондентів, а у 2014 – вже 27%; як об'єднавчий чинник українського суспільства мову згадують відповідно 14% та 23% опитаних. Задля можливості порівняти результати дослідження 2012 та 2014 років, В. Кулик вилучив із дослідження 2012 року відповіді кримських респондентів, оскільки опитування 2014 року не проводилося в анексованому Криму²².

Після Революції гідності істотно зменшилася частка тих, хто вважає, що російську мову потрібно зробити другою державною

²⁰ Українська мова втрачає позиції в освіті і книговидаванні. Тримається у прокаті. *Тексти*. 2012. 11 вересня. URL: https://texty.org.ua/articles/41135/Ukrainska_mova_vtrachaje_pozyciji_v_osviti_ta-41135/ (дата звернення 26.04.2022).

²¹ Думки населення України щодо статусу російської мови та місця російської мови в освіті. *Офіційний сайт КМІС*. 2012. 3 липня. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=58&page=6&t=10> (дата звернення 26.04.2022).

²² Кулик В. Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану. *Наукові записки*. 2015. № 2(82). С. 90–103.

мовою України: у 2013 році таких було 27%, а у 2015 році стало 19%²³.

Українська починає домінувати в музичному просторі – 63,6% українських виконавців у 2016 році звучать українською. Розвивається українська Вікіпедія – попри те, що у 2004 році її фактично не існувало – було лише 33 статті українською, у 2016 році кількість україномовних статей зростає до 600 тисяч²⁴.

Змінюються і повсякденні мовні практики українців. Як демонструють результати щорічного опитування інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», у 1992 році у колі родини українською спілкувалися 36,8%, у 2014 – вже 42,2%, а у 2020 – 50,8% опитаних. Маємо зауважити, що рідною мовою українську називають набагато більше респондентів, ніж використовують мову у повсякденній комунікації (див. Таблицю 3 та 4)²⁵.

Таблиця 3.

Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017	2018	2019	2020
Українською	36,8	36,7	36,9	37,6	39,1	38,2	38,4	38,0	42,0	41,7	42,9	43,2	42,2	41,0	43,8	45,0	50,8
російською	29,0	32,4	33,1	33,4	36,0	33,2	34,3	39,2	36,8	34,9	35,9	31,2	32,2	28,7	31,4	30,2	27,6
українською і російською	32,0	29,4	29,6	28,4	24,8	28,0	26,3	22,6	19,9	22,1	20,9	24,7	25,4	29,2	24,8	24,1	21,3
іншою	2,0	0,7	0,4	0,5	0,2	0,5	0,9	0,9	0,8	0,9	0,3	0,7	0,1	0,6	0,0	0,2	0,3
не відповіли	0,2	0,8	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,4	0,4	0,4	0,2	0,1	0,5	0,0	0,5	0,3

²³ Ставлення до статусу російської мови в Україні. *Офіційний сайт КМІС*. 2015. 10 квітня. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=517&page=4&t=10> (дата звернення 22.04.2022).

²⁴ Чи вдалося Україні за 25 років незалежності вийти з постімперського культурного простору. *Voxukraine*. 2016. 26 серпня. URL: <https://voxukraine.org/25-years-of-independence-ua/> (дата звернення 29.04.2022).

²⁵ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. / голов. ред. д. екон. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. Вип. 7 (21). URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf> (дата звернення 29.04.2022).

Таблиця 4.

Яка Ваша рідна мова?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017	2018	2019	2020
українська	61,9	62,3	62,5	61,9	63,8	63,9	61,1	62,3	65,1	65,1	66,2	68,5	70,7	72,1	72,1	74,2	77,3
російська	34,9	34,7	36,1	36,5	35,1	34,5	35,7	36,4	33,1	32,5	32,4	30,1	28,4	27,0	27,4	25,1	22,3
інша	3,0	2,6	1,4	1,5	1,2	1,5	1,8	1,2	1,7	2,3	1,2	1,4	0,7	0,8	0,5	0,7	0,4
не відповіли	0,3	0,4	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0

Взаємозв'язок мовної самоідентифікації та політичної свідомості. Більшість досліджень демонструють – мова впливає на свідомість і політичну поведінку. Так, «Детектор медіа» у своєму дослідженні «По той бік екрана» у 2021 році фіксує зв'язок між чинником рідної мови та схильністю громадян поділяти наративи російської пропаганди, до якої більш уразливими виявилися російськомовні громадяни. Наприклад, при виборі між двома визначеннями Майдану як «народного протесту на підтримку європейського шляху розвитку» та «боротьби за владу антиросійських, націоналістичних сил за підтримки західних спецслужб» більшість носіїв української мови обирали перше визначення, а більшість носіїв російської – друге²⁶.

За результатами дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», розподіл зовнішньополітичних орієнтацій українців у 2021 році також залежав від мови повсякденного спілкування, проте цей фактор не був визначальним (див. Таблицю 5 і 6)²⁷. Як демонструє дослідження – російськомовна молодь переважно є проєвропейською, на відміну від старшого покоління російськомовних громадян. Отже мова не є єдиним фактором формування політичного світогляду.

²⁶ По той бік екрана: аналіз медіа-споживання та дезінформації в українському інформаційному середовищі / Н. Лигачова та ін. Київ: Детектор медіа, 2021. 73 с. URL: https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/188114/On_the_other_side_DM_final_UKR_WEB.pdf (дата звернення 29.04.2022).

²⁷ Шаповалов С. Як мова впливає на свідомість та політичну поведінку. Офіційний сайт Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 2021. 16 січня. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-mova-vplivae-na-svidomist-ta-politichnu-povedinku> (дата звернення: 03.02.2021).

Таблиця 5.

Яким інтеграційним напрямом має йти Україна

	% серед громадян, які переважно говорять українською	% серед громадян, які переважно говорять російською
вступ до ЄС	59,5	31,8
вступ до Євразійського економічного союзу	6,5	25
не приєднуватися до жодного союзу	22,2	30,8
важко відповісти	11,8	12,4

Таблиця 6.

Співвідношення мови спілкування та зовнішньополітичних орієнтацій у розрізі віку

	зовнішньополітичні орієнтації	% серед громадян, які переважно говорять українською	% серед громадян, які переважно говорять російською
Молодь до 30 років	Вступ до ЄС	71	44
	Вступ до Євразес	3	17
30-54 роки	Вступ до ЄС	60	31
	Вступ до Євразес	8	24
55 років і старше	Вступ до ЄС	51	21
	Вступ до Євразес	7	34

Гіпотезу про мову, як фактор, що впливає на політичний світогляд та політичні орієнтації громадян, підтверджують і результати загальнонаціонального дослідження, що було проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова напередодні повномасштабного вторгнення Росії у період з 17 по 22 грудня 2021 року. За результатами дослідження російськомовні українці частіше, ніж україномовні, були переконані, що війну на Донбасі першими почали українські олігархи та уряд (38%), а військовий конфлікт на Донбасі є громадянською війною (36%). Російськомовні громадяни (63%), а також респонденти з південних (45%) та

східних (54%) областей, були схильні сприймати заборону російських артистів та фільмів саме як помилку та порушення громадських прав, у той час як серед україномовних українців (30%) та респондентів західних (18%) та центральних (35%) регіонів така думка не була популярною²⁸. Після повномасштабного нападу РФ третина російськомовних українців вирішила перейти на українську – про це свідчать результати опитування «Рейтинг»²⁹.

Самоідентифікація за релігійною ознакою. У фундаментальній праці «Секулярний вік» канадського філософа Чарльза Тейлора, автор, аналізуючи місце релігії в сучасній західній культурі, зазначає, що сучасна людина може зрозуміти себе, суспільство і світ природи в суто світський спосіб, позбавлений будь-якого посилання на божественне. Але, наголошує філософ, релігія стає сучасним і дуже важливим інструментом самоідентифікації особистості³⁰. Отже, релігійне самовизначення людини (як і суспільства) є важливим каналом формування ідентичності особистості та суспільства. Аби лаконічно зафіксувати вплив на формування нашої національної ідентичності релігійного фактору, визначити його позитивні та хибні наслідки, торкнемося декількох характеристик локального релігійного ринку, а саме:

- рівня інклюзії українців у релігійне життя країни;
- структури локального релігійного ринку;
- соціокультурного впливу домінуючої християнської православної (ортодоксальної) Церкви на формування світогляду (архетипу) українців;
- специфіки розколу всередині православного християнства після 1991 року в Україні та його тиску на формування національної ідентичності українців (див. Таблицю 7).

²⁸ Медіаспоживання в Україні: зміна медіапотреб та програш російської пропаганди. *Офіційний сайт Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. 2022. 15 лютого. URL: <https://dif.org.ua/article/mediaspzhivannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-progrash-rosiyskoi-propagandi> (дата звернення 22.04.2022).

²⁹ Після нападу РФ третина російськомовних українців вирішила перейти на українську – опитування. *Сайт 5 каналу*. 2022. 25 березня. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/pislia-napadu-rf-tretyna-rosiiskomovnykh-ukraintsiv-vyrishyla-pereity-na-ukrainsku-opytuvannia-272462.html> (дата звернення 22.04.2022).

³⁰ Тейлор Ч. «Секулярна доба» / пер. з англ. О. Панича. Київ : «Дух і літера». Книга перша. 2018. 664 с. Книга друга. 616 с.

Таблиця 7.

Відомості про структуру віросповідних напрямів, їх кількісні показники та частку у загальній релігійній мережі України станом на 1 січня 2020 р.

№ п/п	Назва віросповідного напрямку та конфесії	Релігійні організації		У т. ч. громади	
		Кількість	Відсоток до загальної кількості	Кількість	Відсоток до загальної кількості
I	Християнство	35675	96,95	34168	97,04
1.	Православні релігійні організації	19771	53,73	19216	54,58
2.	Католицькі релігійні організації	5269	14,32	4883	13,87
3.	Протестантські релігійні організації (у тому числі):	10635	28,90	10069	28,60
	- релігійні організації баптистів	3034	8,25	2848	8,09
	- релігійні організації євангельських християн	382	1,04	344	0,98
	- релігійні організації християн віри євангельської	2974	8,08	2772	7,87
	- релігійні організації адвентистів	1085	2,95	1067	3,03
	- релігійні організації лютеран	86	0,23	81	0,23
	- релігійні організації реформатів	133	0,36	129	0,37
	- релігійні організації харизматичного типу	1596	4,34	1519	4,31
	- інші релігійні організації протестантів (протестантського походження)	1345	3,66	1309	3,72
II	Етноконфесійні релігійні організації	714	1,94	669	1,90
1.	Іслам	286	0,78	274	0,78
2.	Іудаїзм	317	0,86	289	0,82
3.	Релігійні організації караїмів	4	0,01	4	0,01
4.	Вірменські релігійні організації	30	0,08	29	0,08
5.	Буддизм	67	0,18	63	0,18
6.	Інші етноконфесійні релігійні організації	10	0,03	10	0,03

Оцінка впливу консолідаційного потенціалу релігійного ринку на формування національної ідентичності і української політичної нації, справедливо наголошує український політолог В. Войналович, потребує розуміння реальної залученості українців у життя обраної ними конфесії³¹. Аналітики Центру Разумкова

³¹ Войналович В. Суспільно-політичний контекст динаміки етноконфесійних процесів в Україні. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 680.

стверджують, що українське суспільство декларує досить високий рівень релігійності: зокрема, станом на кінець 2010 року, порівняно з 2000 роком, число громадян, які визнають себе віруючими, зросло з 58% до 71%. Цей показник на початок 2021 року становив 68% опитаних соціологічною службою Центру (87% – на заході країни до 59% – на сході)³². У той же час, *важливо розуміти різницю між рівнем заявленої релігійності (68% опитаних називають себе віруючими, 60% – православними) і рівнем реального воцерковлення (мова йде про віднесення себе до конкретної релігійної громади та активну участь в її повсякденному житті): членство у громаді на початок 2021 року визнали лише 21% опитаних українців*. Найбільше членів громад на Заході країни (40%, Центральному регіоні їх 18%, на Сході – 15%, а на Півдні – 6%)³³. Більше того, власне релігійна ідентичність має для громадян значно менше значення, ніж громадянська чи регіональна. Відповідаючи на питання: «З якою соціальною спільнотою Ви ідентифікуєте себе насамперед?», 68% респондентів дають відповідь «з громадянами України» і лише 3% – «з людьми тієї ж віри, що і я» і 1% – «з людьми тієї ж Церкви, до якої належу я»³⁴. У той же час, потрібно мати на увазі, що ознакою належності до українства, як нації, є сповідування або православної (ортодоксальної) віри (24% опитаних), або приналежність до ПЦУ (36% опитаних)³⁵. Наведені емпіричні дані дозволяють погодитися із висновком українського соціолога релігії Т. Бріка, що досліджує процеси релігійної конкуренції в Україні доби «релігійного відродження» та її впливу на формування нашої ідентичності,

³² Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2021 рр. (Інформаційні матеріали). Київ : Центр Разумкова, 2021. С. 33–35. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf

³³ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2021 рр. (Інформаційні матеріали). Київ : Центр Разумкова. С. 46. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf

³⁴ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2021 рр. (Інформаційні матеріали). Київ : Центр Разумкова. С. 46. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf

³⁵ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2021 рр. (Інформаційні матеріали). Київ : Центр Разумкова. 2021. С. 36. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf

про існування в українців більш сильного зв'язку між національною ідентичністю та релігійною приналежністю, ніж між національною ідентичністю та релігійною поведінкою ³⁶.

За підрахунком В. Войналовича, проведеного на основі даних Міністерства культури та інформаційної політики України, станом на 1 січня 2020 р. 96% діючих в країні релігійних організацій належать до християнського віросповідального напрямку. Серед них до православної релігії належать 53,7%, до католицької релігії – 14,3%. (див. Таблицю 8) ³⁷.

Таблиця 8.

Скажіть, до якої конфесії (релігії) Ви себе відносите?, за регіонами

	Захід	Центр	Південь	Схід
Православна церква України (ПЦУ)	42.2	41.3	16.2	23.4
Українська православна церква (Московський патріархат)	8.7	12.0	17.9	19.1
Я просто православний, не відношу себе до якоїсь церкви	10.6	25.8	48.9	36.4
Греко-католицька церква	30.8	0.8	3.0	0.4
Римо-католицька церква	0.4	0.5	0.0	0.2
Протестантські та Євангелічні церкви	1.5	0.7	0.0	0.2
Інші конфесії, релігії	0.0	0.3	0.4	1.5
Я не відношу себе до жодної з конфесій	4.2	12.9	4.7	8.7
Я не віруючий	1.0	4.8	7.7	9.9
ВВ/ ВІДМОВА ВІД ВІДПОВІДІ/ Не знаю	0.6	0.9	1.3	0.2

Застосовується наступний розподіл областей за регіонами:

Захід Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;

Центр Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області;

Південь Миколаївська, Одеська, Херсонська області;

Схід Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська області.

Джерело: Разумков центр

Конфесійна приналежність українців

Згідно з результатами опитування, проведеного Центром Разумкова у січні 2020 року, найчастіше громадяни України

³⁶ Brik T. When Church Competition Matters? Intra-doctrinal Competition in Ukraine, 1992–2012. *Sociology of Religion*. 2019. Vol. 80. Issue 1. P. 45–82.

³⁷ Войналович В. Суспільно-політичний контекст динаміки етноконфесійних процесів в Україні. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 675–676.

відносили себе до вірних Православної церкви України (34%). 13,8% назвали себе вірними Української православної церкви (Московського патріархату), 8,2% – Української греко-католицької церкви, 0,7% – Протестантських та Євангелічних церков, 0,4% – Римо-католицької церкви, 0,6% – до інших релігій та конфесій. Значна частина опитаних (27,6%) зазначали, що вважають себе православними, але не відносять до якоїсь церкви. 8,8% не відносять себе до жодної з конфесій, а ще 5,6% визначили себе як невіруючих³⁸. Наведені цифри дозволяють зафіксувати наступне – Україна є релігійно плюралістичною та багатоманітною країною. В цьому (в релігійному плюралізмі) полягає унікальність українського «релігійного відродження», яке стартувало в нашій країні наприкінці 1980-х років та триває й зараз, наголошує добре обізнаний із українським контекстом американський соціолог релігії Хосе Казанова³⁹.

Аналізуючи консолідаційний потенціал релігійного чинника щодо ідентичності українців, важливо усвідомлювати, що **конфесійне самовизначення має виразну регіональну специфіку**. Згідно даних, актуальних на початок 2021 року, найбільше число православних є характерним для Центру (у 2020 році 67%), дещо меншає на Півдні (61%) і Сході (61%), тоді як на Заході їх частка становить лише 45%; натомість, значна частина жителів Заходу відносять себе до греко-католицизму (35%).

Суттєво відрізняється за регіонами і мотивація українців до релігійного життя. Наприклад, базовою причиною відвідування релігійної служби для мешканців півдня України є можливість заспокоїтись та забути про повсякденні турботи (більше 40% вірян відвідують церкву передусім через це), в той час як для Заходу та Сходу ця мотивація брати участь в релігійному житті є менш

³⁸ Конфесійна та церковна належність громадян України. Київ: Центр Разумкова. 2020. Січень. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konfesiina-ta-tserkovna-nalezhnist-gromadian-ukrainy-sichen-2020r>

³⁹ Казанова Х. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. О. Панича. Київ: Дух і літера, 2017. 264 с.; Casanova, José. Ethno-Linguistic and Religious Pluralism and Democratic Construction in Ukraine. Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building, 1998. P. 81–103.

важливою (34% та 29%, відповідно). Головне, що спонукає ходити до церкви українців із Сходу та Заходу – необхідність спілкуватися із Богом (52% та 53%, відповідно), а для мешканців півдня України ця мотивація є менш важливою і складає лише 20%. Тезу про те, що вшанування Бога та спільні молитви є головною функцією церкви, розділяють 78% мешканців Заходу і лише 33% на півдні України. Для українського Півдня топ-функцією церкви є духовна підтримка людей, які переживають духовну кризу (так вважають майже 52% опитаних в тому субрегіоні респондентів)⁴⁰. Отже, якщо для вірян західних та східних областей України головними мотивами участі в церковному житті є, передусім, функціонально-релігійні, то для вірян південних регіонів базовими очікуваннями від Церкви є задоволення останньою більш психотерапевтичних та патернальних потреб людини.

Зазначимо, що переважна більшість досліджень фіксує різні типи релігійної культури та відповідних їм рівнів релігійної поведінки жителів Західної України, з одного боку, і Сходу та Півдня країни, з іншого. Розширення російсько-української війни до повномасштабної у лютому 2022 року Україна зустріла певним чином поділеною на зони переважаючого впливу різних церков: у Галичині відчутний домінуючий вплив УГКЦ; в Центральній, Східній і Південній Україні все ще переважає інституційна мережа УПЦ у юрисдикції Московського патріархату. Маємо розуміти, що регіональні особливості релігійної самоідентифікації українців суттєво корелюються з регіональними відмінностями системи ціннісних настанов і поведінкових моделей українських громадян. На жаль, змушені констатувати, що очевидна релігійна регіоналізація країни значно гальмує інтегративний потенціал релігійного комплексу в процесах суспільної консолідації і становить одну з найбільш проблемних складових кризи ідентичності. Масштаб загроз та викликів, що постали перед країною через нову фазу російсько-української війни, і реакція на них українців можуть

⁴⁰ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2021 рр. (Інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова. С. 85–86. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf

суттєво нівелювати дезінтеграційний потенціал локального релігійного ландшафту щодо формування розмитої, дуальної національної ідентичності. Утім, на нашу думку, потрібно усвідомлювати, що послаблення цього тиску ймовірно буде тимчасовим і зовсім не тривалим, оскільки суб'єктами релігійного ринку залишаються ті релігійні конфесії, які містять в собі деструкцію щодо українства.

Мова, тип релігійності, тип спілкування в межах культури, є каналами формування спільних цінностей, на ґрунті яких формується національна ідентичність будь-якої нації (в цьому випадку, мова йде скоріше про архетип). Щодо релігії – майже 60% українців зараховують себе до православних християн.

Багатовікове домінування у більшості регіонів України (навіть в період відсутності у нас власної державності) саме православної (ортодоксальної) версії християнства детермінує ментальну специфіку нашого архетипу. Так, тонке відчуття «вищої правди», людиноцентризм дісталися нам у спадок від загально-християнського філософського концепту (особливо – його реформаційної версії) і, безумовно, роблять українців частиною західної цивілізації, європейцями. У той же час, обумовлені вже православним трактуванням християнства «кордоцентризм», зорієнтованість у засобах спілкування, у першу чергу, на чуттєву переконливість «голосу серця», а не на «голос розуму» та «рацію», як у протестантській християнській традиції, складають основу нашої поведінкової специфіки, яка змушує регулярно ставити під сумнів власну спроможність жити у відповідності до вільно обраних нами цінностей⁴¹. Концентрація, більш часто, на стигматизації своїх помилок замість дій, спрямованих на їх виправлення, складають ґрунт легенди про «безмежність українського терпіння». Саме дуже обережне ставлення до реальних дій, закладене в українську ментальність православною християнською доктриною, обумов-

⁴¹ Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, І. О. Кресіна, А. І. Кудряченко, Ю. С. Шемшученко та ін. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Національна академія наук України, 2019. 328 с.

лює існування так званих «негативних ідентичностей» у нашому архетипі (за визначенням українського соціолога Є. Головахи до них належать патерналізм, фаталізм, ізоляціонізм, аномія, низька довіра один до одного та до державних інституцій, високий рівень соціального цинізму), які певним чином девальвують модернізаційний потенціал українців⁴².

Специфіка конкуренції на українському релігійному ринку, що безумовно визначає консолідаційний потенціал сучасного українського релігійного ландшафту, полягає в тому, що вона відбувається не між різними догматичними течіями, а всередині одного релігійного східно-християнського (православного) догмату. Сьогодні Православна церква представлена двома конфесіями – ПЦУ (яка 6 січня 2019 року завдяки отриманню Томоса про автокефалію Православної церкви України припинила дію анексії Київської митрополії Московським патріархатом у 1686 році) та УПЦ (МП). ПЦУ (а раніше – УПЦ КП та УАКЦ) використовує проукраїнські історичні наративи, стверджує, що Україна є історичною колискою російського православ'я і, таким чином, заслуговує на власну автокефалію. Всі богослужіння в УПЦ здійснюються українською мовою. Усі роки після поновлення нашої незалежності УПЦ МП традиційно апелювала у спілкуванні із вірянами до дорадянських історичних наративів Російської імперії і використовувала більш сучасні наднаціональні наративи уварівської «доктрини російського світу» (російська православна релігійна традиція, російська мова та російські історичні традиції), серед яких «братній характер» православних Росії, України та Білорусі. Автором «концепту єдиного цивілізаційного простору» є Патріарх РПЦ Кирил. Російсько-українську війну, яка триває з 2014 року, УПЦ МП називає «братовбивчою» громадянською. Не дивлячись на засудження частиною священників УПЦ МП початку нового етапу війни між Україною та Російською Федерацією, який

⁴² Головаха Є. Українське суспільство доби незалежності: зміни та незмінне (за результатами соціологічного моніторингу). Виступ Євгена Івановича Головахи на пленарному засіданні IV Конгресу Соціологічної асоціації України. 28-29 жовтня 2021 р. URL: <https://i-soc.com.ua/ua/news/iv-kongres-sociologichnoi-asociacii-ukraini>

розпочався 24 лютого 2022 року і закликом до голови УПЦ МП Онуфрія «порвати з Москвою», у травні 2022 року синодом УПЦ МП було ухвалено рішення, що свідчило про перемогу проросійського крила в керівництві цієї конфесії. Синод ухвалив звернення, в якому агресію Російської Федерації в Україні засудив, але війну назвав «наслідком помилкової релігійної політики часів президентства Петра Порошенка та руйнівної ідеології так званої «Православної Церкви України»⁴³.

Таким чином, найважливішим проявом релігійної конкуренції між православними конфесіями в Україні є використання у спілкуванні із вірянами різних національних наративів і формування, відповідно, різних національно-політичних ідентичностей в межах одної держави, що не може не створювати перешкоди у формуванні загальноукраїнської ідентичності.

Самоідентифікація за зовнішньополітичною ознакою: як вона змінювалася в Україні. Починаючи з 1991 року, у сфері зовнішньополітичної ідентичності українських громадян спостерігалися кризові явища, пов'язані із значними коливаннями стосовно уявлень про оптимальне зовнішньополітичне позиціонування Української держави та її орієнтирів у сфері міжнародних відносин. Припинення існування Радянського Союзу не означало зникнення тих сил та чинників, що тяжіли до умовно «слов'янської» або радше панрусистської ідеології⁴⁴, в той час як початок розширення НАТО та Європейського Союзу на Центрально-Східну Європу в 1990-ті роки стимулював поширення проєвропейських уявлень та поглядів серед умовно прозахідної частини українських громадян. Ситуацію ускладнювало й те, що відповідні зовнішньополітичні орієнтації та їх носії були нерівномірно розподілені серед основних макрорегіонів України, що мало

⁴³ Заява Священного Синоду Української Православної Церкви від 12 травня 2022 року. URL: <https://news.church.ua/2022/05/12/zayava-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-12-travnnya-2022-roku/>

⁴⁴ Див. L. Suchanek. Славянская идентичность – в истории и в наше время. *Kultura słowian. Rocznik komisji kultury słowian PAU*. Tom XIII. S. 62.

безпосередній негативний вплив на цілісність громадянської ідентичності як такої⁴⁵.

Протистояння між «східним» та «західним» векторами формування зовнішньополітичної ідентичності України досягло своєї кульмінації у 2013–2014 роках, у ході подій Євромайдану та «гарячої» фази російсько-українського збройного конфлікту, що почалася відразу після перемоги Євромайдану. Однак, як на це вказують відповідні соціологічні опитування (див. нижче), певні елементи офіційно запереченої проросійської орієнтації все ж зберігаються в суспільній свідомості з чітко явним регіональним присмаком, що ставить під сумнів остаточний характер поточної консолідації зовнішньополітичної ідентичності України навколо ідей євроатлантичної інтеграції.

Як зазначає в цьому плані М. Золкіна, до 2014 року зовнішньополітичні орієнтири завжди були основною лінією розмежування українського суспільства. Хоча підтримка європейської, а не євразійської інтеграції переважала в Україні з 2011 року (в середньому 42% респондентів в основних соціологічних опитуваннях виступали за членство України в ЄС, а 32% – за вступ до Митного союзу, очолюваного Росією)⁴⁶. Ця тенденція не була абсолютною, ускладнюючись чітким регіональним розподілом, оскільки переважна більшість респондентів, що походили із Західного та Центрального макрорегіонів, підтримували інтеграцію до ЄС, а представники Південного та Східного макрорегіонів переважно схилилися до членства в Митному союзі. Однак навесні 2014 року громадська думка відреагувала на нову реальність українсько-російських відносин, відобразивши різке зниження підтримки ідеї тісної політичної та економічної

⁴⁵ Кармазіна М. С. Політичні партії у процесі формування ринку громадянських ідентичностей. *Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві*: колективна монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 83.

⁴⁶ Zolkina M. The shift and trends in Ukrainians' self-perception and foreign priorities at the time of Russia-Ukraine conflict. *Ukraine and Its Regions: Societal Trends and Policy Implications* / ed. by R. Niznikau, A. Moshes. (FIIA Report No. 62). P. 21. URL: https://www.fiia.fi/wp-content/uploads/2020/03/report62_ukraine-and-its-regions.pdf

інтеграції з Російською Федерацією. Зокрема, частка прихильників Митного союзу різко знизилася на 15% (з майже 36% у грудні 2013 року до трохи більше ніж 21% у травні 2014 року)⁴⁷. Таблиця 9 показує загальну динаміку зміни в тренді зовнішньополітичної ідентифікації респондентів протягом періоду розгортання російсько-українського конфлікту на основі матеріалів загальнонаціонального опитування населення України, проведеного в серпні 2018 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Київським міжнародним інститутом соціології⁴⁸, порівняно з матеріалами проведеного в червні 2014 року аналогічного опитування, організованого Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва в партнерстві з Центром імені Разумкова⁴⁹. Матеріали, зібрані М. Золкіною, послужили основою для відомостей, наведених у таблиці станом на 2019 рік.

Таблиця 9.

Порівняльна динаміка поглядів респондента на оптимальний вибір вектору зовнішньополітичної інтеграції України

	Грудень 2013 року	Травень 2014 року	Червень 2017 року	Жовтень 2017 року	Серпень 2018 року	Листопад 2019 року
Європейський Союз (ЄС)	46,4%	50,5%	56,8%	49,3%	50,7%	52,6%
Митний Союз (Російська Федерація, Республіка Білорусь, Республіка Казахстан)	35,7%	21,4%	7,8%	10,8%	10,9%	12,9%
Жоден із вказаних вище векторів	—	17,4%	25,5%	26,3%	32,5%	24,0%
Складно визначитися	17,8%	10,6%	9,9%	13,5%	5,9%	10,5%

⁴⁷ Zolkina M. The shift and trends in Ukrainians' self-perception and foreign priorities at the time of Russia-Ukraine conflict. *Ukraine and Its Regions: Societal Trends and Policy Implications* / ed. by R. Niznikau, A. Moshes. (FIIA Report No. 62). P. 21. URL: https://www.fiaa.fi/wp-content/uploads/2020/03/report62_ukraine-and-its-regions.pdf

⁴⁸ Європейська інтеграція у вимірі громадської думки. URL: <https://dif.org.ua/article/evropeyska-integratsiya-u-vimiri-gromadskoi-dumki>

⁴⁹ Зовнішньополітичні орієнтації населення України: регіональний, віковий, електоральний розподіл та динаміка. URL: <https://dif.org.ua/article/zovnishnopolitichni-orientatsii-naselennya-ukraini-regionalniy-vikoviy-elektoralniy-rozpodil-ta-dinamika>

На основі цієї таблиці можна зробити ряд висновків стосовно загальних трендів трансформації зовнішньополітичної ідентичності українських громадян за роки, що пройшли після початку Євромайдану. По-перше, ідея інтеграції з Російською Федерацією втратила більшість своїх колишніх прихильників і станом на 2019 рік стабілізувалася на рівні 13%. По-друге, це падіння не призвело до автоматичного зростання підтримки членства в ЄС до такої міри, щоб можна було стверджувати про наявність загальнонаціонального консенсусу з цього питання. По-третє, суспільне розчарування «євразійською» перспективою, формою якої виступало можливе членство в Митному союзі⁵⁰, обернулося широким розчаруванням щодо самого вибору між «європейським» та «євразійським» векторами загалом, що можна пов'язати як із сприйняттям відсутності бажаного результату від асоціації з ЄС після 2014 року, так і негативним ставленням до військово-політичних дій Російської Федерації щодо України в цей період. Як наслідок, загалом зростає кількість респондентів, що віддає перевагу альтернативним варіантам зовнішньополітичної ідентичності або відмовляється визнавати оптимальність якогось одного з них. Як можна впевнитися на основі Таблиці 1, частка цих категорій респондентів назагал зростає з 28% у 2014 році до максимуму в приблизно 38% у 2018 році. У цьому ключі, всупереч поширеним у сфері мас-медіа уявленням, можна констатувати відсутність єдиної візії зовнішньополітичного майбутнього України, що об'єднала би переважну більшість респондентів. Тим самим, відсутність консенсусу в цій сфері відкриває шлях до нових форм кризових явищ у плані визначення зовнішньополітичної ідентичності Української держави.

Повертаючись до проблематики (макро)регіонального розподілу відповідних поглядів на зовнішньополітичну ідентичність, можна констатувати, що в 2000-их та 2010-их роках регіональні відмінності чітко корелювалися зі схильністю надавати пріоритет

⁵⁰ Иноземцев В. Торговля иллюзиями: что не так с евразийской интеграцией. URL: <http://mirperemen.net/2019/02/torgovlya-illyuziyami-chto-ne-tak-s-evrazijskoj-integraciej/>

тому або іншому вектору зовнішньої політики Української держави. До прикладу, як вказують результати двох соціологічних опитувань, проведених Центром Разумкова у 2007 та 2016 роках відповідно, станом на 2015 рік відносини з країнами-членами ЄС були пріоритетними для більш ніж половини (51%) респондентів. У той час як Російська Федерація поставала в якості пріоритетного партнера України з точки зору 11% опитаних, інші держави – для 6%, інші країни СНД (за винятком Російської Федерації) – також для 6%, а США – для 3%. У 2007 році відносна більшість (41%) респондентів віддавала перевагу відносинам з Російською Федерацією, 31% – з державами-членами ЄС, 7% – з СНД і 1% – відносинам із США⁵¹.

Очевидно, помітною стала переорієнтація громадян на країни ЄС та значне зниження підтримки Російської Федерації як основного партнера. Водночас, станом на 2016 рік для респондентів з підконтрольної державній владі України частини Донбасу відносини з Російською Федерацією мали таке ж значення, як і відносини з ЄС (29% і 27% відповідно), а для представників макрорегіонів Сходу та Півдня загалом відносини з Російською Федерацією також багато в чому зберігали характер пріоритетних (для 20% респондентів зі Сходу і 13% на Півдні). Слід зазначити, щодо цього питання досить значна частка респондентів (24-28%) в усіх макрорегіонах, крім Заходу, декларувала відсутність визначеної позиції/вибору⁵². Тим самим можна стверджувати, що регіональний розподіл позицій щодо зовнішньополітичної ідентичності України зберігає свою значущість навіть на поточному етапі розвитку Української держави, що ставить під питання сталість ідеологічної консолідації громадян України навколо постулату про виключну пріоритетність відносин з державами ЄС та США як стратегічними партнерами України. Відповідно, таке неспівпадіння між риторикою політичної еліти та поглядами відповідної

⁵¹ Ukrainian Identity: Changes, Trends, Regional Aspects (Informational and Analytical Materials following the Result of the First Stage of the Razumkov Centre's Project «Identity of Ukrainian Citizens: Changes, Challenges and National Unity Prospects»). *National Security & Defence*. 2016. № 3-4 (161-162). P. 13. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/eng/NSD161-162_2016_eng.pdf

⁵² Ukrainian Identity: Changes, Trends, Regional Aspects... P. 13.

частини населення держави дозволяє говорити про доволі значний кризовий потенціал у цьому плані.

Резюмуючи викладені дані, можна зазначити, що динаміка трансформацій зовнішньополітичної ідентичності громадян України в період після 2013 року демонструє суперечливість цього процесу. Всупереч поширеній серед проєвропейської громадськості тезі про загальносуспільне визнання ідеалу європейської інтеграції як основи/матриці української зовнішньополітичної ідентичності після 2013 року, наведені в цьому підрозділі дані соціологічних опитувань демонструють куди складнішу тенденцію. З одного боку, суто проросійська орієнтація щодо зовнішньополітичної ідентичності Української держави очевидним чином маргіналізувалася. З іншого – не відбулося однозначної «перемоги» орієнтації на ЄС та США як основних стратегічних партнерів України. Натомість зберіглося значне поле для розвитку альтернативних уявлень про зовнішньополітичний вибір України або для принципової відмови від беззастережного прийняття того або іншого зовнішньополітичного вектору як основи бажаної зовнішньополітичної ідентичності. Саме тому видається, що протиріччя між цією тенденцією та поточним зовнішньополітичним курсом Української держави до початку повномасштабної російської військової агресії, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, може розглядатися як форма прояву кризи зовнішньополітичної самоідентифікації українського суспільства, що значною мірою зберігала свій регіональний вимір і фактично унеможлиблювала однозначний зовнішньополітичний вибір.

Натомість наразі очевидно, що Україна позбулася багатьох складових кризи ідентичності. Однак маємо усвідомлювати, що формування ідентичності – це час, якого у нас (в Україні) обмаль⁵³. Тому подивимося на моніторинг українського суспільства саме в розрізі оцінки індикаторів формування ідентичності, серед яких – консолідаційна динаміка та формування уявлення про майбутнє країни (Рисунок 1).

⁵³ Бистрицький Є. Ідентичність – це час, якого у нас обмаль. *Нове время*. Київ. 4 вересня 2020. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/ukrajinska-kultura-ta-identichnist-pro-shcho-maye-dbati-vlada-novini-ukrajini-50110022.html>

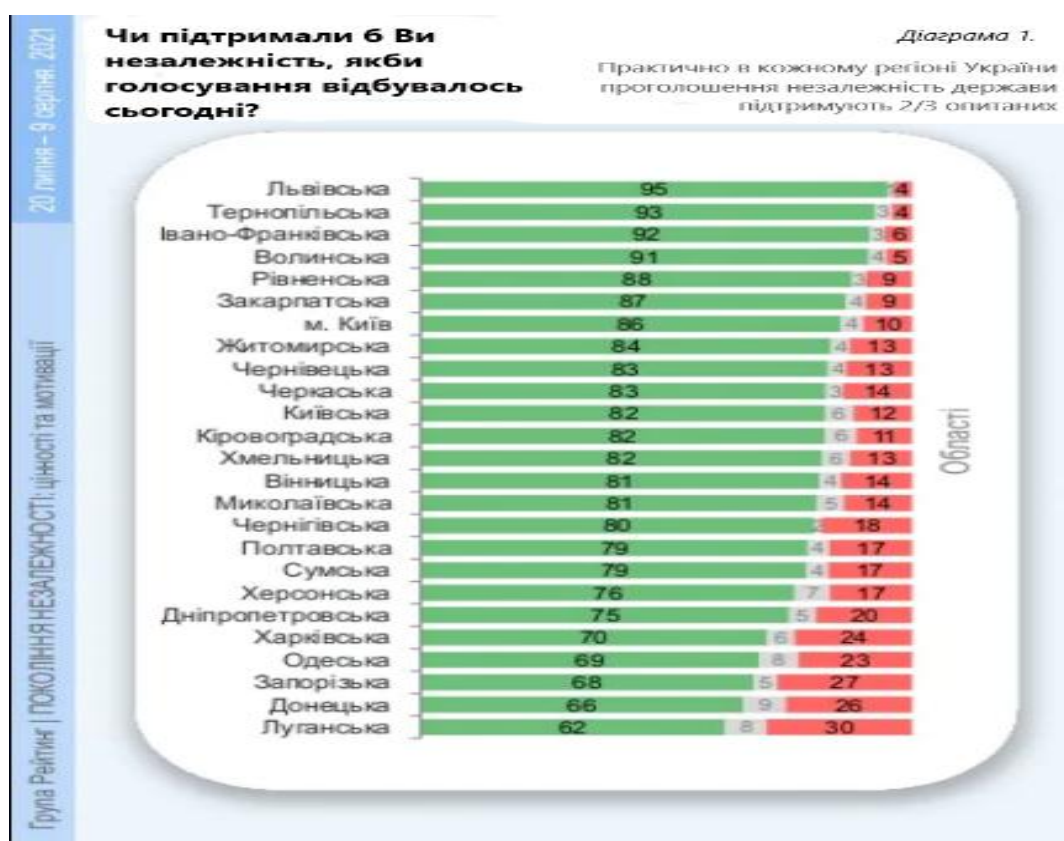

Рис. 1. «Чи підтримали б Ви незалежність, якби голосування відбулося сьогодні?» Діаграма. *

* Джерело: Покоління незалежності: цінності та мотивації. Соціологічна група «Рейтинг». Дослідження. 19.08.2021. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html

Дані соціологічних досліджень 2020–2021 років дозволяють обережно констатувати, що **етап громадянської (політичної) самоідентифікації пройдено**: згідно з даними на серпень 2021 року 80% опитаних підтримали б проголошення незалежності, якби це довелось б робити зараз, 75% опитаних вважають себе громадянами України, 61% опитаних не жалкують зараз про розпад Радянського Союзу, за вступ до ЄС виступають 64%, у НАТО – 54%⁵⁴. У той же час, не потрібно нехтувати соціологічними свідченнями того, що частина наших співвітчизників, які відчувають себе не зовсім комфортно в межах «українського проекту», лишається все ще не маленькою (хоча і демонструє

⁵⁴ Покоління незалежності: цінності та мотивації. Соціологічна група «Рейтинг». Дослідження. 19.08.2021. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html

щорічне зменшення). Так, проголошення незалежності України не підтримали б 15%, європейцями себе відчують лише 26% опитаних, а «радянською людиною» – 21%, за СРСР сумують 32%. Ці цифри допомагають зрозуміти бачення громадянами економічного, соціально-політичного та культурного майбутнього країни.

Перше, в країні, що тридцять років декларативно будує ринкову економіку, майже половина громадян *очікує збільшення дирижистської функції держави*: 49% українців вважають за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств, майже 70% у тій чи іншій формі не підтримують приватну власність на землю. *Патерналізм, на жаль, усе ще залишається важливою характеристикою світогляду українців*: незважаючи на декларування нами готовності втекти від нього⁵⁵, лише 36% думають над тим, чи не відкрити власну справу, і тільки 2,5% українців уже відкрили власний бізнес⁵⁶.

Друге, хоча свобода залишається важливою ціннісною характеристикою українців⁵⁷, значна частина наших громадян не розуміє, що саме інститути демократії гарантують дотримання свобод (думки, сумління, слова тощо) і *демонструє як певну втому від демократії* (яка асоціюється із хаосом, падінням соціальних стандартів та бідністю), *так і патернально сподівається на те, що легка форма політичного авторитаризму сприятиме покращенню стандартів життя*. Так, 56% українців вважають, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж «усі закони та дискусії», а необхідність існування багатопартійної системи не розуміють майже 70%⁵⁸.

Третє, рівень незадоволення результатами діяльності політиків та недовіри політичним інститутам є стабільно високим,

⁵⁵ Україна майбутнього: дев'ять інсайтів. Gradus. Серпень, 2021. URL: https://gradus.app/documents/88/GradusResearch_FutureUkraine_20082021.pdf

⁵⁶ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. / голов. ред. д. екон.н. В. М. Ворона, д. соціол.н. М. О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. Вип. 7 (21). С. 446. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf>

⁵⁷ Україна майбутнього: дев'ять інсайтів. Gradus. Серпень, 2021. С. 34. URL: https://gradus.app/documents/88/GradusResearch_FutureUkraine_20082021.pdf

⁵⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. / голов. ред. д. екон.н. В. М. Ворона, д. соціол.н. М. О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. Вип. 7 (21). С. 452. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf>

починаючи з 1991 року, а політична та громадянська активність українців зростають дуже повільними темпами: 85% з них не є членами жодної ГО. Цікаво, що громадянське суспільство є активним та мобілізаційно динамічним, але не користується високою постійною підтримкою більшості українців, а влада, починаючи з 2019 р., здійснює або дуже вибірковий діалог із його учасниками, або ігнорує зовсім під час розробки та імплементації політик.

Четверте, тема європейської та євроатлантичної інтеграції України – це питання і «образу майбутнього» країни, і її безпеки, і ціннісного вибору громадян. Отже, 35% українців стійкою альтернативою європейській інтеграції обрали рівновіддаленість від Заходу та Росії⁵⁹: майже половина дорослого населення країни вважає, що в умовах загострення глобальної конфронтації між США та КНР, формуванням кожним зі суб'єктів цього протистояння клубів країн-партнерів, центральноєвропейська Україна може дозволити собі не робити вибір та перебувати «поза клубом». Небезпека в тому, наголошує О. Шульга, що протягом 2019–2020 років скепсис українців до євроінтеграції зростає. *Такі тренди свідчать, що на сьогодні європейська та євроатлантична інтеграція для більшості українців усе ще не стала усвідомленим ціннісним вибором, а є простим споживацьким проектом*⁶⁰.

П'яте, хронічним в Україні був конфлікт між громадянською (політичною) ідентичністю українців і культурно-аксіологічною (у термінах українського філософа Є. Бистрицького). Вчений наголошує на існуванні певного протистояння між громадянською (політичною) ідентичністю українців (де суспільство майже наблизилося до консенсусу) та культурно-аксіологічною, що складається з двох антагоністичних складових – ідентичності, побудованій на українському ціннісному наративі, та радянській ідентичності, що тяжіє до пострадянського, імперсько-російського наративу. І саме цей конфлікт, стверджує філософ, не дозволяє

⁵⁹ Покоління незалежності: цінності та мотивації. Соціологічна група «Рейтинг». Дослідження. 19.08.2021. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html

⁶⁰ Шульга О. Геополітичні настрої українського суспільства. *Дзеркало тижня*. Лютий 2021. URL: <https://zn.ua/ukr/international/heopoliticheskie-nastroenija-ukrainskoho-obshchestva.html>

українцям домовитися щодо своєї ідентичності, солідаризуватися та повноцінно легітимувати політичний режим^{61, 62, 63}.

Шосте, дихотомія/розчеплення національно-культурної ідентичності українців, що так само становить велику проблему для країни в цілому. За висновком М. Рябчука, ця дихотомія є ще більш делікатним і складним з точки зору формування консолідаційних чинників суспільства, феноменом. М. Рябчук наголошує, що дихотомічність української національної ідентичності має глибокі соціально-історичні причини і не доводить її (ідентичності) слабкості. Обидві частини населення політично ототожнили себе з Україною, проте їхнє розуміння, чим була, є й має бути Україна, виявляються кардинально відмінним. Для одних вирішальним мав би стати рішучий розрив із радянською та російсько-імперською спадщиною – інституційний, культурний, психологічний, цивілізаційний – під гаслом «повернення» до міфологізованої Європи. Для інших важливою була, навпаки, тяглість: нова Україна мала залишитись інституційним продовженням УРСР, частиною міфологізованого русько-російського/східнослов'янського світу. В одному випадку йшлося про реалізацію класичного націєтворчого проєкту, опрацьованого українськими інтелектуалами протягом останніх півтора століття. У другому – йшлося про проєкт загалом новий, котрий до здобуття незалежності існував лише в зародковому вигляді як проєкт суто регіональний, «малоросійський», без незалежницьких амбіцій, а проте саме завдяки незалежності раптово актуалізувався як проєкт національний⁶⁴.

Тому резюмуючи, наголосимо, що з точки зору політичного розвитку, більшість маркерів, які визначають характер політичної

⁶¹ Бистрицький Є., Білий О., Зимовець Р., Кобець Р. Національна ідентичність та громадянське суспільство. Київ : Дух і Літера, 2015. 452 с.

⁶² Бистрицький Є., Пролеєв С., Зимовець Р. Комунікація і культура в глобальному світі. Київ : Дух і Літера, 2020. 416 с.

⁶³ Бистрицький Є. Використання ідентичності не для солідарності, а для війни є вкрай вибухонебезпечним. *UKRLIFE.TV*. 24.09.2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vxEa6RApj14>

⁶⁴ Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 5–17. URL: https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2019/04/dolannia_ambivalentnosti.pdf

ідентичності українців, породжують часом невирішені проблеми. Саме криза ідентичності була і залишається серйозною проблемою на шляху творення української політичної нації та однією з найбільших перешкод для успішного завершення українською пострадянського транзиту. Ситуація ускладнюється і тим, що ментальна та культурна неоднорідність українців свідомо використовувалася (-ється) внутрішніми політичними акторами та групами впливу (олігархатом) та підтримувалася (-ється) зовнішніми агентами впливу для досягнення максимально бажаного результату під час електоральних кампаній. Найбільш яскраві приклади кампаній, які були побудовані на розколі українців за соціокультурною ознакою, відбулися у 2002–2004 роках та 2010–2012 роках.

Утім, розпочата РФ у 2014 році війна проти України і її повномасштабне вторгнення з 24 лютого 2022 року, сприяла прискоренню формування серед українців певних монадних спільностей, згуртованих навколо таких стійких ідеологем, як сильна нація, сильна держава, єдина державна мова, спільний ворог, захист через інтеграцію до ЄС та НАТО. Такі результати можна вважати порівняно стійким трендом, оскільки українське суспільство демонструє їх уже восьмий рік поспіль. Виокремлені тренди дають підстави говорити про активну фазу формування політичної нації в Україні із легітимізованими більшістю євроінтеграційними та патріотичними маркерами, серед яких – свобода, повага до особистості (гідність), сильна європейська демократична держава та боротьба із окупантами. Про Україну вже важко казати як про країну сегментованого суспільства, яка має два рівнозначні та принципово контрверсійні дискурси, дві соціокультурні парадигми, два ментальних коди, конвергенція та співіснування яких є проблематичними: перший – орієнтований на європейські цінності, свободу, людину, приватний простір екзистенції, та другий – базований на цінностях іншої цивілізації, примату держави й порядку, замість свободи, справедливості, замість права⁶⁵.

⁶⁵ Кононенко Н. В. Проблеми націогенезу в Україні та формування політичних цінностей. *Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991–2018 рр.)*. Київ : ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 20–21.

Більше за те, повномасштабне вторгнення РФ на територію України 24 лютого 2022 року істотно прискорило процеси формування політичної нації і значно нівелювало саме кризу ідентичності, змусивши громадян інакше оцінити роль Росії як зовнішньополітичного орієнтира, багато хто з російськомовних українців з почуття небажання мати щось спільне з Росією свідомо перейшли на українську мову, що істотно послабить протистояння навколо мовної та конфесійної проблем, однак національно-культурна дихотомія українства залишиться все що доволі вираженою. Тому інструментарій подолання національно-культурної дихотомії українців є питанням великої насамперед наукової дискусії. Інтереси формування консолідованої сучасної політичної нації в Україні (за М. Розумним) вимагають корекції базової моделі в напрямі переходу – від ексклюзивної моделі до інклюзивної та від ретроспективної до перспективної⁶⁶. Ще більш актуалізують такий підхід загострені війною демографічні проблеми українців. За переконанням академіка Е. Лібанової, у 2030 році українців буде 30 млн і для закриття «демографічних дір» ми будемо змушені використовувати міграційний інструментарій⁶⁷. Все більш помітною в цьому контексті стає наукова дискусія про україноцентричну, але відкриту нашу ідентичність.⁶⁸ Автори ж цієї книжки, у свою чергу, вважають, що Україні в жодному разі зараз в умовах війни не можна скотитися знову в конфлікти ідентичності (саме такими є мовні, релігійні та етнічні конфлікти) і тим самим розколювати і так травмоване суспільство.

⁶⁶ Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. Київ: Центр Разумкова, 2017. С. 74-89. URL: https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_04_12_ident/2017-Identi-3.pdf

⁶⁷ У 2030 році нас буде 30 млн. Професорка Елла Лібанова розповідає, як війна й евакуація скоротять населення України – інтерв'ю НВ. *Новое время*. 07.06.2022. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/viyna-v-ukrajini-ta-evakuaciya-meshkanciv-skorotit-naselennya-do-30-mln-novini-ukrajini-50247390.html>

⁶⁸ Конференція аналітичних спільнот «Уроки війни і майбутня відбудова країни та суспільства». 09.06.2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=put3vffQrEo>

РОЗДІЛ 3.

Криза легітимності в Україні або чому українці хронічно не довіряють державі

«Ми не можемо зробити тих реформ, тому що у нас немає національної солідарності, яка була б підкріплена чистим розумінням того, що нам треба зробити. І поки цього не буде, доти ми не зможемо мати тон мобілізації всіх свої сил. А як може бути солідарність, якщо є несправедливість, є режим, якому не довіряє більшість населення? І це робиться з кожним роком все більш небезпечним...»

Мирослав Попович, інтерв'ю радіо «Свобода», 24.08.2014.

Почнемо з головного: криза легітимності – це насамперед криза легітимації політики – обмеження її можливостей, що не дозволяє реалізовувати завдання, які постають перед її суб'єктами. Вважається, що традиційними причинами делегітимації режиму є:

- втрата владою контролю над процесами, що відбуваються;
- втрата підтримки сил, що володіють необхідним політичним (або фінансовим, що може бути перетвореним на політичний) впливом;
- знецінення старих концепцій, ідей, ідеалів, принципів політичного розвитку і брак нових конструктивних орієнтирів, що достатньо мобілізують соціальну активність політично значимих сил;
- негнучкість влади, її некомпетентність, аморальність, неузгодженість її дій та запізніле реагування на дії інших суб'єктів політики;
- брак необхідної інформації про плани інших учасників політичного процесу, можливі варіанти розвитку ситуації, а також дезінформація.

Описуючи специфіку «кризи легітимності» українського політичного режиму, авторка наполягатиме на тому, що її головною причиною є, передусім, такий стан українського суспільства, що проявляється у хворобливій постколоніальній неспроможності

сформулювати образ власного постмодерного майбутнього, втілення якого і є завданнями для суб'єктів політичного процесу. Відсутність консолідованої *agenda* зумовлює порожнечу на місці:

- вимог суспільства до влади щодо режиму, який їм разом було б потрібно створити в Україні;
- довіри, яка б мала існувати між суспільством і елітою у разі спільних дій;
- комунікацій, які мали б супроводжувати процеси із кількома суб'єктами.

Результатом такого гнітючого вакууму стало створення контролюваного олігархічними кланами політичного режиму, який фактично не потребує легітимації в її класичному розумінні. Для його узаконення достатньо використовувати демократичні симулякри. Наприклад, вибори, політичні ток-шоу тощо.

Криза легітимності в теоретичних розвідках українських дослідників. Ми не ставимо собі за мету детально описувати кризові теорії модернізації, адже щонайменше в анотованому вигляді з більшістю сучасних концептів можна ознайомитися в роботах українських дослідників¹. Натомість як основні західні концепції криз політичного розвитку, й кризи легітимності, зокрема, було розглянуто у першому розділі цієї монографії. Крім того, є велика кількість робіт українських науковців, які присвячені аналізу осмислення легітимативної проблематики*. Також, оскільки об'єктом цієї частини монографії є не криза легітимності взагалі, а криза легітимності політичного режиму в Україні, важливо розуміти, що західні теорії «кризи легітимності» детерміновані

¹ Пояркова Т. К. Системні кризові явища в умовах політичної модернізації: історико-політологічний аналіз : автореф. дис... д-ра. політ. наук: 23.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 34 с.

* У А. Антоновського є роботи щодо аналізу концепції Н. Лумана, у Є. Борзунової – дослідження проблеми легітимації у Т. Парсонса та М. Вебера, у А. Висоцького – вивчення легітимаційного спадку М. Вебера, у Дж. Гіса та Є. Бистрицького – про еволюцію теорій легітимації у Т. Парсонса та Ю. Габермаса, у А. Єрмоленка – про теорію легітимації в контексті дискурсивної етики, у А. Назарчука – про теорію легітимації в контексті дискурсивної етики, передовсім К.-О. Апеля, у М. Тура – про Н. Лумана та Ю. Габермаса, у Р. Шпакової – про легітимність у М. Вебера.

передусім сучасним західним плюралістичним суспільством із переважно стабільними та ефективними інститутами, професійною елітою, капсулізованою корупцією, солідаризованим суспільством. Так, як наголошує український філософ М. Тур, західні політологи зосереджуються переважно на дослідженні етичного масштабу/глибини легітимацийних засад/інструментів². Ю. Габермас, Д. Гюнтер, Л. Кольберг, Дж. Роулз віддають пріоритет універсальним чинникам легітимациї: гармонійні довірливі стосунки між владою та суспільством, які роблять можливим розвиток системи, регулюються, перш за все, етичними нормами, цінностями, культурою та світоглядом. Е. Макінтайр, М. Сендел, Ч. Тейлор, М. Тейлор вважають, що легітимация політичного режиму зумовлена переважно чинником блага, укоріненого в партикулярні форми життя. Окремий напрям – постмодерністський дискурс засад політичної легітимациї (Р. Барт, Ж. Деріда, Ж. Лакан, Ж.-Ф. Ліотар, Р. Рорті, М. Фуко), в центрі якого «деліберативна демократія» із раціональним і аргументованим публічним дискурсом, спрямованим на досягнення консенсусу. Проте для глибокого розуміння походження, факторів, наслідків та етапів кризи легітимності в Україні прослідкуємо історію концептуалізації феномену політичної легітимациї, яка, безумовно, детермінована реальними локальними політичними, соціально-економічними та культурними процесами. Тема легітимациї політичного режиму та «кризи легітимності» користувалася увагою українських дослідників: політологів, філософів, соціологів, культурологів. Авторка не претендує на вичерпний огляд вітчизняних наукових праць «кризи легітимності» в межах цієї монографії, але спробує зупинитися на роботах, які, на її думку, або визначали (-ють) сутність вітчизняного дискурсу щодо (де)легітимациї влади в Україні, або чітко передають зміст трендів, які перебували у той чи інший період в центрі обговорення даного питання українськими дослідниками.

² Тур М. Г. Легітимация соціальних інститутів: соціально-філософський аналіз : дис... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 448 с.

Фундаторами українського універсалістського (ціннісно-нормативного) напряму в трактуванні мети та інструментів політичної легітимації української влади можна вважати С. Рябова, Є. Бистрицького та С. Макеєва. С. Рябов був одним з перших вітчизняних політологів, який в середині 1990-х років (оцінка ситуації на 1996 рік) піддав критиці домінування юридичного раціонального позитивізму у питаннях легітимації влади і зробив чіткий і однозначний акцент на детермінації розвитку демократії в Україні культурними та ціннісними характеристиками суспільства. С. Рябов демонстрував відсутність дослідницьких ілюзій щодо стану політичної культури та аксіологічного бекграунду українців після багаторічного перебування України частиною Російської імперії і, одночасно, демонстрував фахове розуміння легітимації перспектив демократизації в Україні розвитком громадянського суспільства та змінами у свідомості громадян. Політолог наголошував на тому, що поряд з реформуванням державно-адміністративного апарату, оновленням законодавчої бази потрібно домагатися відповідних змін політичної свідомості громадян, укорінення у ній відповідного сенсу свободи, права та обов'язку, поширення конституційної освіченості, набуття людьми навичок правовим способом домагатися задоволення їхніх законних інтересів. Базовими ціннісними рисами політичної культури українців (унаслідок активної роботи інститутів громадянської освіти) мали б стати, вважав Рябов, відчуття власної гідності; шанування прав людини і вміння їх захищати, вміння мислити критично й незалежно, вимогливо ставитися до влади; відданість демократичним цінностям; політична освіченість, компетентність; знання, визнання і дотримання законів; толерантність і готовність до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом переговорів; участь у спільних справах. Серед найперспективніших напрямів дослідження феномену легітимації влади в Україні С. Рябов виділяв, по-перше, аналіз гіпотези, відповідно до якої легітимність влади значною мірою є функцією людської свідомості, результатом сприйняття підвладними керівних настанов; по-друге, фіксацію та моніторинг відповідності між домінуючими у

суспільстві нормами та засадничими імперативними нормами функціонування політичної влади³.

Для філософів Є. Бистрицького та О. Білого політична легітимація – це складний процес збирання суспільства на основі спільних цінностей та водночас доведення здатності реалізовувати колективну ідентичність з боку політичної організації суспільства (оцінка ситуації на період 1996 року). Дослідники акцентували увагу на тому, що одним із базових інструментів легітимації влади/режиму є розгорнутий у часі публічний та максимально поширений політичний дискурс, головним завданням якого є формування суспільного консенсусу щодо змісту та мети політик, що реалізуються в країні⁴. Дослідники також звертають увагу на притаманну Україні (як і для решти пострадянських країн) неототалітарну самолегітимацію, а саме – влада не стільки шукає іманентне суспільству підґрунтя власної легітимації (йдеться про природну систему базових цінностей), скільки щоразу намагається авторитарно створити її «під себе». Як поціновувач Ю. Габермаса, Є. Бистрицький стверджує, що сучасна демократія – це безпримусова згода всіх, хто бере у ній (суспільній згоді, житті) участь, за умови, що вони беруть участь як рівні та вільні у дискурсивному формуванні політичної волі. Лише на цій публічній основі відкритого дискурсу (тобто коли з'ясовується поле спільних інтересів різних соціальних та суспільних груп, або навпаки – їхні розбіжності, боротьба) уможливлуються засади сучасного типу визнання, легітимації/делегітимації влади⁵. С. Макєєв додає до наукового обговорення теми легітимації української влади впевнену соціологічну складову. Спираючись на дані щорічних опитувань, що здійснюються в межах проєкту «Українське суспільство:

³ Рябов С. Г. Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз) : дис... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1997. 32 с.; Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету й легітимності : монографія. Київ : Національний ін-т стратегічних досліджень, 1996. 117 с.

⁴ Бистрицький Є., Білий О. Державотворення в Україні: шляхи легітимації. *Політична думка*. 1996. № 1. С. 11-23. URL: <http://bystrytsky.org/derzh96.htm>

⁵ Бистрицький Є. Легітимація як дієве філософське поняття. *Філософська думка*. 2009. № 5. С. 49-59. URL: <http://bystrytsky.org/legitym.htm>

моніторинг соціальних змін», науковець наголошував на тому, що однією з важливих характеристик українського суспільства є недовіра більшості наших громадян владі, що обумовлює певний тип політичної поведінки та політичної культури українців (оцінка ситуації на 1999 рік). Відсутність довіри до влади, що накладається на патернальну політичну поведінку більшості, а саме – свідоме відсторонення, уникнення політичного життя, не стали факторами, що змушували б владу шукати інструменти, аби постійно підтверджувати свою легітимність ефективними діями. Якість української еліти обумовлювала використання нею технологій забезпечення симулятивно-маніпулятивної самолегітимації, що сприяло розвиткові негативних тенденцій як у внутрішній, так і зовнішній легітимації державної політики^{6, 7}. Тема довіри/недовіри перебувала у фокусі досліджень С. Макеєва та його колег-соціологів О. Вишняка, Є. Головахи, Н. Костенко та В. Резніка. В рік Революції Гідності (2014 рік) виходить етапна монографія «Суспільство без довіри», в межах якої автори аналізують кореляцію довіри та соціального капіталу та розглядають специфіку проведення реформ в Україні в умовах відсутності довіри⁸. Безумовно цікавим моментом монографії є заочна дискусія авторів із представниками західної соціології Р. Хардіним та П. Розанваллоном, які наполягають на тому, що відсутність довіри є типовою характеристикою сучасної постіндустріальної демократії і інституціоналізація недовіри не делегітимізує західні демократії^{9, 10}. Що, на перший погляд, робить Україну частиною глобального тренду, де якість політики начебто не залежить від рівня підтримки влади з боку громадян. Утім, це не зовсім так,

⁶ Макеєв С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. 185 с.

⁷ Макеєв С. Десятирічна криза легітимності правлячих кіл. *Політична думка*. Київ. 2001. № 3. С. 5–9.

⁸ Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеєва. Киев : Институт социологии НАН Украины, 2014. 338 с.

⁹ Hardin R. Distrust / Edited by R. Hardin. New York : Russell Sage Foundation, 2009. 344 p.

¹⁰ Rosanvallon P. Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust . New York : Cambridge University Press, 2008. 336 p.

делікатно наголошують українські соціологи, і звертають нашу увагу на те, що П. Розанваллон оперує так званою «демократичною формою недовіри», якій не притаманні навмисна відстороненість громадян від політики, затаєна злість із агресією. «Не довіряти» у випадку із консолідованими західно-європейськими демократіями – це аналізувати та оцінювати дії влади, вимагати від влади корекції своїх дій. Безумовно, це – не про Україну, яка робить перші кроки в напрямі комунітарної демократії та намагається опанувати цивілізований дискурс між владою та суспільством/громадянським суспільством.

Інституційної чіткості до обговорення проблем із легітимацією політичного режиму в Україні додають політологи. Так, базовою причиною розгортання кризи легітимності в Україні, на думку В. Горбатенка (оцінка ситуації на 1999 рік), було проведення як пострадянську трансформацію не модернізацію, а вестернізацію із притаманним цьому процесу копіюванням елементів масової культури. Імплементация у масову свідомість неорганічних для українців наративів зумовила відсутність терпимості до різноспрямованих політичних сил; ескалацію вимог до влади; недостатній рівень усвідомлення народом необхідності досягнення національної згоди; низький рівень ефективності політичної влади; слабкість і непослідовність дій влади; високий рівень коруптованості влади. В. Горбатенко наголошував на тому, що специфічною рисою української легітимності була псевдолегітимність, що проявляється у виправданні влади тими факторами, яких немає, – конфліктами, кризами, війнами та ін.¹¹

Типи еліт і їхня поведінка – це ті базові параметри, які зумовили і «кризу участі», і «кризу легітимності» в українській державі, таким був висновок Ю. Левенця, якого можна вважати засновником напряму інституційно-матеріалістичного обґрунтування владної легітимації в Україні¹². Крім якості еліти,

¹¹ Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна на зламі тисячоліть : монографія. Київ : Видавничий центр «Академія», 1999. 240 с.

¹² Левенець Ю. Еволюція політичної влади в Україні. *Вісник НАН України*. 2008. № 11. С. 3–13. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29110/01-Levenets.pdf>

конкуренті групи всередині якої здійснювали жорстку боротьбу за владу, що була (і лишається) найнадійнішим інструментом доступу до ресурсів та власності, до факторів, що делегітимізували політичний режим в Україні, політолог відносив: по-перше, особливий чи «сенергетичний» тип реформ (формування ринкової економіки в умовах відсутності правових гарантій для приватної власності, творення національної держави поряд із фрагментованими національною та громадянською ідентичностями, зародковий статус локального громадянського суспільства, периферійний міжнародний статус України). По-друге – брак системних реформ та неоднозначні результати трансформації: розгалужена корупція, недемократичні стандарти політичної культури, вельми небезпечні непрозорість і непублічність політичних рішень, «герметизм» влади, авторитарна партійна система, що спиралася на закриті списки й імперативний мандат, неврегульований статус опозиції, вплив неінституційних структур (ФПГ) на політичний процес. Інституційний результат реформ – неефективність, неавторитетність, корумпованість нових інститутів, чийі стандарти/рішення не є обов'язковими. Як наслідок, громадяни не бажають жити за формально легалізованими, але «тіньовими» по суті правилами. І лише на третій позиції в ієрархії дослідника перебувала політико-історична традиція, що підживлює згоду більшості суспільства із патернальністю держави та лояльністю до радянських інститутів, що втратили легітимність.

Неструктуроване, політично та ціннісно атомізоване суспільство – один з базових факторів, що створювали дефіцит політичної легітимності в Україні та сприяли процесу «самолегітимації влади», напише у 2003 році Г. Зеленько. Також до чинників, що девальвують політичну легітимацію в Україні, за оцінками політологині, належать високий рівень конфліктогенності політичної системи (неструктурований парламент, гіпертрофований вплив президента на всі гілки влади), якість еліт, які не були зацікавлені у швидкому та успішному проведенні реформ в Україні¹³.

¹³ Зеленько Г. І. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України». Київ : Критика, 2003. 215 с.

Аналізуючи 30-річну траєкторію трансформації політичного режиму в Україні (2021 рік), політологиня творчо доопрацювала запропонований Ю. Левенцем концепт циклічності політичних режимів в Україні та, узагальнивши політичний фактаж та науковий доробок останнього десятиріччя, стверджує, що політичні та соціально-економічні тренди української трансформації, закладені в 90-ті роки. ХХ ст., зумовили «захопленість» (привласнення, підпорядкування) держави олігархією (далі – кланами або ФПГ) із відповідним для режиму такого типу використанням механізмів політичної участі переважно вузько елітарними, пов'язаними із владою угрупованнями. Отже, попри те, що за Конституцією джерелом влади є народ, на практиці народ радше є своєрідним «співджерелом» влади, він швидше виконує функцію офіційної легітимації цих своєрідних «делегатів ФПГ», стверджує Г. Зеленько¹⁴. Вибірковість і спонтанність під час проведення реформ (те, що раніше Ю. Левенець класифікував як особливий або «сенергетичний» тип реформ), здійснення тільки тих перетворень, що не нашкодять реальним власникам держави – олігархічним кланам, та реалізація політики з позиції елітної доцільності дедалі більше ускладнюють політичний процес і призводять до поступової девальвації функцій держави, розмивання її ознак, критично збільшують перспективу її анігіляції та повної делегітимації.

Погляд соціального філософа на процеси теорії та пошуки інструментарію легітимації міститься в роботах О. Гребіневич¹⁵ (2006 рік), яка погоджується із тим, що, якщо мова йде про пост-модерні ліберально-демократичні режими (або про глобалістські моделі), – процес політичної легітимації стає можливим лише за

¹⁴ Зеленько Г. І. Траєкторія трансформації політичного режиму в Україні за роки незалежності: демократія vs олігархічна клановість. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 139–176. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/politychnyi_protse_u_nezalezni_ukraini.pdf

¹⁵ Гребіневич О. М. Ціннісно-нормативна легітимація політичної системи: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03. / Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2006. 20 с.

умови існування нормативного консенсусу в спільноті, що забезпечується «традицією й етосом». У постмодерному суспільстві, наголошує дослідниця, політична легітимація є процесом постійного обґрунтованого прийняття діючих політичних інституцій, норм, практик та політичної системи політико-правової спільноти взагалі. Інструментом легітимації в такому випадку стає мова та дискурс.

У цілому оптимістичну розвідку щодо легітимації локальної еліти зробила у 2007 році О. Дашаківська¹⁶, яка стверджує, що елітна легітимація – це процес здобуття виправдання, довіри суспільства, визнання за нею права на прийняття політичних рішень. Дослідниця обґрунтувала поняття «легітимаційна ситуація» (зменшення ступеня легітимності діючої політичної еліти та входження в політику нового покоління еліти), визначила форми політичної еліти, що утворювалися внаслідок проходження легітимаційних ситуацій (номенклатурно-патріотична еліта, номенклатурна олігархія, бюрократична олігархія), узагальнила джерела легітимації політичної еліти України (правові засади, власна вигода, традиція та харизма) та чинники легітимації (бюрократія, закон, вибори, участь громадян у політичному житті). Проаналізувавши генераційну структуру Верховної Ради відповідних скликань, О. Дашаківська нараховує в ній представників п'яти поколінь із відповідною ціннісною характеристикою, що, на думку політологині, є підставою для висновків про конкурентний склад української еліти і продовження пошуку суспільством системи цінностей, яка б інтегрувала все суспільство і елітні групи.

Цікавим є творчий доробок у питанні легітимації політичної влади Є. Цокура (2009 рік). Учений надав свою класифікацію моделей легітимації української влади та зробив акцент на впливі на легітимацію режиму зовнішніх чинників (насамперед, ЄС, США та РФ). Є. Цокур наголошує на тому, що еліта (низька якість якої є фактом для дослідника) є найбільш впливовим та активним

¹⁶ Дашаківська О. Ю. Політична еліта України: проблема легітимації : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2007. 20 с.

учасником процесу політичної легітимації і вбачає велику проблему у протистоянні влади та суспільства, що свідчить про відсутність довіри, згуртованості навколо консолідуючої ідеї¹⁷.

«Суспільством втраченої довіри» називає у 2010 році Україну А. Міщенко, наголошуючи на тому, що довіра в структурі легітимації влади відіграє ключову роль, дозволяючи інтерпретувати владні відносини між верхівкою і підлеглими як комплекс вертикальних зв'язків, що авансуються громадянами задля здійснення політики окремими людьми або елітами. Причиною масової недовіри є низька ефективність державних органів через штучно впровадженні демократичні принципи управління; закритість, корумпованість та клановість політичної еліти; значний вплив неформальних «клієнтелістських» бюрократичних зв'язків тощо. Виникненню даного феномену також сприяло використання найменш ефективних механізмів легітимації влади на шляху побудови демократичної політичної системи – самолегітимації політичної еліти, традиційної легітимації на основі вкорінених радянських міфів, штучної харизматизації окремих лідерів тощо¹⁸.

У 2012 році науковий дискурс щодо проблем легітимації українського політичної сфери підхоплює О. Висоцький, на думку якого, факторами делегітимації є надзвичайна слабкість суспільної солідарності українців і, як результат, фактична відсутність привабливої моделі спільного майбутнього (проєкту «спільного дому»); комерціалізація політичної сфери (залежність результатів виборів від підтримки олігархічних кланів). Цікавим є фрагмент дослідження О. Висоцького щодо технологій/інструментів отримання схвалення суспільством дій влади, до яких, на його думку, належать міфологізація, ідеологізація, застосування референдумів для ствердження рішень влади як відповідних волі суспільства,

¹⁷ Цокур Є. Г. Легітимність політичної влади: джерела, особливості, перспективи. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 330 с.

¹⁸ Міщенко А. Б. Довіра як складова легітимації влади в умовах сучасної демократії : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / КНУ ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 20 с.

утворення нових державних органів, прощтовхування законів, технології «відстоювання демократії»¹⁹.

«Кризами легітимності» – це таке падіння реальної підтримки органів державної влади або правлячого режиму, що впливає на якісну зміну їх ролей і функцій, таке визначення у 2012 році досліджуваному процесу дає Т. Кузьменко. Політологиня чітко формулює характеристики такої кризи, серед яких невизнання громадянами процесу ухвалення політичних рішень; невідповідність рішень влади домінуючим у суспільстві уявленням про право та справедливість; надмірна конкуренція елітних груп у боротьбі за владу; політична пасивність мас, які не звертають уваги на заклики влади, неспроможність владної еліти посилити своє політичне панування. Т. Кузьменко узагальнює найвірогідніші причини «кризи політичної легітимності» серед яких характер соціально-культурних рис населення (світогляд, цінності), вплив стереотипів та традицій (етос та політична культура), поведінка та фаховість політичної еліти, економічні, соціальні, зовнішньо-політичні чинники²⁰.

Антропологія (політична, соціально-економічна та аксіологічна) процесів делегітимації політичної влади в Україні перебуває в центрі досліджень Ю. Калюжної (2015 рік). Дослідниця пояснює «легітимаційні кризи» в Україні передусім аксіологічним (ціннісно-нормативним) підходом, який передбачає, що суспільний консенсус або соціально-політична згода повинні ґрунтуватися на системі базових, загальнонаціональних цінностей конкретного соціуму та використовуватись як політико-культурний імператив, за допомогою якого постає можливість нівелювати кризові явища у сучасних політичних системах. Колосальний легітимаційний потенціал, зазначає Калюжна, закодовано в цінностях, нормах та смислах: саме на основі власних ціннісних пріоритетів громадяни

¹⁹ Висоцький О. Ю. Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації: монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2012. 132 с. URL: <https://web.archive.org/web/20130923084034/http://archive.nbuv.gov.ua/books/2012/12vysotsky.pdf>

²⁰ Кузьменко Т. В. Легітимація політичної влади: ціннісний вимір: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / КНУ ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. 19 с.

моделюють бажаний для себе устрій суспільно-політичного буття, уявлення про «ідеальний порядок»²¹.

Цікаво, що наприкінці 2020-х років з'являється багато досліджень вже навіть не про подолання модернізаційних криз в Україні, а про інструментарії управління політичною кризою в Україні (І. Михайлова²², С. Ставченко²³, Р. Ключник²⁴). І. Михайлова, аналізуючи феномен «деліберативної демократії», що є своєрідною відповіддю на кризу класичної демократії, наголошує, що згідно з теорією деліберативної демократії, легітимація державної влади досягається через демократичні комунікативні процедури – діалоги, раціональний дискурс, конструктивну критику, компроміс, референдум. На думку І. Михайлової, застосування таких процедур є дуже доречним для української влади, невміння якої побудувати прозорий, зрозумілий та професійний діалог із суспільством, спрямований на його консолідацію, є очевидним. За великим рахунком, висновки та рекомендації щодо вдосконалення управління політичною кризою в Україні від С. Ставченка та Р. Ключника також пов'язані із покращенням комунікацій влади з суспільством методами політичної інженерії з метою укріплення соціальної довіри як фундаменту легітимності політичного режиму.

Наведені вище анотації наукових праць дозволяють констатувати, що тема політичної легітимації та «кризи легітимності» (причин кризи, її факторів та наслідків) дістали цікаву та багатогранну представленість в українському науковому дискурсі. Серед висновків українських дослідників вважаємо за доцільне виділити такі:

²¹ Калюжна Ю. І. Легітимація та делегітимація політичної влади : український контекст : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Харк. пед. імені Г. С. Сковороди. Харків, 2015. 20 с.

²² Михайлова І. О. Легітимація державної влади у контексті міжнародної політики : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Харків. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2019. 18 с.

²³ Ставченко С. В. Управління політичною кризою в демократичних політичних системах. Дніпро : Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, 2018. 293 с.

²⁴ Ключник Р. В. Криза як чинник розвитку політичної системи : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетр. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2015. 20 с.

1) в межах демократичного режиму діяльність влади буде максимально ефективною у разі її прямої залежності від підтримки більшістю громадян. Саме суспільна довіра робить демократичний режим легітимним. Продукувати підтримку та раціональну довіру владі здатне солідаризоване спільними цінностями та метою суспільство. Щодо українців, то ми маємо труднощі із ціннісною консолідацією, а наш тип політичної культури містить недемократичні стандарти (свідоме відсторонення, уникнення українцями політичного життя). Таким чином, ***однією з визначальних причин кризи політичної легітимності в Україні є ціннісна неконсолідованість українців;***

2) ***ціннісна некосолідованість українського суспільства робить можливим існування паразитарної еліти, якість, егоїстичність, а дуже часто просто цинічність поведінки якої у поєднанні із патерналістськими очікуваннями значної частини українців також делегітимізує владу у країні.*** Втрачаючи довіру суспільства, влада змушена вдаватися до «самолегітимації», а в окремі періоди – навіть до авторитарних її форм;

3) ***поглиблення деградації соціальної сфери*** (соціальна поляризація, падіння рівня життя переважної більшості українців, зростання бідності, відсутність справедливості тощо) на контрасті із егалітарним популістичним контентом влади створюють підстави для делегітимації останньої;

4) делегітимація влади стає наслідком зростання її забюрократизованості та корумпованості влади, відсутності (або слабкості) громадського контролю за діяльністю влади, нерозвиненості інститутів громадянського суспільства.

Солідаризований потенціал сучасного українського суспільства як рамка легітимації політичної влади. Ціннісний світ детермінує потенціал суспільних трансформацій, оскільки формує уявлення і про норму, і про політичну норму також. Виокремлення норм дозволяє сформулювати вимоги до політики, а визначення рівня відповідності політичної сфери нормам/очікуванням створює підстави для формування (не)довіри владі, для, відповідно, її (де)легітимації. Ю. Шайгородський наголошує на тому, що суспільство, у якому досягнуто консенсусу стосовно того, що є

цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством загалом. І навпаки – ціннісна розбалансованість дестабілізує систему, породжує невпевненість, катаклізми, страх, потрясіння, зрештою – руйнує її²⁵. Цінності є чинником ідентичності. Ідентичність є частиною культури. Культура визначає належність до цивілізації*. Цивілізація має певні цикли розвитку і закономірності у стосунках з іншими цивілізаціями.

Головне питання наукового дискурсу в цій сфері – чи здатні українці до консолідації, а, відповідно, і до власної легітимації, і політичної – також. Змушена згадувати С. Гантінгтона, який вважав Україну «розколотою державою» між двома християнськими цивілізаціями – католицькою (західною) та східною (православною). Тому його відповідь щодо перспектив консолідації українців – ні²⁶. Безумовно, українські науковці бачать ситуацію по-іншому. Я. Грицак, коментуючи Гантінгтона, емоційно напише, що у будь-якого вченого, навіть найіменитішого, є право або навіть привілей «іноді бовкнути дурість», головне – цим не зловживати. Я. Грицак наголошує, що лінія розколу в сучасному світі проходить не по горизонталі, а по вертикалі: навіть у Західній Європі багато хто хотів би бачити В. Путіна лідером світу, а в мусульманському світі чимало прихильників західної демократії²⁷. Очікува-

²⁵ Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. колектив : М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 62–75.

* Цивілізація – людська спільнота, яка впродовж певного періоду часу (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі (науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд). Самуель Гантінгтон визначає цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу, як найширший рівень культурної ідентичності людей. Наступний щабель становить уже те, що відрізняє рід людський від інших видів живих істот. Цивілізації визначаються наявністю загальних рис об'єктивного порядку, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, - а також суб'єктивною самоідентифікацією людей.

²⁶ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. Москва, 2016. 640 с.

²⁷ Грицак Я. Лінія розколу для України. *Новое время*. Київ. 24.09.2016. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/linija-rozrivu-dlja-ukrajini-227437.html>

но, що локальні дослідники наполягають на здатності українців до солідаризації, але бачення можливої цивілізаційної канви цього процесу нараховує декілька конотацій. Перший варіант – самобутній антропологічний код української культури і цивілізації (в центрі якого християнський гуманізм, віра в ідею свободи та толерантність) цілком лягає в універсальні тренди розвитку інших європейських народів. Про це свідчать: людинознавча спадщина Київської Русі, релевантна європейським концептам того часу; ціла плеяда українських мислителів, частина з яких здобула західну освіту і долучилася до європейського цивілізаційного процесу, створюючи водночас місцеві ренесансні осередки і формуючи український тип гуманістичної культури з європейським обличчям; розуміння ідеї людини як самоцінності в добу Просвітництва; епоха модерну, що створила новий інтелектуальний ландшафт для формування української національної ідеї, для наукового і художнього осмислення природи, сутності, ролі і покликання Людини як суспільної цінності, її інтелектуальних ресурсів, для обожнення людського розуму; український модернізм, що надав суспільству нового концепту людини як поєднання душі і тіла, психічного і фізичного, інтелектуального, духовного й матеріального²⁸. Безумовно, колоніальна частина української історії суттєво загальмувала (перервала) розвиток українства в контексті західно-європейської культурної традиції, «подарувавши» нам патернальну стриманість, але не унеможливила.

Прибічники іншого варіанта консолідаційної платформи погоджуються із тим, що українці є частиною західної цивілізації, але наголошують на необхідності визнання певної специфіки через присутність у нашому ціннісному коді синтезу різних культурних традицій. «Кордоцентризм» (обумовлений православним трактуванням християнства), зорієнтованість у засобах спілкування насамперед на чуттєву переконливість «голосу Серця», замість

²⁸ Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах). О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1. 432 с.; Книга 2. 536 с.

«голосу Розуму» (як у протестантській християнській традиції), становлять основу *специфіки української ментальності*, яка змушує весь час ставити під сумнів власну спроможність жити згідно з вільно обраними нами цінностями. Тонке відчуття «вищої правди», людиноцентризм дісталися нам у спадок від загальнохристиянського філософського концепту і роблять українців частиною західної цивілізації, європейцями. Християнський гуманізм (як складова частина, різновид гуманізму) є органічним для нашої країни, саме він духовно-культурно споріднює Україну і євроатлантичну спільноту²⁹.

І, нарешті, третя група дослідників науково розробляє та популяризує новий метанаратив української культурної ідентичності «фронтирної цивілізації», або «цивілізації пограниччя», на ґрунті якого і пропонує консолідувати націю, шукати відповідь на питання, яку державу ми хочемо будувати і яку цінність вона буде нести світу^{30, 31, 32}. «Як на мене, – говорить С. Плохій, – Україна йде до того, щоб відкинути уявлення про пограниччя як щось погане. Так, ми є пограниччям. Але для себе ми – центр. Це наша особливість, і саме тим ми цікаві. Саме тому ми створили те, що створили. Відбувається зміна парадигми. Ми вперше переоцінюємо ідентичність: створюємо нову культурну й політичну якість пограниччя»³³.

²⁹ Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С. Пирожков, І Кресіна, А. Кудряченко, Ю. Шемшученко та ін. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2019. 328 с. URL: https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2020/04/200410095902506-1348.pdf?fbclid=IwAR1-B_fH4SDLghi_oEJZHQ385Z7nuoAcwfVsKNrCsj_5uStv1mbd84o-o4I

³⁰ Верменич Я. В. Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2019. 367 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015003>

³¹ Кривицька О. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. *Наукові записки*. Київ : ППІЕНД НАН України ім. І. Ф. Кураса. С. 173–197. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kryvytska_dyskurs.pdf

³² Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Київ : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 498 с.

³³ Плохій С. «Пограниччя – це культурна особливість України». *The Ukrainians*. 2020. URL: <https://theukrainians.org/plokhii-yermolenko/>

Таким чином, український науковий дискурс надає позитивних маркерів щодо потенціалу культурної та аксіологічної солідаризації українців, а відповідно – і реалістичності перспектив визначення нами власної ідентичності, і формування та раціонального погодження спільного уявлення про майбутнє та політичних вимог до влади, як підґрунтя для її (де)легітимації.

Проблему самоідентифікації громадян України, її характерних рис, особливостей, динаміку було розглянуто в попередньому розділі. Тому наразі можемо констатувати, що в основі кризи легітимності лежить ряд проблем, які стосуються саме самолегітимації громадян України і є похідними від кризи ідентичності, яка описана в попередньому розділі. Одна з основних причин кризи легітимності – велика кількість патерналістів. Нагадаємо, що в країні, яка тридцять років буде «ринкову економіку, майже половина громадян (49%) очікує збільшення *дирижистської функції держави*, майже 70% у тій чи іншій формі не підтримують приватну власність на землю. Тобто патерналізм *усе ще залишається важливою характеристикою світогляду українців*³⁴. Інша не менш важлива проблема – проблема системно низької довіри до інструментів демократії – інституту виборів, політичних партій, громадських організацій. Звідси випливає третя проблема, яка лежить в основі кризи легітимності – хронічно низька довіра до органів державної влади. Наступна проблема, яка лежить в основі кризи легітимності – цінності, які домінують в українському суспільстві і його солідаризаційний потенціал (здатність до об'єднання).

Наприкінці 2020 року з'явилися дані стосовно Україні у Світовому дослідженні цінностей, які мають дуже неоднозначний результат і свідчать про зростання дистанції між дуальними полюсами ціннісного світу українців. Виконавці дослідження WVS'7 наголошують на таких елементах позитивної динаміки ціннісного світу українців (порівняно із результатами попередньої

³⁴ Україна майбутнього: дев'ять інсайтів. Gradus. Київ. Серпень 2021. URL: https://gradus.app/documents/88/GradusResearch_FutureUkraine_20082021.pdf

хвилі, яка була в Україні наприкінці 2011 року): зростання кількості щасливих і толерантних людей; людей з гарним здоров'ям (за самооцінкою), які відчують себе у безпеці у своєму домі/квартирі; які виховують у дітях рішучість; активних у громадському житті, які цінують демократію і визнають її існування в Україні. Ця частина результату наближує українців за структурою цінностей до постмодерних країн Заходу. У той же час, проведене дослідження фіксує і наявність регресних ціннісних трансформацій, які гальмують перспективу демократичного розвитку країни і підсилюють вплив на суспільство «традиційних цінностей», а саме – зниження частки тих, хто вважає, що в дітей потрібно виховувати почуття незалежності; падіння частоти засудження ситуацій, коли чоловік б'є дружину, батьки б'ють дітей, насильства загалом; падіння частоти засудження отримання державної допомоги, на які людина не має права, крадіжки, несплати податків, отримання хабаря; падіння довіри до більшості державних інституцій і готовності голосувати як на виборах до Верховної Ради. У той же час збільшується кількість тих, хто підтримує управління країною військовими, зростання ксенофобії і поширеності гендерних стереотипів³⁵. Крім того, дослідження зафіксувало аномальне нерозуміння українцями простих причинно-наслідкових зв'язків того, що демократія потребує свідомої участі у вільних виборах та недопуск до влади військових, що відсутність корупції у центральній владі починається з відсутності корупції на локальному рівні, що високий рівень життя та економічний прорив передбачають не лише якісну владу, але і важку працю кожного з нас. Наведу лише один приклад: відповідно до результатів опитування 52% респондентів вважають, що топ-завданням на найближчі роки є швидке економічне зростання. У той же час, 53% респондентів не проти того, щоб робота набувала в їхньому житті меншого значення, порівняно із родиною, вільним часом тощо.

³⁵ The 7th wave of the World Values Survey. *World Values Survey*. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>

Рис. 2. «Відповідальність та добробут громадян повинна нести...».
Діаграма. *

* Джерело: Україна майбутнього: дев'ять інсайтів. Gradus. Київ. Серпень 2021. С. 32. URL: https://gradus.app/documents/88/Gradus_Research_FutureUkraine_20082021.pdf

Таким чином, аналізуючи солідаризаційний потенціал українців, можливості громадян розробити і погодити прийнятну для більшості картину майбутнього держави, маємо визнати позитивну трансформаційну динаміку українського суспільства в період 2014–2019 років. У той же час, кількісні методи суспільного моніторингу свідчать – ціннісне поле українського суспільства характеризується суперечливим та доволі повільним відходом від пострадянських орієнтацій у сферах розбудови державного та політичного устрою, ринкової економіки, формування стосунків, правової системи тощо. Так, відповідно до результатів щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України (2020 р.) абсолютна більшість українців (70%) вважає, що «старі» («радянські») цінності (зокрема – соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави тощо) вже не є актуальними, а відповідно

втратили гегемонію на формування свідомості суспільства. Лише 15% тією чи іншою мірою впевнені, що згадані цінності досі мають легітимний статус і є достатньо поширеними в суспільстві. У той же час, наголошують соціологи, незважаючи на втрату «радянськими» цінностями домінантного статусу група «нових цінностей» (повага приватної власності, індивідуалізм, прагнення гарно заробляти, мати власний бізнес тощо) не набуває автоматичної підтримки більшості. Унікальність сучасної української ситуації полягає в тому, що порівняна більшість респондентів (44%) заявили, що сприймають «нову» систему цінностей як орієнтири для себе. Водночас кількість тих, хто не сприймає «нові» цінності, становить 40%. «Тому говорити про перевагу однієї точки зору не можна. Скоріше думки розділилися навпіл і жодна з них поки що не отримала домінуючого становища», – підсумовує український соціолог О. Шульга³⁶. Таким чином, попри те, що переважна більшість з нас уже політично вважають себе громадянами України, турбулентний (десолідаризуючий) тренд у межах громадянської ідентичності українців проходить по лінії серйозності/відповідальності нашого ставлення до власної держави. Збереження великої кількості патернально інфантильних громадян, переконаних, що якість держави (так само, як і якість їхнього життя) – це відповідальність влади/держави (див. Рис. 2), не в останню чергу детермінує примітивне уявлення щодо майбутніх викликів та спрощене розуміння того, яким чином українська нація може стати передовою, покладаючись на узагальнені позитивні риси української ментальності (працьовитість, винахідливість, хазяйновитість). На жаль, цих якостей Україні не вистачить, аби бути конкурентоспроможними та успішними у майбутньому³⁷. Тобто солідаризаційний потенціал українського

³⁶ Шульга О. Ціннісні зміни в українському суспільстві: між старою та новою моделями. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. К.: Інститут соціології, 2019. С. 294–302. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf>

³⁷ Хто ми: портрет українців очима українців. *Інститут майбутнього*. Київ. Вересень 2021. С. 49. URL: https://drive.google.com/file/d/1ZHSmJTTSFAzXqnUlfTuD8qajGZGK_T-5/view

суспільства суттєво нівелюється дуальною ідентичністю українців та патернальною інфантильністю значної частини наших співгромадян. Розчеплення ідентичності ускладнює формування раціональної та погодженої відповіді на питання, яку країну ми будемо, що необхідно для формування ресурсного (чи, навіть, творчого) політичного порядку денного в країні. Інфантильність великої частини громадян обмежує громадянський активізм та знесилює громадянське суспільство, не надає владі ані потрібного рівня довіри та підтримки для здійснення реформ, ані контролю за її функціонуванням. Суспільство, яке не в змозі ані визначитися із модернізаційним порядком денним, ані проконтролювати діяльність влади, формує неефективну Українську державу. З 1996 року Світовий банк майже щорічно індексує якість управління (WGI) у переважній більшості країн світу. За підсумком 2020 року індекс ефективності подолання корупції в Україні в 3,5 рази (на 350%!!!) менший, ніж в Литві та Польщі, індекс ефективності діяльності судової системи – в 3 рази (на 300%!!!) нижче аналогічного показника в Литві та Польщі³⁸. Неефективна держава продукує недовіру як форму рефлексії суспільства на її діяльність. Як наслідок, маємо справу із замкненим колом – більшість суспільства не цікавиться державними справами, що робить політичний клас неконтрольованим «консорціумом інтересів» олігархів, а державну політику такого консорціуму – неефективною щодо суспільства. Імплементация державою неефективної політики формує гостру форму недовіри до неї з боку українців. Пошук консолідованої відповіді на питання, в якій країні ми хочемо жити і що кожен може зробити, щоб наш проєкт ставав більш успішним, не є пріоритетом і для нечисленного громадянського суспільства, що демонструє наразі силу в питаннях мобілізаційного надання послуг, адвокації реформ, забезпечення власної фінансової життєздатності. В таких умовах відносно ефективним каталізатором змін стають неконвенційні (асиметричні) форми протесту. Наприклад,

³⁸ The Worldwide Governance Indicators (WGI) project.
URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/>

Майдани³⁹. Втім, і це не допомагає. Політична вартість нашої інфантильності і нездатності до тривалої консолідації зростає. Оцінюючи результати електоральної кампанії 2019–2020 років, О. Майборода каже про формування нового характеру взаємин політичного режиму із суспільним середовищем, коли наслідком виплеску емоцій стає формування влади з випадково підібраних людей, багато з яких не мають управлінських навичок, чіткої політичної позиції, а то й просто життєвого досвіду. Сам факт існування такого режиму можна розцінити як встановлення влади закулісних кланів, які не мають, а може й не хочуть мати, чіткого бачення внутрішньої і зовнішньої політики держави і збираються діяти винятково ситуативно стосовно державних ресурсів. Трагічними можуть бути наслідки функціонування такого режиму: розглядаються варіанти як згорання незалежницького проекту, так і формування жорсткої авторитарної влади⁴⁰.

«Криза легітимності» в Україні як інструмент самозбереження олігархії. Політичною формою існування неконсолідованого ціннісно суспільства, що перебуває в транзиті, є «гібридний» політичний режим (або змішаний/або патримоніальний/або захоплений). Серед найбільш відомих спроб дослідити феномен проміжних/гібридних форм політичних режимів можна виокремити таких західних учених, як Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, Ф. Закарія, Л. Даймонд, М. Оттауей, Т. Карозерс, С. Левіцкі Л. Вей, А. Шедлер, Г. Хейл, Т. Кузьо. Серед вітчизняних науковців, у працях яких досліджуються демократичний транзит та визначення природи і характеристик політичного режиму на теренах України, відзначимо роботи В. Горбатенка⁴¹,

³⁹ Зеленько Г. І. Подолання кризи інституційної довіри як передумова розвитку соціального капіталу. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць* / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ПіЕнД НАН України, 2018. С. 38–66.

⁴⁰ Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 252–273.

⁴¹ Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 9–12.

Г. Зеленько⁴², Ю. Мацієвського⁴³, М. Михальченка⁴⁴, О. Фісуна⁴⁵, Г. Шипунова⁴⁶. Американський політолог Д. Хейл стверджує, що саме «гібриди» виявляють більш войовничу зовнішньополітичну поведінку, їм притаманні менший рівень підприємницької впевненості, порушення функціонування системи формальних інститутів і проблеми із забрудненням навколишнього середовища⁴⁷. За влучним висловом С. Гантінгтона, змішані режими є своєрідними «напівзбудованими будинками» на шляху до демократії. Американці Л. Даймонд і М. Оттауей та італієць Ж.-Ф. Гагне наголошували на тому, що гібриди – це стійкі і тривалі форми політичних режимів, які дуже часто не змиваються хвилею демократизації або зворотною хвилею, деякі з них навіть перетворюються, так би мовити, на «фортеці»⁴⁸.

⁴² Зеленько Г. Вказ. праця.

⁴³ Мацієвський Ю. У пастці гібридності. Зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні 1991–2014 рр. Київ: Видавництво 21, 2016. 500 с.; Мацієвський Ю. Чому авторитаризм має мало шансів в Україні? URL: <https://voxukraine.org/chomu-avtoritarizm-maye-malo-shansiv-v-ukrayini/>

⁴⁴ Михальченко Н. Лимитроф Европы: случайность или судьба Украины? *Наукові записки ІІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАНУ*. 2000. Вип. 11; Михальченко М. Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування. *Наукові записки ІІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 49. URL: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/mykhalchenko_klanovo.pdf

⁴⁵ Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні. *Агора*. 2016. № 17. URL: <https://bit.ly/3uKk8JT>; Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. Харьков: Константа, 2006. 352 с.; Fisun O. Ukrainian Constitutional Politics: Neopatrimonialism, Rent-seeking, and Regime Change. *Beyond the Euromaidan. Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine* / Edited by: H. Hale and R. Orttung Stanford University Press, 2016. С. 124–143.

⁴⁶ Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади аналізу гібридних політичних режимів: український контекст. *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]*. Серія: Політичні науки. 2008. Вип. 3. С. 89–102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoap_2008_3_10

⁴⁷ Hale D. *The Nature of Politics: Selected Essays of Bertrand de Jouvenel* / Edited and with an Introduction by Dennis Hale and Marc Landy. New York: Schocken Books, 1987.; Hale D. Transaction Books edition, with a new Introduction by the editors, 1992.

⁴⁸ Ремізов А. Гібридний політичний режим: деякі проблеми концептуалізації. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/848>

Головна відмінність політичних «гібридів» від ліберальних демократій полягає в домінуванні у політичній системі неформальних практик і правил поведінки політичних акторів. На відміну від консолідованого авторитаризму, в «гібридах» правлячі групи застосовують репресивні методи політичного управління лише із низькою інтенсивністю, періодично та вибірково. У гібридних режимах «демократичної спрямованості» неформальні правила (наприклад, корупція, клієнтелізм і кумівство – це притаманно і Україні) не доповнюють порядок функціонування формальних інститутів, як це відбувається в ліберальних демократіях, а обмежують демократично легітимовані практики. Неформальні інститути чисто зовнішньо мімікують у формальні інституції, але витісняють їх відповідно до своєї функціональної логіки. На рівні прийняття рішень домінують нелегітимні неформальні інститути і правилами, які суперечать принципам правової держави. Українські аналітики С. Дацюк та Ю. Романенко класифікують такий тип гібридного режиму як «українська глибинна держава» (deep state), в якій існують завдяки олігархічному та корупційному консенсусам одночасно розмежовані «публічна держава» та «глибинна держава», «публічне громадянське суспільство» та «глибинне громадянське суспільство»⁴⁹. Функціонуючий за таких умов політичний режим в Україні потрапляє в «інституційну пастку», коли спроби реформування та вдосконалення системи (2004–2006 рр., 2014–2016 рр., 2019– до т. ч.) наштовхуються на опір внутрішніх сил, які цю систему формують, і зовнішніх акторів, зацікавлених у перебуванні системи саме в такому стані⁵⁰.

Важливо розуміти, що політична гібридність в Україні є, по-перше, продуктом патерналізму та ціннісного дуалізму українців, що уможливили «захоплення» держави і домінування в ній олігархату. По-друге, незважаючи на такий певний похідний характер

⁴⁹ Дацюк С., Романенко Ю. Методичка для Президента України. 2019. URL: <https://bit.ly/3w1uzJ4>

⁵⁰ Лавренова К. Особливості розвитку гібридного політичного режиму в умовах демократизації : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2017. 20 с.

гібридного політичного режиму, він є самостійною системою генерації факторів, що перетворюють «кризу політичної легітимності» на перманентну в рамках політичної конструкції, де діяльність формально-демократичних інститутів (виборів, партій, опозиції, інститутів громадянського суспільства тощо) неформальним способом інституціалізується та імплементується клієнтськими структурами елітних олігархічних груп, яким, де факто, належить Україна.

На нашу думку, до факторів, які поглиблюють «кризу легітимності» політичного режиму, належать, насамперед *наявність доступу до процесу державного управління та вирішального впливу на перерозподіл суспільних ресурсів виключно у закритих елітарних груп, що складаються з олігархату та верхівки номенклатури і використовують для цього як формальні (політичні партії та вибори), так і неформальні інститути (клієнтелізм, непотизм і практика укладання неформальних угод)*. У цьому дослідженні скористаємося визначенням олігархії С. Хмари, який вважав, що це – мільярдери, які стали надбагатими не шляхом економічної діяльності, створення матеріальних цінностей чи зростання промисловості, а через розграбування вже створеного іншими людьми національного багатства. Ці люди є монополістами. За своїм характером – це компрадорська буржуазія, яка не має жодних сентиментів до національної ідеї і держави⁵¹. До визначення політика додамо, що олігархи мають у своїх руках прямі інструменти політичного впливу (своїх депутатів у парламенті і на місцевому рівні, свої політичні партії, своїх представників в уряді та органах виконавчої влади, своїх прем'єрів і навіть президентів, особливі відносини з ключовими політичними фігурами). Крім того, олігархи контролюють медіа (перш за все – телеканали), які використовують для впливу на громадську думку у власних політичних і економічних інтересах. Місце олігархату в Україні настільки помітне, що дозволяє класифікувати

⁵¹ Олігархи змусять вас виживати, терпіти і мучитись – до останнього. *Вголос*. 03.2018. URL https://vgholos.com.ua/news/oligarhy_zmusyat_vas_vyzhyvaty_terpity_i_muchytys_do_ostannogo_309566.html

дослідникам нашу країну як «захоплену» (за Дж. Хеллменом)⁵² або «приватизовану»⁵³ державу, політика якої переважно спрямована на задоволення приватних інтересів олігархів. Імплементация такої політики, безумовно, підриває і без того невелику довіру до влади з боку суспільства та стає чинником формування та загострення «кризи легітимності».

Антиолігархічний дискурс ввійшов у публічний простір України разом із Революцією Гідності, втім, його активної модерації намагаються уникати і влада, і авторитетні ГО. Зазначимо, що всі попередники В. Зеленського не переймалися диспропорціями розвитку «захопленої» держави та зумовленими нею деградацією економіки, політичної сфери, суспільства, культури, науки тощо. Л. Кучма у прямому сенсі слова створював олігархію та не заважав її економічній інституціоналізації. В. Ющенко дозволив олігархії консолідуватися та стати частиною політичного процесу в країні. В. Янукович сам вирішив стати олігархом, а П. Порошенко поєднав спроби розпочати спрямовані на прискорення модернізації та демократизації країни реформи (децентралізація, реформа корпоративного управління, банківська реформа, антикорупційна, судова тощо) та збереження т. зв. «режиму олігархічного консенсусу». Модерацію антиолігархічної риторики була змушена розпочати влада після «електоральної революції» 2019 року: виборці «несистемного» В. Зеленського пов'язували із його обранням «більш справедливе» життя попри його багаторічну співпрацю із олігархом І. Коломойським. Перші два роки президентства В. Зеленського пройшли між публічною риторикою про те, що ніяких преференцій з боку влади для олігархії не буде, та розробкою документів «лише для обраних», які сильно тяжіють до підтримки великого капіталу⁵⁴, зростанням за минулий рік в рази статків

⁵² Hellman J., Jones G., Kaufmann D., Schankerman M. Measuring governance and state capture: the role of bureaucrats and firms in shaping the business environment. *European Bank for Reconstruction and Development*. June 2000. Working Paper No. 51.

⁵³ Кораблін С. О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків : монографія. Київ : ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2017. С. 30.

⁵⁴ Горюнов Д. Економічне відновлення олігархів. Київ : ЦЕС. червень 2020 р. URL: <https://ces.org.ua/economic-recovery-of-the-oligarchs/>

українських олігархів Р. Ахметова, В. Пінчука, К. Жеваго⁵⁵. Бездіяльна, але публічна антиолігархічна риторика влади сприяла радикалізації суспільства з цього питання: на початку 2021 року вже 41% українців вважали домінування олігархів у політиці та економіці країни головною проблемою України, а майже 30% опитаних (!) розглядали націоналізацію прийнятним методом деолігархалізації⁵⁶. Лише у квітні 2021 року (через два роки після обрання) Президент В. Зеленський наважився зробити перші кроки, спрямовані на обмеження впливу олігархату: РНБО та АМКУ дістали завдання розробити законопроект «про статус олігарха», а вже 23 вересня 2021 року Закон України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)» підтримали 279 депутатів. Стратегічні комунікації влади з суспільством щодо обмеження впливу олігархів, на жаль, не видаються переконливими. До ухвалення «антиолігархічного закону» впливові опоненти влади з цього питання робили акцент на тому, що боротьба влади із олігархами позбавлена сенсу, оскільки будь-який президент України є результатом великого олігархічного компромісу, що зумовлює домінування атмосфери симбіозу, пристосування і взаємного впливу в їхніх стосунках. Після ухвалення закону В. Зеленського звинувачують у прагненні встановити авторитарний режим в Україні. Ця теза поширюється майже в усіх медіа, контрольованих олігархами⁵⁷. Фіналізуючи із цим сюжетом, хочемо зазначити, що найближчим часом стане зрозуміло, наскільки щирою була спроба В. Зеленського змінити статус українських олігархів. Ми побачимо, наскільки взагалі може бути успішним намагання, певним чином, продукту олігархії (бо все, що сьогодні відбувається в локальній політиці, принаймні, на її вищому рівні, пов'язано із олігархічними кланами) зменшити її вплив на функціонування

⁵⁵ Ахметов очолив рейтинг найбагатших бізнесменів України зі статком \$7,6 млрд. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/730107.html>

⁵⁶ Деолігархізація. Київ : Пента. 03.2021. URL: <https://tigr.org.ua/deoligarhizacziya.html/8>

⁵⁷ Портніков В. Чи загрожує Україні диктатура Зеленського? Київ. 28.09.2021. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fiwcHe_CVms

системи в цілому? Але, у будь-якому разі *a journey of a thousand miles begins with a single step*. Лауреат Нобелівської премії з економіки Д. Норт, аналізуючи природу людини та суспільства, дійшов висновку, що обмежений доступ до влади, майна, освіти тощо, це природний, стабільний стан суспільства: в економіці він втілюється через монополії, у політиці – через диктатуру. За Д. Нортом, є три основних способи облаштування суспільства: первіснообщинний, рівнозначний хаосу, за якого сильний завжди має рацію, а слабкий – голодний; суспільство з обмеженим доступом, коли серед хаосу починає формуватися еліта, яка утримує владу за рахунок ренти, породженої відсутністю вільного входу, і виключною прерогативою еліти є створення і зміна організаційних форм; суспільство з вільним доступом, що відповідає демократичному. Оригінальність теорії Д. Норта полягає в тому, що, на його думку, для подолання «обмеженого доступу» людина, держава, суспільство мають докладати великі додаткові зусилля. Тобто, якщо не захищати вільний ринок, то виникне монополія, якщо ж пустити на самоплив захист прав громадянина – то з'являться диктатура і авторитарний режим. Монополія та авторитаризм – може і природні форми економічного та політичного існування людей, але точно не найбільш продуктивні та ефективні. Таким чином, відповідно до теорії Д. Норта, демократія і вільний ринок – це штучні феномени, які суперечать природному стану речей, але вони потребують постійного захисту заради досягнення прогресу суспільствами. Тільки ті країни, які це усвідомили, змогли перейти від природного стану до демократії та ринку⁵⁸. А раптом підтвердиться оптимістична гіпотеза М. Михальченка про те, що вплив олігархії в Україні дуже перебільшують, насправді вона – «колос на глиняних ногах» і у разі наявності політичної волі олігархія знищується протягом кількох місяців...⁵⁹.

⁵⁸ Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ : Наш Формат, 2017. 352 с. URL: <https://web.archive.org/web/20061009030910/http://www.liberal.ru/north/north.pdf>

⁵⁹ Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее : монография. Киев : ИПиЭНИ им. И. Ф. Кураса НАН Украины, 2013. 340 с.

Друге: український «гібридний режим» демонструє волатильну слабкість формальних демократичних інститутів і процедур, місце яких часто займають нелегітимні або неформальні правила та зразки поведінки. Наприклад, політичні партії не виконують функції артикуляції та представництва суспільних інтересів. Це одночасно і делегітимізує їх як інститути впливу суспільства на державу, і збільшує їхню фінансову залежність від олігархів, які використовують легальні політичні інструменти – партії як визначення комфортного для них (а не суспільства) правового поля держави, формування уряду та розподілу бюджету. Ухвалення законів, що реформують фінансування партій, не підсилили зростання їх залежності, наприклад, від грошей середнього класу, а відповідно – не зупинили практики використання олігархами цих інститутів. У Верховній Раді 8-го скликання (2014–2019 роки) нараховували від 275 до 305 депутатів, яких називали креатурою олігархічних кланів. Серед топ-розпорядників парламенту були І. Коломойський (контролював 60 депутатів в різних парламентських фракціях), Р. Ахметов (50 депутатів), Д. Фірташ (40 депутатів) та П. Порошенко (60 депутатів). Аналітики прорахували, що так звана «демократична коаліція» складалася за рахунок «депутатів» І. Коломойського, П. Порошенка, Р. Ахметова. В той же час також контрольовані Р. Ахметовим, Д. Фірташем і І. Коломойським депутати сформували і «реваншистську коаліцію»⁶⁰. Тобто в залежності від ситуації «включали» у політичну боротьбу то тих, то тих. Незважаючи на антиолігархічну риторику електоральної кампанії В. Зеленського та його партії «Слуга народу» (2019 рік), за різними оцінками, чинний президент контролює в діючій «монобільшості» лише 60 депутатів, решта парламентаріїв «розподілена» між олігархами різного гатунку («старі», «младоолігархи», «неофеодали» тощо). В суспільному дискурсі і сьогодні підтримується обговорення політиками різних чинників, через які

⁶⁰ Майбутнє українських олігархів / В. Андрусів та ін. Київ : UIFuture, 2018. 86 с. URL: <https://www.slideshare.net/UIFuture/ss-148758803>

політичні партії мають відмовитися від «бюджетних грошей у цей складний для людей час»⁶¹ *.

Третє: силові структури (армія, правоохоронці) та судові органи нібито перебувають під громадським контролем, однак правляча еліта має можливості для їх використання (хоч і не такого явного, як в умовах авторитарного режиму) як інструменту для боротьби зі своїми опонентами. Мало хто пам'ятає, що сумнозвісний вислів другого українського президента Л. Кучми про суддів, які «взагалі подонки», пролунав на адресу судді, який ухвалив рішення, що передбачало необхідність візиту Кучми-президента до суду та надання свідчень по справі. Нагадаємо, що розмова відбулася майже двадцять років тому між Л. Кучмою із тодішнім губернатором Донецької області В. Януковичем у країні, за Конституцією якої судова гілка влади була (і лишилася – до речі) незалежною та самостійною. Юридично не пов'язаний із судовою владою Янукович присоромлено визнав, що голова суду, де було ухвалене «образливе» для Кучми рішення, ненадійний і потребує заміни. Розмова Кучми і Януковича завершилася визнанням того факту, що «систему потрібно змінювати»⁶².

Зростання соціального розшарування в суспільстві, відчуття несправедливості і неможливості «знайти правду», що загострювалося часто неадекватними судовими ухвалами та суддівськими статками, походження яких складно пояснити їхніми офіційними зарплатами, були серед топ-причин усіх українських революцій

⁶¹ Партії, які фінансуються з держбюджету, закликають відмовитися від грошей через Covid-19. 2020. URL: <https://dyvys.info/2020/03/26/partiyi-yaki-finansuyutsya-z-derzhbyudzhetu-zaklykayut-vidmovytysya-vid-groshej-cherez-covid-19/>; «Слуга народу» збрехала про відмову партії від державного фінансування. 2020. URL: http://prk.city/news/755-sluga_narodu_zbrexala_pro_vidmovu_partiyi_vid_derzhavnogo_finansuvannya

* З метою скорочення залежності партій від олігархії у 2016 р. під тиском Заходу та громадянського суспільства (в межах ухвалення пакета законів, необхідних для отримання Україною «безвізового статусу» щодо ЄС) почала працювати система державного фінансування політичних партій та прозорості оцінки всіх партійних надходжень та витрат через щойно створене НАЗК.

⁶² Судді взагалі подонки. Додані діалоги про "Сумихімпром" і Бойка. *Українська правда*. 01.02. 2001. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/02/1/2981776/>

XXI ст. («Україна без Кучми» 2001 року, Помаранчева революція 2004 року та Революція Гідності 2014 року). Реформа судочинства, яка стартувала у 2014 році, надала певних позитивних імпульсів та заклала інструменти (нові процесуальні кодекси; запровадження спеціалізованих судів, електронного судочинства та адвокатської монополії; проходження суддями підтвердження кваліфікації через оновлений склад ВККСУ та створену Громадську раду доброчесності тощо), які в майбутньому, ймовірно, дадуть змогу українцям відчути більшу ефективність судової влади, але точно не зараз. Цікаво, що на початок 2021 року рівень довіри суспільства до судів становив 1,6%. Але ці результати соціологічних опитувань, які роками демонструють нелегітимність судових інституцій у суспільній свідомості, не зупиняють у вересні 2021 року блокування суддівською спільнотою нового етапу судової реформи: Рада суддів не змогла (читай – не захотіла) делегувати своїх представників до Етичної ради, що братиме участь у формуванні Вищої ради правосуддя.

Четверте: дискурс, який відбувається в традиційних медіа, модерується їх власниками-олігархами. Це означає, що влада, якій раптом нагадають, що базовим і чи не єдиним інструментом подолання її «кризи легітимності» є не маніпуляція, а раціональний її діалог зі суспільством, буде позбавлена можливості комунікацій із громадянами через медіа олігархів у разі, якщо порядок денний її комунікацій з українцями буде відмінний від олігархічного. Для розуміння: один ефір програми «Свобода слова» на телеканалі Р. Ахметова має майже 3 млн переглядів та приблизно 150 тис. переглядів на youtube каналі проєкту. А на youtube канал ініційованого владою проєкту «Україна 30», в межах якого було проведено дійсно цікаві відкриті «круглі столи» щодо подальшого розвитку України, підписалося 4,5 тис., середня кількість переглядів одного відео на каналі – 10 тис. Трансляція заходів проєкту «Україна 30» на ТБ-каналах не відбувалася. Кількість підписників youtube каналу «Зе! Президент» становить 660 тис. підписників, кількість переглядів одного відео – на рівні 200 тис. Суспільне (державне) телебачення програє за якістю контенту приватним каналам, тому його вплив на формування/корекцію порядку

денного в країні мінімальний. Замість того, щоб покращувати рівень управління державною ТВ-кампанією та нарощувати рейтинг медіа, через яке зможе спілкуватися з суспільством без олігархічного фільтра, представник президентської партії в парламенті Д. Гетьманцев пропонує скоротити його бюджетне фінансування.

П'яте. Парадоксом українського громадянського суспільства є поєднання сили/активізму та слабого впливу на владу. Серед основних причин слабкості – бідність та патернальність українців, які не можуть/не хочуть фінансувати громадський сектор, що робить інститути ГС залежними або від бюджетних грантів, або від фінансів ФПГ. Фінансова залежність накладає певні неформальні норми («червоні лінії») публічної суспільної поведінки, порушення яких припиняє фінансування НГО з боку ФПГ. Класичним у цьому сенсі є кейс СКМ Р. Ахметова, бізнес якого мав небезпідставно дуже невисоку репутацію серед активістів та реформаторів, що зайшли у владу після «Революції Гідності», і не співпрацювали із проектами та бізнесами олігархів. Відродження співпраці та колаборації бізнесу Ахметова із громадянським суспільством відбувалося поступово, починаючи з 2016 року, коли стартував проект LIVE.LOVE, який наче був про здоровий спосіб життя, тренування на найкращих спортивних аренах країни із якісними фахівцями. Через проєкт пройшли О. Гончарук, Т. Мілованов, М. Нефьодов, Н. Микольська, Я. Железняк і багато інших публічних людей, які сьогодні активно задіяні в процесах управління державою. LIVE.LOVE створив нетворк, наслідком якого стало подолання обструкції олігарха з боку громадянського суспільства та сьогоднішня присутність грошей Р. Ахметова у великій кількості цікавих проєктів, таких як Київська школа економіки, «Чорнобиль. Подорож», Національний музей «Хортиця» тощо. Ще один результат такої ефективної колаборації для СКМ – жоден (!) з лідерів думок, представників креативного класу не прореагував у публічному просторі на цинічну заяву СКМ про необхідність боротьби із корупцією, щоб розірвати порочне коло, сформоване олігархами, які створюють свої капітали завдяки

наближенню до влади. Чи виграє суспільство від таких наслідків співпраці креативного класу із олігархом? Думаю, ні.

Не все добре у стосунках НГО і влади після виборів 2019 року: влада дуже неохоче співпрацює із представниками ГС, які активно підтримували «Революцію Гідності» та реформи 2014–2018 років. Цей тренд можна пояснити цілим комплексом причин, серед яких і нерозуміння владою необхідності співпрацювати із інститутами ГС у ситуації, коли можна спілкуватися із суспільством безпосередньо через соціальні мережі; і відсутність довіри до НГО, які підтримували на виборах конкурентів; і прагнення спертися на інші, більш лояльні до нової влади НГО. Нікуди не зникло консолідоване прагнення частини політичного класу України поставити під контроль держави діяльність інститутів ГС: у 2020 році депутати Верховної Ради від фракцій «Опозиційна платформа – За життя», «Слуга народу» та «Батьківщина» внесли загалом 12 законодавчих ініціатив, що містять у собі пункти, які правозахисники назвали «небезпечними для громадянського суспільства»: ознаки зрівняння діяльності громадських організацій із комерційним лобізмом, запровадження поняття «іноземних агентів», «люстрації активістів», які йдуть працювати в органи влади, перевірки на поліграфі і заборони акцій протесту біля судів.

Шосте. Українці залишаються дуже бідними європейцями. Найвищою є самооцінка бідності – загалом 69,1% українців вважають себе бідними. Значно меншою є частка тих, чий доходи є нижчими за розрахунковий прожитковий мінімум – 43,2%. І лише 33,9% домогосподарств відповідають одночасно двом критеріям: їх доходи є нижчими за прожитковий мінімум (неофіційно встановлений, а саме розрахунковий) і вони самі вважають себе бідними⁶³. На нашу думку, консервація бідності більшої частини українців – це, за великим рахунком, вигідний для українського олігархату тренд. І я б надала дві відповіді на питання – чому.

⁶³ Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу / Нац. академія наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи. Умань : Видавець "Сочінський М. М.", 2020. С. 406–432.

Україна для них – це місце, в якому а) витрати на утримання робочої сили мають бути невисокими для максимізації прибутків; б) має працювати політичний режим, керований максимально лояльним до них несамотійним політичним класом, що гарантує як функціонування фасадних демократичних інституцій, мета яких – підтримка стабільності в країні, так і ухвалення таких законів і управлінських рішень, що гарантуватимуть дуже повільне зростання витратної частини їхнього бізнесу. Свої надприбутки вони отримують на зовнішньому ринку, експортуючи переважно сировинну продукцію, вироблену в Україні. В тих сферах, де олігархія намагається заробити на внутрішньому ринку, вона колаборується із державою, розраховуючи на гарантовані бюджетні компенсації (субсидії, бюджетні пільгові кредити, податкові пільги), перекладаючи ризики на державу. І друга причина, яка спонукає олігархічні клани бути зацікавленими у консервації бідності українців, полягає в тому, що саме злидні запускають той механізм, який унеможлиблює консолідацію українців на ґрунті спільного уявлення про майбутнє та формує підстави для «кризи легітимності», що дозволяє олігархії тримати суспільство в «захопленому стані».

Там, де завершується панування бідності, з часом починає працювати «біосистемний» підхід до модернізації Р. Інглехарта: культура (а не олігархія) визначає якість нових політичних інститутів та демократії. Зростання доходів сприятиме фіналізації трансформації та консолідації ціннісної парадигми нашого суспільства, запустить формування нової політичної культури, розвиватиме громадянське суспільство і, що найважливіше, формуватиме політичні проєкти, які не потребуватимуть олігархічних грошей. Ходіння по колу делегітимації має бути зупинено.

РОЗДІЛ 4.

Криза розподілу як ознака кризи соціально-економічних функцій держави

Політичний розвиток являє собою суперечливий і досить конфліктний процес. Виникають численні суперечності між новими і традиційними цінностями, очікуваннями і надіями людей на краще життя і реальними наслідками політичних рішень. В результаті, політичні інститути не справляються з політичною активністю соціальних груп, виникають суперечності, конфлікти, які зазвичай призводять до системних криз. «Виникнення криз у політичній системі збігається із загостренням політичної нестабільності та є найбільш характерним у фазах уповільнення зростання, стагнації та занепаду системи»¹. Динаміка кризи залежить від нездатності уряду розв'язати поставлені перед суспільством проблеми політичними методами.

Учені стверджують, що слово «криза» виникло в грецькій мові і було використано для опису хвороби, яка досягла переломного моменту. У політичній науці відчуття кризи розглядалося з різними значеннями, такими як страждання, жах, трагедія, катастрофа, потенційне та фактичне насильство або як поворотний момент під час ухвалення рішення. М. Н. Хабані написав у словнику політичних термінів, що криза в загальному сенсі відома як синонім переломної події та переломного моменту².

Організовані спільноти людей завжди зазнають низки політичних криз. На думку Г. Алмонда, походження кризи лежить або в природі будь-якої політичної системи, або в екологічних факторах. На основі аналізу політичної системи Г. Алмонд та його

¹ Чемшит Д. О. Передумови модернізаційних криз у перехідних політичних системах : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2012. С. 5.

² Цит. за: Ghafoori A., Kafrudi E. A. Political Development and the Influential and Distributive Crises. *Journal of Politics and Law*. 2016. Vol. 9. No. 5. P. 220. URL: <http://dx.doi.org/10.5539/jpl.v9n5p220>

колеги стверджують, що будь-яка система, крім тенденції до стабільності, також має справу з кризою та нестабільністю³. З їхньої точки зору, криза починається з асиметрії, яка зумовлена природою системи або спричинена чинниками зовнішнього впливу.

А. Шафурі та І. Кафруді говорять про дві причини виникнення кризи: 1) кризи виникають через високий рівень розвитку спільноти, порівняно з навколишнім середовищем; 2) відсталі спільноти не встигають за прогресом навколишнього середовища⁴. Американський політолог Д. Вільгельм найчастішою причиною виникнення кризи називає незбіг соціалізації та політичних змін.

Терміном «криза» визначають ризики вірогідної ескалації певних суперечностей. Криза характеризується можливістю виникнення несподіваних ситуацій, серйозних загроз для національних цінностей та браком часу і необхідної згоди для прийняття виважених, ефективних політичних рішень. Українська дослідниця Т. Пояркова розглядає кризу як «тривалий системний процес з різноманітними проявами». Багато вітчизняних науковців приділили увагу системним дослідженням політичної кризи в цілому. Конфліктологічне тлумачення політичної кризи визначено в роботах С. Лавренова, синергетична парадигма кризи розглядається в роботах С. Ставченка, А. Черній, інституційний підхід до політичних криз представлений в роботах А. Глухової, І. Кліма, М. Петрова, Т. Пояркової, Д. Чемшита, Г. Щедрової. Проте досліджень, які були б присвячені конкретно кризі розподілу, у вітчизняній політологічній науці немає.

Криза розподілу означає нездатність правлячої еліти забезпечити прийнятне для суспільства зростання матеріального добробуту і його розподіл, що дозволяють уникнути надмірної соціальної диференціації і гарантують доступність основних матеріальних благ усім верствам населення.

³ Almond G. A. Political Systems and Political Change. URL: <https://doi.org/10.1177/000276426300601002>

⁴ Ghafoori A., Kafurdi E. A. Political Development and the Influential and Distributive Crises. *Journal of Politics and Law*. 2016. Vol. 9. No. 5. P. 220–229. URL: <http://dx.doi.org/10.5539/jpl.v9n5p220>

Дж. ЛаПаломбара визначає кризу розподілу як найвищий пік наростання проблемних чинників. Її розгортання означає, що система переживає ситуацію одночасного загострення проблем і втрат від криз ідентичності, легітимності, участі та проникнення. Цей небезпечний етап може стати причиною оновлення системи у вигляді змін політичної еліти, адаптації нових інститутів або взагалі творення нового політичного режиму. Дж. ЛаПаломбара зазначав, що ця криза розгортається лише за певних обставин: 1) наявний перехід від одних виробничих відносин до інших; 2) ресурси мають перекривати суспільні потреби; 3) змінюються базові цінності⁵.

Криза розподілу знаходиться на функціональному рівні політичної модернізаційної системи. За Л. Біндером, криза розподілу трактується як порушення в системі розвитку, розширення та модернізації⁶. Модернізація – це прогресивний процес, який у довгостроковій перспективі не тільки неминучий, але й бажаний. На думку Дж. Коулмана, модернізовані політичні системи мають більшу здатність вирішувати функції національної ідентичності, легітимності, проникнення, участі та розповсюдження, ніж традиційні політичні системи. Нарешті, модернізація – це тривалий процес. «Це еволюційні зміни, а не революційні. Для його завершення знадобляться покоління або навіть століття і його глибокий вплив відчується лише з часом»⁷.

Вивчати проблеми розподілу, з якими стикалося людство протягом усього свого існування, дуже важливо, адже соціально-економічний розвиток відбувається циклічно. На жаль, як теоретичні, так і практичні дослідження кризи розподілу не лише в українських, але й зарубіжних джерелах насамперед стосуються економічного аспекту. Для того, щоб захиститися та пом'якшити

⁵ Crises and Sequences in Political Development / ed. by L. Binder. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. P. 205–282.

⁶ Crises and Sequences in Political Development / ed. by L. Binder. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. 326 p.

⁷ Цит. за: Reyes G. E. Four main theories of development: modernization, dependency, world-system, and globalization. *Nómadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales y Jurídicas*. 2001. № 2. P. 3.

ризиків від кризи розподілу, необхідно проаналізувати проблеми розподілу не лише з економічного, але й політично-правового та соціального погляду.

Усвідомлення необхідності більш широкого наукового дослідження кризи розподілу, включно з проблемами, які вона викликає виникло тільки у 1960-і роки. Так, видатний американський політолог китайського походження Л. Пай зазначав, що політична криза та її види можуть загрожувати стабільності та існуванню урядів і правлячого режиму⁸. Автори книги «Кризи і послідовності в політичному розвитку»⁹ за редакцією Біндера зазначають, що криза розподілу, порівняно з іншими кризами, досліджена недостатньо. А за відсутності теоретичних та практичних знань з цієї теми суспільства можуть зіткнутися із багатьма проблемами економічного, політичного та соціального плану.

С. Гантінгтон та С. Ліпсет, досліджуючи природу кризових явищ, дійшли висновку, що істотною причиною їх виникнення є саме соціальний чинник: зниження рівня національного доходу на душу населення нижче 2000 дол. призводить до загострення соціальних конфліктів і створює передумови до переходу їх у кризовий стан. Американський політолог С. Верба вважає, що будь-яка криза сигналізує про неможливість розв'язання наявних політичних конфліктів на існуючій політико-правовій основі, яка, отже, довела тим самим свою нефункціональність. Американські соціологи С. Амін, Ю. Арайгі, А. Франк, Ю. Валлерстайн зазначають, що в історичному сенсі кризові явища є моментом небезпеки та невпевненості, протягом якого виробляються відповідні рішення і, врешті-решт, відбуваються трансформації, які визначають майбутній розвиток системи. Тобто, вони наголошують на конструктивістській функції цих явищ у процесі еволюціонування.

Багато видатних учених приділяли пильну увагу кризам, що виникають внаслідок різних ризиків. Німецький соціолог У. Бек у 2004 році запропонував концепцію «суспільства ризику», в якій

⁸ Pye L. W. *The Legitimacy Crisis. Crises and Sequences in Political Development*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. P. 135–158.

⁹ *Crises and Sequences in Political Development* / ed. by L. Binder. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. P. 3–72.

сучасне суспільство визнано типовим суспільством ризику, який призводить до криз, зокрема, розподілу.

Кризи можуть виникати під впливом різних факторів: вони можуть бути зумовлені неефективністю політичних інститутів, виникненням соціально-політичних конфліктів, структурно-функціональним дисбалансом, модернізаційними процесами. Криза модернізаційного процесу зумовлюється неефективним розподілом ресурсів у суспільстві. Розподіл ресурсів вважається ефективним, коли в умовах модернізації політична система здатна задовольнити базові потреби людини. Результатом справедливого розподілу повинно стати зниження поляризації в суспільстві, збільшення кількості середнього класу та зниження рівня соціальної напруги.

На сучасному етапі розвитку суспільства серйозну кризу розподілу спричиняють декілька факторів:

1. Цифрова революція лежить в основі величезних прибутків для тих, хто має навички та підготовку, щоб скористатися її перевагами, але вона виключає з ринку праці тих, кого економісти називають робітниками середньої кваліфікації. Комп'ютерне програмне забезпечення та автоматизована промисловість позбавили доходу робітників без вищої освіти або середньої кваліфікації.

2. Глобалізація. Конкуренція з боку економік, що розвиваються, таких як, наприклад, китайська, в поєднанні зі зниженням торгових бар'єрів, зменшує перспективи для місцевих робітників. Це спричиняє руйнівні наслідки для працівників таких галузей, як текстиль, шкіряні вироби, електроніка тощо. «Найбільшою економічною подією за останні 50 років став перехід Китаю від бідної та відсталогої країни, яка переживала постійну політичну та економічну кризу, до світового виробника з доволі добре освіченою, високодоступною кваліфікованою робочою силою, що використовує сучасні технології. Проривною ідеєю Китаю стало рішення дозволити вільну мобільність робочої сили, прийняти західні технології та прямі іноземні інвестиції та розпочати торгівлю по всьому світу»¹⁰.

¹⁰ John H. 5 reasons why income inequality has become a major political issue. URL: <https://www.cnbc.com/2019/06/05/5-reasons-income-inequality-has-become-a-major-political-issue.html>

3. Створення великих фірм, які можуть отримувати доходи у всьому світі в масштабах, набагато більших, ніж у попередніх поколіннях. При цьому виникає надзвичайно велика різниця в оплаті праці між топ-менеджерами та рядовими працівниками, а також мегаполісами та невеличкими містами.

4. Занепад організованої праці. Частка працівників, охоплених профспілками, за останні чотири десятиліття впала вдвічі (в США, наприклад, їх частка становить 10%). Це фактично ліквідує можливість найманих працівників домовлятися про підвищення заробітної плати та отримання пільг.

5. Тенденція до зрощення капіталу та влади. Багатство надає політичну владу, і це дозволяє економічним переможцям додатково винагороджувати себе через державну політику, наприклад, коли видатні артисти та спортсмени можуть дістати нелегальні переваги. Така ситуація найбільш гостро проявилася під час пандемії COVID-19 при отриманні вакцини.

У відповідь на це уряди вдаються не лише до заходів економічної політики, що діє на податковий, фінансовий та промисловий сектори, але й відповідних правових засобів, спрямованих на перелом небезпечного економічного спаду, сприяння економічному відновленню та відновленню довіри населення¹¹. «Довіра – необхідний елемент соціалізації, ідентифікації і утворення ідентичності, вона є ціннісно-нормативною основою соціальної взаємодії, забезпечення спільної діяльності, перцепції (як забезпечення зв'язку внутрішнього й зовнішнього світу через почуття), групової ідентифікації й диференціації. В соціально-політичному контексті довіра виконує функцію суспільної інтеграції й консолідації. Важливою функцією довіри є забезпечення легітимності влади. Крім того, довіра є своєрідним стрижнем незалежного громадського контролю за діяльністю політичних лідерів і владних інститутів»¹².

¹¹ Zhang S. The Crisis of Distribution Theoretical Analysis from Economic Law. London : Routledge, 2020. 198 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003132226>

¹² Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації / за ред. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 15.

Тим не менш, дослідники не припиняють розмірковувати про причини кризи розподілу та обговорювати потенційні рішення запобігання кризі або її подальшого розв'язання. Основний консенсус полягає в тому, що розподільчі кризи є виявом економічного дисбалансу, який виникає внаслідок нерівномірного розподілу ресурсів, багатства та вигод. Тобто розподіл є причиною кожного типу кризи. Тому для вирішення питань розподілу слід ефективно застосовувати запобіжні заходи, включаючи політичні та правові норми. Ці заходи можуть гарантувати економічну безпеку та соціальну стабільність, посилити спроможність національного управління та сприяти надійному та скоординованому економічному та соціальному розвитку. Водночас розвиток економічного законодавства допомагає вирішити питання розподілу. Тому очевидно, що необхідно постійно просувати реформи, а також зміцнювати верховенство економічного права для розв'язання проблем розподілу.

Найбільш рельєфно криза розподілу проявилась після Першої світової війни. Тоді вперше з'явилося розуміння того, яку роль відіграють уряди в економічному регулюванні для створення соціальної справедливості. Уряди почали брати відповідальність за грошово-кредитну політику, фінансове планування, економічний та інвестиційний контроль для розв'язання кризи розподілу. З'явилося усвідомлення того, що криза розподілу пов'язана зі способом здійснення державної влади у сфері розподілу товарів, послуг та цінностей у суспільстві. Сучасний французький економіст Т. Пікетті, який досліджує нерівність достатку і доходів, підкреслює, що для справедливого соціального порядку та повної справедливості повинна бути встановлена найбільш відповідна система з належною законодавчою базою ¹³.

За словами Р. Арона, «немає іншої мети, як перерозподіл прибутків» ¹⁴, який і стає зараз однією з вирішальних передумов формування нових соціальних структур. Дисфункція розподілу

¹³ Piketty T. Capital in the Twenty-First Century. Beijing : CITIC Press, 2014. P. 32.

¹⁴ Aron R. La lutte des classes. Nouvelles leçons sur les sociétés industrielles. Paris, 1964. P. 228.

матеріальних благ викликає не лише кризу розподілу, але й впливає на характер та форми політичної участі, що в результаті може призвести до кризи участі. «Ефективність функції розподілу матеріальних благ та ресурсів визначається здатністю політичної системи управляти економічними процесами, а її показниками виступає ступінь соціальної нерівності і частка середнього класу в структурі суспільства. Неефективний розподіл ресурсів, який виражається в зростанні соціальної нерівності, є найбільш поширеною причиною модернізаційних криз у перехідних політичних системах»¹⁵.

Як у розвинених країнах, так і таких, що розвиваються, реалізуються різні моделі розподільчої та перерозподільчої політики. Проте існують загальні способи державного втручання в соціально-економічну сферу для запобігання кризі розподілу. Наприклад, автори статті «Political Development and the Influential and Distributive Crises» («Політичний розвиток та його вплив на кризу розподілу») вказують на п'ять видів державного втручання:

- 1) забезпечення рівних можливостей громадян у таких справах, як право, охорона здоров'я та освіта;
- 2) призначення елементів із загального економічного капіталу, таких як центральні банки, дороги та транспорт;
- 3) розробка широкого спектра інструментів, призначених для контролю економічної поведінки як у галузі інвестицій, так і в царині споживання;
- 4) забезпечення прямих економічних ініціатив;
- 5) централізоване планування в соціальній сфері¹⁶.

Суть діяльності держави полягає в обов'язку проводити арбітраж між різними соціальними групами, визначати їхні потреби та ухвалювати рішення згідно з визначеними пріоритетами та ефективним розподілом. Описуючи кризу розподілу, необхідно

¹⁵ Чемшит Д. О. Передумови модернізаційних криз у перехідних політичних системах : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2012. С. 13.

¹⁶ Ghafoori A., Kafrudi E. A. Political Development and the Influential and Distributive Crises. *Journal of Politics and Law*. 2016. Vol. 9. No. 5. P. 220. URL: <http://dx.doi.org/10.5539/jpl.v9n5p220>

зазначити, що її розвиток відбувається на трьох рівнях: політичному, економічному, соціальному. Політичний бік кризи розподілу стосується концентрації влади в одних руках або органі та позбавлення інших секторів суспільства права ухвалювати рішення. Хоча закони політичної модернізації вимагають від більшості суспільства внеску в процес формування політики, за кризи розподілу лише невелика група є реальними особами, які приймають рішення та визначають комплексну державну політику.

Унаслідок кризи роль держави набула нового змісту як у теоретичному, так і практичному вимірі. На відміну від попередніх десятиліть, коли переважаючим підходом до місця держави в соціально-економічному розвитку був неоліберальний, сьогодні роль держави розглядається по-новому і виникають припущення про можливість посилення її регулятивної та наглядової функції щодо економіки. Також акцентується увага на необхідності підвищення ролі держави у трудових відносинах та соціальній політиці, у регулюванні нерівності доходів та безробіття. Британський соціолог Т. Маршалл¹⁷ запропонував описати та оцінити соціальну державу з точки зору поєднання трьох характеристик: демократії, перерозподілу багатства та типу капіталізму. Він, зокрема, підкреслив зв'язок демократії та соціальної держави. В умовах демократичної держави суспільство може повідомляти про соціальні потреби, обсяг яких узгоджується в ході політичного процесу. В економічному плані зусилля уряду зосереджені на поліпшенні рівня життя різних соціальних верств. Щоб задовольнити їхні вимоги, а також зберегти та посилити розвиток промисловості, уряд повинен ідею розподілу влади та матеріальних ресурсів брати за основу своєї програми.

Системи розподілу доходу формуються через національну координацію відносин розподілу доходів. Просуваючи реформу розподілу доходів, необхідно відкоригувати структуру розподілу доходів, створюючи таким чином відкрите та справедливе інституційне середовище, збільшити доходи працюючої частини

¹⁷ Цит. за: Golinowska S. Modele polityki społecznej w Polsce i Europie na początku XXI wieku. Warszawa, 2018. P. 11.

населення, зменшуючи розрив у доходах та стандартизуючи порядок розподілу.

Держава повинна мати можливість забезпечити суспільні блага, такі як правопорядок, інфраструктура, забезпечення виконання контрактів, контроль над територією. «Слабка держава» – це та, яка не забезпечує необхідних обсягів цих суспільних благ, унаслідок чого особиста безпека стає нестабільною, верховенство права є частковим і неповним, а повага до цивільних прав та прав власності обмежена¹⁸. У свою чергу, фізична та інституційна інфраструктура стає слабкою, а економічного процвітання не відбувається.

Питання розподілу, які викликають велике занепокоєння у всіх країнах, як правило, включають нерівність, дисбаланс, несправедливу соціальну політику, конфлікти тощо. Усі ці проблеми мають глибокий і безпосередній вплив на суспільство з точки зору політики, економіки та права. Ефективність розподілу та рівність мають вирішальне значення для політичної стабільності країни, економічного зростання, соціального розвитку та верховенства права. Отже, питання розподілу повинні вирішуватися ефективно задля сукупного національного розвитку, достойного життя людей, досягнення довготривалого та стабільного управління.

Оскільки механізм розподілу матеріальних цінностей між різними прошарками населення безпосередньо пов'язаний зі стосунками між владою та народом, проведенням реформ першою та сприйняттям цих реформ останнім, кризу розподілу можна розглядати не лише з економічного, але й з політичного та соціального аспектів. Основним питанням подолання кризи розподілу є прийняття компромісних рішень між розподілом як великих, так і малих цінностей, оскільки будь-який перекис у цьому разі може негативно вплинути на партнерські відносини та посилити інші кризи, наприклад, кризу легітимності та кризу проникнення.

Згідно з практикою в різних країнах, розв'язання кризи розподілу починається через впровадження широких правових

¹⁸ Political Crises, Social Conflict and Economic Development. The Political Economy of the Andean Region. / Edited by A. Solimano. Northampton, MA, USA, 2005. 360 p.

норм. Хоча існують відмінності між правовими системами в різних країнах, усі вони базуються на загальноприйнятих демократичних цінностях, які дозволяють узгоджувати проблеми розподілу як на національному, так і на міжнародному рівні.

Ефективність системи розподілу та рівності мають вирішальне значення для політичної стабільності країни, економічного зростання, соціального розвитку та верховенства права. Отже, питання розподілу мають вирішальне значення для національного розвитку та досягнення стабільного управління. Впровадження ефективних правових норм можуть сприяти пом'якшенню кризи розподілу, сприяючи ефективному економічному розвитку. Криза розподілу є найвищим проявом проблем розподілу, які посилюються неспроможністю або небажанням їх розв'язання.

Аналіз політичної системи, форми державного правління є незамінним для вивчення як розподілу, так і кризи розподілу. Власне кажучи, соціальна та економічна політика, яка ініціює законодавство, безпосередньо впливає на розподіл коштів і може стати розв'язанням проблем. Аналіз взаємодії між політикою та законодавством має вирішальне значення для розуміння сутності розподілу в будь-якій країні та виникнення кризи розподілу. Наприклад, частота конституційних реформ є показником частоти змін основних правил гри в суспільстві, а отже, і вирішальним показником нестабільності в суспільстві. Так, найбільш нестабільні країни Латинської Америки мали найбільшу кількість нових конституцій у період з 1900 по 2000 роки: Венесуела вісім разів змінювала конституцію, причому шість з яких були затверджені між 1901 і 1953 роками, Еквадор – сім, Болівія змінювала п'ять конституцій, Перу – чотири¹⁹. У свою чергу, середня кількість конституційних реформ у США, Великій Британії, Італії та Німеччині у XX столітті становила 0,8. Ані США, ані Велика Британія не змінювали конституцій, затверджених у минулому столітті. Німеччина затвердила одну нову конституцію у

¹⁹ Political Crises, Social Conflict and Economic Development. The Political Economy of the Andean Region. / Edited by A. Solimano. Northampton, MA, USA, 2005. 360 p.

1919 році, а другу в 1949 році, відповідно, після Першої та Другої світових війн.

Іншим показником політичної нестабільності є частота президентських криз або зміни прем'єр-міністрів. Цікавим випадком країн, з високим рівнем змін прем'єр-міністрів є Італія, в якій за останні 52 роки змінили 58 прем'єр-міністрів. Італійський випадок наводить на висновок, що часта зміна прем'єр-міністрів може мати місце без конституційної та економічної кризи в парламентському режимі. Подібна ситуація спостерігається і в Україні: за період з 1992 по 2020 роки в Україні змінилося 22 прем'єр-міністри, кожен працював у середньому 1 рік 4 місяці. Відсутність чіткої стратегії розвитку, безумовно, впливає на формування ідеології розподілу матеріальних ресурсів, що провокує стан перманентної кризи в суспільстві.

Професорка з питань робочої сили та політики економічного розвитку Гринвічського університету О. Онаран у своїй роботі «A Crisis of Distribution» («Криза розподілу») наголошує на необхідності усвідомлення структурних причин кризи розподілу, які пов'язані з вибором неоліберальної макроекономічної політики після 1980-х років і які призвели до негативних наслідків у перерозподілі доходів²⁰. Дослідниця вважає, що неоліберальний період, який почався з 1980 року, супроводжувався комплексом політичних рішень, які стали передумовою протистояння між робочою силою та капіталом. Це протистояння означало дуже сильний контроль над зарплатами. Одночасно неоліберальні економічні реформи супроводжувалися сподіваннями на створення більшої кількості робочих місць, на загальне економічне зростання. Але цього всього просто не сталося. Водночас проводилася політика ігнорування структурних відмінностей між країнами, тому коли вдарилася криза, Європа потрапила у пастку вже наявних негараздів у своїй моделі. Це проявилось у значному зниженні частки заробітної плати у ВВП як у розвинених країн, так і в країнах, що розвиваються. З'явилася тенденція до більшої нерів-

²⁰ Onaran Ö. A Crisis of Distribution. URL: <https://www.epw.in/journal/2009/13/global-economic-and-financial-crisis-special-issues-specials/crisis-distribution>

ності у розподілі доходів фізичних осіб, одночасно з цим збільшилася частка доходу на 1% верхньої межі розподілу.

Неоліберальна політика та зменшення частки робочої сили на світовому ринку праці створили сприятливий ґрунт для виникнення світової кризи та великих ризиків на ринку кредитів, житла та соціального забезпечення. Фіскальна та фінансова кризи також пов'язані з незбалансованим розподілом коштів, ресурсів, капіталу, доходу та багатства, що може призвести до кризи розподілу. Фінансова криза може перерости у фіскальну кризу, яка, у свою чергу, може посилити фінансову кризу. Для запобігання цьому фіскальна політика повинна охоплювати державну програму зайнятості та розподільчу політику для подолання негативних наслідків кризи. Державні витрати на такі послуги, як освіта, догляд за дітьми, будинки для літніх людей, охорона здоров'я, а також у державній інфраструктурі та екологічні інвестиції є важливими напрямками діяльності та такими, що потребують великих державних витрат.

Проблеми розподілу завжди були вагомими причинами соціальних ризиків. У сучасних розвинених суспільствах виробництво багатства систематично супроводжується ризиками. Відповідно, проблеми та конфлікти в дефіцитних суспільствах перекривалися збільшенням виробництва²¹.

Нерівність у світі різко знизилася з середини 1990-х років. Зменшення нерівності відбулося не лише завдяки справедливій політиці розподілу з боку урядів, а також появою сприятливих умов на ринку праці.

Різне зниження крайньої бідності у всьому світі не позначилося на рівні життя середнього та робітничого класу навіть у країнах з розвинутою економікою. Сьогоднішній зростаючий розрив між багатими та всіма іншими прошарками населення викликає хвилювання у всьому світі ще з часу тривалої європейської кризи через Brexit.

У глобальному вимірі у 2017 році 1% найбагатших людей світу, що перебувають на верхній межі в розподілі багатства, володіли 33% загальних статків, проти 28% у 1980 році. У цей час

²¹ Beck U. Risk Society: towards a New Modernity. Shanghai : Yilin Press, 2004. P. 14.

50% населення, що знаходяться у нижній частині цього розподілу, володіє менше ніж 2% глобального багатства²².

У 2020 році ситуація з розподілом багатства у світі стала ще гіршою. Згідно з доповіддю Credit Suisse Global Wealth Report 1% найбагатших людей у світі, які мають понад 1 млн доларів, володіють 43,4% світового багатства. Наступні дані свідчать, що люди з багатством менше 10 тис. доларів становлять 53,6% населення світу, але володіють при цьому лише 1,4% світового багатства. Особи, які володіють активами понад 100 тис. доларів, становлять 12,4% населення планети, але володіють 83,9% світового багатства²³.

Згідно з дослідженням Credit Suisse Group, статки 1% найбагатших людей США, Китаю, Бразилії та Індії зросли внаслідок пандемії і зростають надалі. Найбагатші люди Бразилії збільшили свою частку на 2,7% минулого року, їхні статки становлять 50% багатства нації.

«Особи з надвисоким капіталом» – люди, які мають понад 30 млн. доларів – зосередили у своїх руках приголомшливо непропорційну частку світового багатства. Ці багатії володіють 6,2% загального світового багатства, проте представляють лише незначну частку (0,002%) населення світу, згідно з даними Інституту аналізу політики багатства Capgemini²⁴ та Credit Suisse²⁵. Згідно з рейтингом Forbes²⁶ за 2021 рік на Землі живе 2755 мільярдєрів. За його даними 10 найбагатших мільярдєрів світу володіють 1,144 трлн доларів, що перевищує загальний обсяг товарів і послуг, які виробляє більшість країн на рік. В Україні спостерігається подібна ситуація, яка буде розглянута далі.

²² Маркіна І. А., Калініченко О. В., Лесюк В. С. Економічна нерівність: світовий досвід та особливості в Україні. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2019. № 2 (46). С. 14.

²³ Credit Suisse Research Institute. *Global wealth report 2020*. October 2020. URL: credit-suisse.com/researchinstitute

²⁴ Research: World Wealth. Report 2020. URL: <https://www.capgemini.com/us-en/news/research-world-wealth-report-2020/>

²⁵ Credit Suisse Research Institute. *Global wealth report 2020*. October 2020. URL: credit-suisse.com/researchinstitute

²⁶ The richest people in the world URL: <https://www.forbes.com/billionaires/#549ef44e251c>

Проблеми з розподілом матеріальних благ мають глобальний характер і були притаманні всім історичним періодам, відрізняючись лише за ступенем незбалансованості та нерівномірності розподілу. Ці проблеми завжди тісно переплетені з формами та типами економіки, політики, права, історії та культури. Особливо гостро криза розподілу виявлялася в таких економічних кризах, як Велика депресія 1930-х років, глобальна фінансова криза 2008 року, а також соціальних кризах, таких як спалах вірусу Еболи або сучасна пандемія COVID-19.

Під час Великої депресії 1930-х років державне втручання в економіку було визнано головною ідеєю програм стимулювання та порятунку, що привело до посилення законодавства про макроконтроль у сферах фіскальної політики, податків та фінансів. Ф. Д. Рузвельтом була успішно реалізована політика «Нового курсу», результатом якої стало розширення економічних та соціальних функцій держави. Це привело до того, що економічні та соціальні закони стали вирішальними для подолання соціально-економічного дисбалансу. Отже, після Великої депресії 1930-х років економічні та соціальні закони перетворилися на закони, спрямовані на розв'язання проблем сучасного суспільства, а закон макроекономічного контролю виявився здатним відіграти важливу роль у розв'язанні економічних криз, питань розподілу, запобіганні ризикам розподілу та розв'язанні криз розподілу.

З поширенням пандемії COVID-19 проблема розподілу та пов'язані з цим кризи стали основними проблемами, які привертають увагу як урядів, так і світової громадськості.

Розподіл вакцини від COVID-19 по всьому світу характеризується нерівномірністю і нестабільністю. Найменш розвинені країни вимушені самотійно боротися з пандемією COVID-19, а всередині цих країн найбільш вразливі прошарки населення залишаються поза розподілом засобів убезпечення та лікування від вірусу. Згідно з дослідженнями Agence France-Presse країни з високим рівнем доходу, такі як Сполучені Штати Америки та члени Європейського Союзу, отримують таку кількість вакцин, яка набагато перевищує реальну потребу в ній. Незважаючи на те, що кількість населення в країнах з високим рівнем доходу становить

лише 16% від загальної кількості населення світу, вони отримують 47% усіх доз вакцин. Натомість на країни з низьким рівнем доходу припадає лише 0,2% всіх доз вакцин, незважаючи на те, що їхнє населення становить 9% населення світу²⁷.

Збільшення рівня безробіття, гендерна диспропорція, нерівність доходів та багатства – ось деякі з побічних ефектів пандемії коронавірусу. Незважаючи на те, що низка вакцин проти COVID-19 була розроблена за рекордні терміни, для усунення соціальної та економічної шкоди, спричиненої вірусом, можуть знадобитися десятиліття. Криза посилила нерівність у всіх основних лініях розлому суспільства та відкинула назад здобутки у зменшенні бідності у всьому світі.

Нові дані, отримані Федеральною резервною системою США, показують, що розрив багатства в країні збільшився, а економічна нерівність зросла у 2020 році на тлі пандемії коронавірусу, що непропорційно вплинуло на працівників низькооплачуваних послуг. Одночасно з цим багатство мільярдерів зросло безпрецедентними темпами. За останніми даними ФРС 1% багатих американців розпоряджаються 34,2 трлн доларів загальної чистої вартості (або 30,4% всього домогосподарства в США), тоді як нижчі прошарки 50% населення разом утримують лише 2,1 трлн дол. (або 1,9% всього багатства)²⁸.

Згідно з дослідженням Oxfam з 18 березня 2020 року до кінця року багатство мільярдерів зросло на 3,9 трлн доларів. На відміну від цього, за даними Міжнародної організації праці, загальний заробіток працівників у всьому світі скоротився на 3,7 трильйона доларів, оскільки мільйони людей втратили роботу²⁹.

²⁷ Global Inequality Our world's deepest pockets – «ultra high net worth individuals» – hold an astoundingly disproportionate share of global wealth. URL: <https://inequality.org/facts/global-inequality>

²⁸ Distribution of Household Wealth in the U.S. since 1989. URL: <https://www.federalreserve.gov/releases/z1/dataviz/dfa/distribute/chart/#quarter:0;series:Net%20worth;demographic:networth;population:1,3,5,7;units:levels;range:2005.2,2020.2>

²⁹ ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Seventh edition Updated estimates and analysis. 25 January 2021. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_767028.pdf

Дослідження, опубліковане швейцарським банком UBS та бухгалтерською компанією PwC, показало, що загальне багатство 2 189 мільярдерів світу злетіло до рекордно високого рівня – 10,2 трлн дол. наприкінці липня 2020 року, перевищивши попередній рекорд у 8,9 трлн дол., зафіксований наприкінці 2017 року³⁰.

До того ж необхідно враховувати, що довгострокові наслідки для здоров'я тих, хто перехворів на коронавірус, ще майже невідомі, про що нам скажуть дані про тривалість життя через роки. Сьогодні ми знаємо, що економічні розриви серед населення лише збільшилися: і хоча високооплачувані працівники змогли працювати дистанційно, багато робітників – особливо некваліфікованих та жінок – були звільнені або переведені на неповний робочий день. Як зазначає український дослідник А. Колот, «коронавірусна криза матиме дедалі більший асоціальний характер. Великою є ймовірність збереження сучасних трендів суспільного поступу, коли зростає соціальна нерівність у різноманітних формах, знижується частка доходів від праці у складі ВВП, нарощуються темпи і масштаби становлення «безлюдної» економіки безлюдноорієнтованих зрушень у соціальній політиці в цілому і соціально-трудовій зокрема»³¹.

Україна залишається серед країн Європи, які найбільше постраждали від пандемії COVID-19.

Система охорони здоров'я України отримала 26 млн дол. через Фонд фінансування Світового банку на лікування хворих на COVID-19. Станом на кінець 2020 року було витрачено 78,4 млрд грн. на боротьбу з коронавірусом, наразі Рахунковою палатою проводиться аудит витрачених коштів.

У травні 2021 року було розпочато новий Український надзвичайний проєкт реагування та вакцинації проти COVID-19, який передбачає 90 млн дол. США, що будуть використані Міністерством охорони здоров'я України для впровадження вакцини в країні.

Пандемія та її наслідки стали нагадуванням про необхідність переходу до більш справедливого та стійкого суспільства. Наука

³⁰ Billionaires Insights 2020. URL: <https://www.pwc.ch/en/publications/2020/UBS-PwC-Billionaires-Report-2020.pdf>

³¹ Колот А. М. Соціально-трудова реальність – XXI: філософія становлення, можливостей та викликів. *Економіка України*. 2021. № 2. С. 27.

та інновації займуть центральне місце у просуванні та реалізації цього переходу, вона показала також ситуацію в дослідницьких та інноваційних сферах. Пандемія може посилити розбіжності в дослідницькій та інноваційній діяльності компаній – між провідними підприємствами та такими, що відстають, між великим і малим бізнесом та між економічно розвиненими країнами та країнами третього світу.

Окрім пандемії COVID-19, криза розподілу в гуманітарній сфері посилюється внаслідок зміни клімату. На сьогодні існує ризик втрати прогресу щодо скорочення бідності, голоду та хвороб у всьому світі. Порятунком можуть стати лише глобальні заходи міжнародного співтовариства – впроваджуючи соціальну, гуманітарну та економічну політику на місцях, виникає потреба її узгодження зі світовими тенденціями та існуючими проблемами.

Наявність нерівності та несправедливості може спричинити ризики розподілу, що спричинить кризу розподілу. Криза розподілу є крайнім виявом проблем розподілу, які посилюються відмовою від їх розв'язання. З одного боку, дисбаланс розподілу безпосередньо впливає на стійкий економічний розвиток, що призводить до криз розподілу. З іншого боку, несправедливий розподіл призводить до правових та соціальних нерівностей і несправедливості, тим самим порушуючи легітимність та стійкість розподілу та переміщуючи кризи розподілу на соціальний та політичний рівень, що, в свою чергу, може викликати кризи проникнення, легітимності.

Отже, *криза розподілу може призвести до краху багатьох суспільних підсистем*. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується зростанням динамічного характеру змін у соціальних системах. В аспекті виживання та стабільного функціонування соціальних систем зміни стають умовами сталості та адекватного пристосування систем до змінного середовища, зміни є можливостями, потенціалом системи до відтворення або модернізації. Найбільш успішними стають системи, структури, організації, здатні змінюватися, та ефективно долати конфлікти, бути в стані перманентного розвитку. Сучасне сприйняття кризи в процесі управління тісно пов'язане з аналізом процесу змін та конфліктів. Перманентна присутність у розвитку політичних систем конфлік-

тів та кризових процесів розглядається як норма. За висловом американського політолога Л. Даймонда, «без змагань і конфліктів немає демократії», щоправда, їх повинно бути «не надто багато». До того ж криза повинна сприйматися не лише як форма перебігу змін, але і як інструмент їх реалізації.

Кризовий стан суспільства не варто сприймати лише як деструктивну ознаку розвитку, хоча вона і є домінантною. «Об'єктивно ж кризи можуть не лише негативно впливати на перебіг процесів розвитку суспільно-політичних систем, а й водночас виконувати роль своєрідного каталізатора переходу системи до нового, якісно іншого стану функціонування. При цьому деструктивізм криє в собі функцію, що прискорює процес розв'язання певної кризової ситуації, тобто конструктивну»³².

Отже, методи, які можуть бути запропоновані для подолання кризи розподілу, це насамперед інструменти політичного та економічного права.

Метою розподілу власності є сприяння рівності. Але політика розподілу не обов'язково означає програму соціального забезпечення для малозабезпечених груп населення або широкий розподіл суспільних благ та фінансів, перерозподіл повноважень керівників також підпадає під політику перерозподілу. Наприклад, уряд виділяє більше повноважень конкретним керівникам. Політика перерозподілу дещо відрізняється від політики розподілу, оскільки перша приносить користь окремому/певному сегменту суспільства від спільного ресурсу, тоді як політика розподілу є цілим комплексом заходів, що приносять користь загальним ресурсам; наприклад, надання державних благ, таких як дороги, мости та послуги, урядом за кошти державного фонду та платників податків. Деякі перерозподільні урядові політики, природно, можна побачити в будь-якій країні світу: перерозподіл на користь бідних, виплати нужденним та навіть лобізм.

Очевидно, що ідея створення держави добробуту, її розвиток, а потім і всеохоплююча криза привертає увагу до таких найваж-

³² Черній А. Л. Чинник кризовості у трансформуванні суспільно-політичних систем перехідного періоду : дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Нац. акад. наук України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. Київ, 2004. С. 3.

ливіших моментів існування людства, як процес розподілу благ та право на доступ до ресурсів як усередині окремих країн, так і у світі загалом. Це може бути забезпечення доступу пересічних громадян до природних зон, чистої питної води, культури або більш «вільного» Інтернету. Виникають усе нові питання щодо їх розподілу. Це може пояснюватися як тим, що ідея загального або спільного використання зростаючого обсягу товарів і послуг (продукти харчування, житло, охорона здоров'я, освіта, транспорт тощо) все більш популярна в багатьох суспільствах, як багатих, так і бідних, так і тим, що під впливом технічного прогресу скорочується кількість робочих місць. У зв'язку з цим виникають навіть такі ідеї, як введення базового доходу, для гідного життя, незалежно від необхідності працевлаштування.

Розподіл ринкового доходу є ендогенним і залежить від внутрішньої політики, особливо в освітній сфері. Адже освітня політика, в своєму широкому розумінні, сприяє більш рівномірному розподілу професійних та кваліфікаційних навичок, а значить – є активною політикою розподілу. У більшості розвинених країн соціальний градієнт освіти є показовим: статистичні дані показують, що країни з низькою нерівністю доходів також, як правило, мають низьку нерівність в освітніх досягненнях.

Країни з високим рівнем державного соціального забезпечення, такі як країни Північної Європи, також добре відомі тим, що освітні програми у них значною мірою фінансуються за рахунок податків і є широкодоступними. Це передбачає вищий поріг освіти та кваліфікації людей, які шукають роботу, і, отже, мінімальна заробітна плата в таких країнах висока. Таким чином, для забезпечення рівних можливостей та досягнення рівних результатів, що відповідають високому рівню зайнятості, необхідна узгодженість підготовки професійних кадрів з існуючим ринком праці. А з огляду на те, що розподіл заробітної плати і, отже, доходів стали в останні роки більш нерівними, проблемам освіти приділяється більше уваги в останніх ініціативах щодо соціально-економічних реформ. Це стосується як загального рівня, так і якості освіти, віку вступу та термінів навчання. Кінцевою метою сучасної освіти є позиттєве навчання або переквалфікація для максимальної адаптації до ринку праці (див. Таблицю 10).

Співвідношення коефіцієнта Джині* та державних соціальних витрат у країнах Європи та США

Країни	Коефіцієнт Джині, 2020 р. ³³	Державні витрати на освіту, % від ВВП ³⁴	Соціальні витрати, % від ВВП, 2019 р. ³⁵	Соціальні витрати, % від ВВП, 2009 р. ³⁶	Коефіцієнт державних витрат, % до ВВП, 2020 р. ³⁷
Бельгія	27,16	6,4	28,9	29,7	60,8
Фінляндія	27,23	6,4	29,132	29,4	56,72
Норвегія	27,97	7,9	25,316	23,3	58,15
Польща	29,93	4,6	21,336	21,5	48,95
Естонія	30,13	5,0	18,4	20	44,73
Швеція	30,26	7,6	25,452	29,8	53,06
Франція	32,36	5,5	30,987	32,1	62,4
Іспанія	34,84	4,2	23,7	26	52,26
Німеччина	32,38	4,9	25,881	27,8	51,09
Латвія	34,92	4,4	16,436	-	42,51
Велика Британія	35,04	5,4	20,616	24	41,3
Литва	35,55	3,8	16,698	-	42,02
Італія	36,2	4,0	28,195	27,8	57,25
США	41,95	5,0	18,710	19,2	31

Укладено автором.

Як видно з таблиці, в останні десять років намітилася стійка світова тенденція до скорочення соціальних видатків з держбюджету.

* Коефіцієнт Джині вимірює ступінь нерівності доходів за шкалою від 0 (= повна рівність доходів) до 1 (= загальна нерівність).

³³ Ranking of the Gini index by country 2020. URL: <https://www.statista.com/forecasts/1171540/gini-index-by-country>

³⁴ Government expenditure on education, total (% of GDP). Data as of September 2020. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS>

³⁵ Social spending. URL: <https://data.oecd.org/socialexp/social-spending.htm>

³⁶ Social spending after the crisis. Social expenditure (SOCX) data update 2012. URL: http://eclairs.fr/wp-content/uploads/2011/09/2012OECD2012_Social-spending-after-the-crisis_8pages-1.pdf

³⁷ Public spending ratio in the member states of the European Union in 2020. URL: <https://www.statista.com/statistics/263220/public-spending-ratio-in-eu-countries/>

Виявилося, що високий рівень перерозподілу державою коштів, як і високі видатки на соціальну сферу, не сприяють економічному зростанню. Наслідками високого рівня перерозподілу державою доходів та високого рівня бюджетних видатків на соціальний захист та соціальне забезпечення стало стримування економічного зростання і розвитку реального сектору економіки, зменшення обсягів інвестування, зростання безробіття, збільшення бюджетного дефіциту, зростання внутрішнього та зовнішнього державного боргу, стримування реформування соціальної сфери, а також збільшення потреби у додаткових джерелах бюджетних надходжень.

Франція залишається країною, яка є найщедрішою щодо державних соціальних виплат. Більшість Скандинавських країн поряд з високими видатками на освіту також займають високі позиції в рейтингу державних соціальних виплат. Данія, Швеція та Норвегія витрачають більше 25%. Іспанія та Італія також є країнами з високим відсотком соціальних виплат від ВВП. Але на індекс Джині впливають насамперед витрати на освіту, а соціальні видатки для зміни пропорцій між багатими та бідними суттєвого значення не мають.

Інтенсивний розвиток суспільства споживання, яке закономірно походить від суспільства добробуту, породжує розвиток нового стандарту споживання, а саме – масового споживання. Наприклад, у Франції, країні з високими соціальними видатками, з'явився широкомасштабний розподіл, заснований на ліквідації посередників та продажів за низькими цінами. Наприкінці 1990-х років масовий розподіл товарів народного вжитку став основною галуззю економіки. За чотири десятиліття в багатьох сферах економіки утворились олігополії. У 1980 році загалом шість груп контролювали 28% ринку, сьогодні шість груп контролюють продаж понад 90% споживчих товарів через свої центральні відділи закупівель: Carrefour, Leclerc, Système U, Casino, Intermarché та Auchan³⁸. Ці цифри ілюструють силу та швидкість

³⁸ Benquet M., Durand C., Laguérodié S. Hocquelet M. Les crises de la grande distribution. *Revue Française de Socio-Économie*. 2016. № 16. P. 4. URL: <https://www.cairn.info/revue-francaise-de-socio-economie-2016-1-page-19.htm>

концентрації великого роздрібного продавця, який став ключовим гравцем в економіці та системі розподілу.

На сьогодні більшість видів діяльності, що здійснюються після виробництва товарів, доручаються торговцям. З цього погляду, широкомасштабний розподіл, як бізнес-модель, становить важливий поворотний момент, що дозволяє зрозуміти, як ця галузь стала у XXI ст. однією з найважливіших спеціалізованих галузей капіталу. Отже, як і в XIX ст., комерційний капіталізм має перевагу над промисловим капіталізмом. «Традиційній виробничій праці, орієнтованій на задоволення реальних життєвих потреб людини, сучасна модель протиставляє модель масового необмеженого споживання. Споживання під впливом засобів масової інформації перетворилося на свого роду «священний обов'язок», ступінь виконання якого визначає соціальний статус людини в сучасному суспільстві. Утвердження такої моделі стало свого роду примусом до надінтенсивної праці, в основу її покладено новітній спосіб функціонування капіталу, що знайшло джерело прибутку у постійному переформатуванні смаків споживачів методами інформаційно-психологічного впливу на свідомість»³⁹.

Розподіл – надзвичайно складна тема. Оскільки економічна та правова системи сильно відрізняються від країни до країни, то кожна з них має свої специфічні проблеми, що в подальшому спричиняє різницю щодо політичних рішень та громадської думки. Тим не менше, проблеми розподілу, які вже давно стали центральним моментом в історії, і на сьогодні залишаються актуальними.

Кожна країна, ймовірно, зазнала декількох криз на власному шляху економічного розвитку. Ефективним розвитком можна назвати лише скоординований та збалансований економічний розвиток – такий, що дозволяє уникнути виникнення кризи. Натомість, якщо реальна економіка не координується з віртуальною економікою, а національна економіка не збалансована зі світовою економікою, виникає загроза рівновазі системі розподілу, що може призвести до економічних криз або криз розподілу. Тому

³⁹ Ключник Р. М. Політичний аналіз. Політична кризологія : навч. посіб. Дніпро : Ун-т ім. А. Нобеля, 2019. С. 66.

збалансований, стабільний та ефективний розвиток є надзвичайно важливим для країни.

Криза розподілу означає нездатність правлячої еліти забезпечити прийнятний для суспільства рівень матеріального добробуту і його розподіл. Особливо гострих форм ця криза набуває тоді, коли неминуча на першому етапі модернізації майнова диференціація з часом не тільки не скорочується, але і надалі збільшується. Як наслідок, у суспільстві починають поширюватися настрої невдоволення соціальною несправедливістю, що є значно серйознішим дестабілізуючим фактором, ніж сам по собі низький рівень життя. Крім того, зменшення товарних і продовольчих ресурсів може супроводжуватися загостренням міжнаціональних відносин, зростанням сепаратистських рухів тощо.

Проблеми розподілу спричиняють ризики розподілу, які, накопичуючись та концентруючись, спричиняють кризу розподілу. По суті, кожна економічна криза – це криза розподілу. Незбалансований розподіл спричиняє незбалансованість економіки в цілому, порушуючи нормальне функціонування економічної та соціальної системи. Таким чином, проблеми розподілу повинні розв'язуватися на постійній основі, а ризики розподілу повинні бути своєчасно пом'якшені, щоб запобігти серйозним кризам розподілу⁴⁰.

Хоча існують глибокі економічні причини для всіх видів криз розподілу, необхідно усвідомлювати, що відсутність правових норм є основною причиною їхнього виникнення. Ефективні правові норми можуть сприяти захисту від криз або їхньому пом'якшенню, допомагаючи ефективному економічному розвитку. Тому необхідне посилення правового регулювання економіки як способу запобігання потенційним ризикам. На практиці більшість країн визнали, що правове регулювання слід посилити, особливо за допомогою економічного права, для запобігання ризикам розподілу або вирішення кризи розподілу.

«Вдосконалення економічного законодавства може сприяти реалізації верховенства права в економічному секторі та згодом

⁴⁰ Zhang S. The Crisis of Distribution Theoretical Analysis from Economic Law. London : Routledge, 2020. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003132226>

призвести до скоординованого розвитку економіки та суспільства»⁴¹. З цією метою принципам законності, справедливості та ефективності у сфері права необхідно приділяти особливу увагу та відображати їх у всьому регулюванні соціально-економічного розвитку. В рамках верховенства права слід збалансувати багато видів цінностей: ефективність, справедливість, свобода та порядок. Суміжні права та обов'язки повинні бути розумно розподілені між різними правовими системами. Ефективне виконання законів захищає інтереси відповідних суб'єктів та досягає справедливості розподілу.

Для розв'язання проблем розподілу та захисту від ризиків розподілу необхідна відповідна чітка правова система, особливо щодо економічного права, насамперед у таких його формах: податковому, фінансовому та антимонопольному законодавстві, які на практиці розв'язують проблеми розподілу. Таким чином, кризи розподілу повинні ефективно контролюватися та розв'язуватися шляхом посилення регулювання економічного законодавства. На практиці можуть бути використані конкретні методи для запобігання ризикам та протистояння кризам. Налаштування промислової структури може сприяти збалансованому розвитку регіонів. У той же час, зменшення розриву в розподілі доходів може запобігти несправедливому розподілу доходів, а зменшення навантаження на підприємства може сприяти розвитку малих та середніх підприємств. Крім того, зменшення вартості життя зі збільшенням доходів жителів також сприятиме зниженню ризику кризи розподілу. Все це могло б сприяти нормальному функціонуванню та скоординованому розвитку економіки та суспільства.

Криза розподілу має конкретні риси в різних країнах з огляду на соціальні, політичні, історичні та культурні особливості. *Особливістю кризи розподілу в Україні* є те, що її початок був покладений економічною кризою СРСР у 80-х роках ХХ ст. А. Аклаєв причини кризи розподілу, яка виникла після розпаду

⁴¹ Zhang S. The Crisis of Distribution Theoretical Analysis from Economic Law. London : Routledge, 2020. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003132226>

СРСР, і її вагомість пояснює наслідком нерівного перерозподілу багатства СРСР, що спричинило подальші етнічні конфлікти⁴².

Гострої фази вона набула після здобуття Україною незалежності. Т. Пояркова дає таку характеристику цього періоду української історії: 1) створення надмірної кількості демократичних інституцій (зокрема, партій); 2) невідповідність економічних зрушень політичним трансформаціям; 3) розформатування внутрішнього простору СРСР на частини – з належністю до різних типів цивілізацій⁴³. Саме тоді відбувся розподіл на приватних підприємців і найманих робітників, з'явилися нові соціальні прошарки: власники бізнесу, як великого, так і середнього та малого, банкіри, фермери, безробітні, трудові мігранти тощо. Змінився в цілому ринок праці та зв'язки між його учасниками. «Таким чином, перерозподіл державної власності засвідчив функціональне звуження сутності держави – з інституту узгодження суспільних інтересів до засобу забезпечення виживання правлячого прошарку (через державну підтримку у вигляді пільг, компенсацій, преференцій на економічному рівні та забезпечення захисту від зовнішньоекономічної конкуренції)»⁴⁴.

Глибока економічна та політична кризи вимагали проведення системних реформ, проте їхня половинчастість та недосконалість викликали лише роздратування та розчарування у населення. Далеко не завжди влада в перехідний період здатна забезпечити населенню стійке зростання матеріального добробуту, причому в прийнятних для людей формах стимулювання і розподілу. Тому перехідні уряди часто стикаються з протестом населення, викликаним зміною стандартів і способів споживання. Як наслідок, владі доводиться стикатися з позиціями таких категорій населення, які:

⁴² Aklaev A. The Case of the Russian Federation Ethnopolitical Legitimacy and in the Early 1990s. Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 1996. № 9. P. 1–80.

⁴³ Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання. Суми : Університетська книга, 2015. С. 223.

⁴⁴ Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання. Суми : Університетська книга, 2015. С. 269.

1) позитивно ставляться до колишніх принципів соціального договору з державою (стабільність, гарантована праця та заробітна платня), але вважають привабливими для себе також нові стандарти споживання;

2) позитивно оцінюють колишні принципи розподілу і негативно ставляться до нових;

3) негативно ставляться до колишніх соціально-економічних норм і позитивно сприймають нові принципи розподілу матеріальних і культурних благ.

Носії різних соціальних моделей орієнтовані на різні типи взаємовідносин з державою. Перші виступають за централізовані шляхи розподілу благ, соціальну допомогу з боку держави, різноманітні види пільг та дотацій. Така позиція, по суті, позбавляє сенсу структурні економічні перетворення і сприяє збереженню розриву між працею і грошовим еквівалентом. Прихильники другої точки зору, відчуваючи симпатії до централізованого розподілу благ, активно виступають проти ринкових стратегій, заважаючи укоріненню нових принципів. Представники третьої групи можуть виступати за розподіл матеріальних і духовних благ залежно від інтенсивності індивідуальної праці як основи отримання необхідних матеріальних благ.

Орієнтуючись на якусь одну з груп, уряд може потрапити в пастку: або, обмежитись лише частковими змінами в соціальній та економічній сфері; або зосередившись лише на ефективності економічних заходів, ризикує викликати масове поширення бідності, залишити «за бортом» вразливі прошарки населення (пенсіонерів, студентів). Адже «прихильники швидких, рішучих змін нерідко переоцінюють роль правлячих еліт, точніше, їх здатність повернути «кран матеріального забезпечення» в будь-який бік»⁴⁵.

Уряду, таким чином, необхідно виробити стратегію, яка, з одного боку, була б зорієнтована на структурні зміни в економіці,

⁴⁵ Adamski W. Aspiracje, interesy i konflikt, czyli o strukturalnych przesłankach kryzysu socjalizmu w Polsce. *Fenomen «Solidarności» i zmiana ustroju: Polacy 1980–2011*. Warszawa: Wydawn. IFIS PAN, 2014. P. 46. URL: http://rcin.org.pl/Content/62050/WA004_81794_P91203_Adamski-Aspiracje-in.pdf

на перетворення принципів розподілу матеріальних і культурних благ, а з іншого – враховувала б реальні можливості держави і населення перейти до нових форм соціальних взаємин. Необхідними елементами такої стратегії, як показує світовий досвід, повинні стати:

- ефективна система оподаткування, здатна заохочувати вітчизняного виробника;

- формування широкодоступних закладів для перекваліфікації працівників;

- створення різноманітних компенсаційних механізмів (наприклад, адресна соціальна допомога), що забезпечують не тільки скорочення розриву в доходах, а й сприяють збереженню соціального статусу для певних категорій населення;

- всіляке заохочення дрібного і середнього бізнесу.

Початковий етап становлення ринкових відносин призводить до зростання нерівності в доходах, масового поширення бідності: «первинний розподіл робить більший акцент на ефективності, а менше на справедливості, що ускладнює розв'язання таких проблем, як збільшення розриву в доходах»⁴⁶. У суспільстві зростає відчуття соціальної несправедливості, здатне призвести до масових протестів і виступів. У цей період особливий ризик для стабільності становлять популістські гасла влади щодо гарантії рівності та справедливості. Природно, що в період реформ та кардинальних змін подібні декларації такими і залишаються, викликаючи натомість невдоволення населення, розчарування в ідеалах демократії. Колишній головний економіст Міжнародного валютного фонду та президент Резервного банку Індії Раджан доводить, що нерівність є вирішальним фактором у блокуванні реформ, які в подальшому можуть поставити більшу частину суспільства в скрутне становище⁴⁷. А. В. Горбатенко до основних проявів кризи розподілу відносить: поляризацію населення

⁴⁶ Zhang S. The Crisis of Distribution Theoretical Analysis from Economic Law. London : Routledge, 2020. P. 198. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003132226>

⁴⁷ Див. : Inequality, Democracy, and Growth in Brazil: A Country At the Crossroads of Economic Development. URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/redistribution-policy>

внаслідок нерівномірності розподілу матеріальних благ і виникнення соціокультурного розколу суспільства⁴⁸. Таким чином, криза розподілу безпосередньо впливає на політичну стабільність у країні. Основним способом для розв'язання цієї кризи є структурні зміни в економіці: Зокрема, економічні інститути мають вирішальний вплив на інвестиції у фізичний та людський капітал, технології та промислове виробництво. Також економічні інститути важливі для розподілу ресурсів.

Криза розподілу характеризує стан державного управління. У найширшому сенсі всі проблеми управління можна розглядати як проблеми розподілу, які можуть досягати кризових розмірів, а можуть і не досягати їх. З огляду на це, управління фактично стає набагато важливішим, ніж будь-коли, особливо в державах з сильною олігархічною складовою: «...набір і характер механізмів, які практично використовуються в державному управлінні, обумовлюється політичним режимом держави, в якому втілюються засоби та методи здійснення політичної влади, визнаються необхідні та можливі управлінські дії»⁴⁹.

Основні проблеми системи розподілу беруть свій початок у природі політичної системи. В Україні важливим виміром політичної системи є особливості парламентсько-президентського режиму, згідно з яким у Президента України сильніші конституційні повноваження, ніж у будь-якого іншого президента у країнах з такою самою формою правління. Хоча офіційно Президент України не належить до виконавчої гілки влади, він відповідає за «паралельну виконавчу систему», а право вето дозволяє президенту брати активну участь у законодавчому процесі. Отже, форма правління України: вона є напівпрезидентською республікою з високим індексом президентської влади. Подібний режим з його тенденцією до ручного керування може призвести до деформації демократії та порушення конституційного правління. Як зазначає

⁴⁸ Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна на зламі тисячоліть. Київ : Видавничий центр «Академія», 1999. 240 с.

⁴⁹ Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 8.

Д. Чемшит, «найбільш потужним кризогенним чинником в політичній системі є система розподілу влади»⁵⁰.

Таблиця 11.

Індикатори державного управління України у 2020 році

	індекс якості законодавства ⁵¹	індекс сприйняття корупції ⁵²	індекс демократії ⁵³	індекс верховенства закону ⁵⁴	Рівень економічної свободи ⁵⁵
Україна	2,5	33	5,81	0,51	131

Укладено автором.

Україна залишиється в розділі «перехідних чи гібридних режимів». Відносно високий індекс демократії пояснюється належно проведеними виборами у 2019 році і мирному переходу влади. У рейтингу «Економічна свобода у світі – 2020» Україна піднялася на сім позицій – зі 138 на 131 місце, але все ще залишається в найбільш економічно невірній групі та є там єдиною європейською країною.

Часті структурні коливання в економіці України в очах світового співтовариства формують негативний імідж української влади,

⁵⁰ Чемшит Д. О. Передумови модернізаційних криз у перехідних політичних системах : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2012. С. 15.

⁵¹ The Worldwide Governance Indicators. 1996–2013. The World Bank. URL: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/>

⁵² The Corruption Perceptions Index. 2020. URL: <http://transparency.org/>

⁵³ The Democracy Index. 2020. The Economist Intelligence Unit. URL: <http://www.eiu.com/>

⁵⁴ World Justice Project. URL: <http://worldjusticeproject.org/>

⁵⁵ Economic Freedom. URL: <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/map?geozone=world&page=map&year=2020>

впливаючи на довіру та відносини з країнами-партнерами, та призводять до посилення соціальної напруженості в самій країні. Саме тому зберігається неповнота політичних реформ і, як наслідок, невизначеність інвесторів у майбутньому власних інвестицій. Оскільки політичні та економічні реформи є одночасними в посткомуністичних країнах, бізнес-структури часто функціонують не як автономні центри влади, а як агенти політичного впливу, пов'язані з політиками та залежні від їх захисту. Це призводить до встановлення довгострокових відносин між бізнесом та політиками (як правило, тими, хто був при владі на момент початку реформ).

Напрямок соціально-економічної політики, яка зараз здійснюється в Україні, не сприяє суспільній консолідації та солідарності. Критерієм розподілу добробуту є ідеологічні уподобання та лояльність до влади. Здійснення соціально-економічної політики, особливо під час глобальної кризи, вимагає пояснення походження та розподілу соціальних і матеріальних благ. Відсутність виправданого та соціально й політично узгодженого плану виходу з кризи призводить до створення та закріплення небезпечної тенденції недовіри до влади, підвищення рівня напруги. Натомість солідарність має особливе значення для соціальної політики як у плані створення багатства, так і його розподілу, який має бути відкритим, зрозумілим та збалансованим у солідарному суспільстві.

Автори монографії «Політичні конфлікти та кризи: мобілізаційні чинники громадянської активності» вказують, що причиною кризових явищ в Україні «є відсутність демократичної традиції в управлінні державою, несформованість політичного класу та громадянського суспільства і системи комунікацій між ними»⁵⁶. В цілому погоджуючись з авторами, хотілося б додати, що послабленню кризових явищ не сприяє також наявність стійкої олігархічної системи в Україні, схильність громадян до патерналізму та існуюча до сьогодні підтримка популістських гасел політиків. Їхні запевнення, пов'язані із перерозподілом матеріальних ресурсів в

⁵⁶ Політичні конфлікти та кризи: мобілізаційні чинники громадянської активності : монографія / Г. П. Щедрова та ін.; за ред. Г. П. Щедрової. Дніпро : УН-т ім. А. Нобеля, 2019. С. 28.

умовах кризи, збільшення видатків соціального призначення або лише обіцянки зробити це виступають суттєвим чинником електорального вибору українців. Здається, що, з точки зору демократії, політики через бажання здобути голоси серед незаможного електорату змушені шукати підтримку у них через справедливу політику розподілу. Насправді це твердження не відповідає дійсності, адже, з одного боку, політикам легше використовувати популістську риторичку, аніж вдаватися до реальних кроків на шляху соціально-економічного реформування. А з іншого – виявляється – виборцям більше хочеться чути заспокійливі, хоча й маловірогідні, обіцянки, а не тверезу оцінку складної ситуації і пропозиції щодо конкретних, але поступових заходів.

Залишки радянської ментальності, на жаль, до сьогодні зберігаються у свідомості громадян, що проявляється насамперед у політичному та соціальному патерналізмі. Проявом патерналізму є позитивне ставлення до розподільчої функції держави, коли близько третини населення демонструє прихильність до ідеї матеріального зрівняння та збільшення соціальної допомоги, а також невимогливе ставлення до забезпечення соціальних стандартів.

У 2021 році 47% опитаних вважають, що люди самі повинні нести більшу відповідальність за те, щоб себе забезпечити, але 51% сказали, що держава повинна нести більшу відповідальність за те, щоб усі громадяни були забезпечені матеріально та житлом. 23,5% респондентів вважають, що допомога держави у підвищенні рівня життя громадян полягає у субсидіях, пільгах, соціальних виплатах малозабезпеченим громадянам⁵⁷. Крім того, за даними 2018 року, 70% українців готові поступитися частиною власних свобод заради підвищення порядку в країні⁵⁸. Отже, більшість

⁵⁷ Оцінка громадянами України ролі держави та бізнесу в економічних процесах. Вимоги громадян до соціальної політики держави (травень 2021 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-rol-i-derzhavy-ta-biznesu-v-ekonomichnykh-protsesakh-vymogy-gromadian-do-sotsialnoi-polityky-derzhavy-traven-2021r>

⁵⁸ Віхров М. Прагматичний патерналізм. Як досвід і розрахунок відвертають українців від ліберальних реформ. *Тиждень.ua*. 2018. 6 червня. URL: <https://tyzhden.ua/Society/214700>

опитаних все ще покладають на державу відповідальність за власне благополуччя, що є пережитком радянських часів, коли громадяни були беззвучними утриманцями авторитарної соціальної держави.

Найсуттєвішою причиною сучасної кризи розподілу в Україні є існування бюрократично-кланових відносин, сутністю яких є захист не державних, а власних фінансових інтересів. Неформальні інституції, що спотворюють політичну систему України – це механізм політичних призначень, що утворюють ланцюг бюрократів і керівників державних підприємств, які працюють у міцній зв'язці задля перерозподілу державних коштів та політичного впливу. Олігархи фактично мають низку відкритих і очевидних механізмів у державі, які вони застосовують для задоволення своїх інтересів. Багатство України зосереджено в декількох руках. На виборчі кампанії іноді витрачаються сотні мільйонів доларів. ЗМІ, що належать олігархам, додатково сприяють посиленню впливу найбагатших на політичні процеси. Вони визначають популярність політиків і навіть відбирають їх, особливо кандидатів, які покладаються на «політичні технології» – витончену галузь маніпуляцій, яку фінансують олігархи. «...Набір і характер механізмів, які практично використовуються в державному управлінні, обумовлюється політичним режимом держави, в якому втілюються засоби та методи здійснення політичної влади, визначаються необхідні та можливі управлінські дії»⁵⁹. Можна сказати, що олігархія – це насамперед система управління державою.

На сьогодні 10% найбагатших людей в Україні володіють часткою багатства, яка дорівнює 47%, що більше ніж удвічі перевищує квоту найбідніших 50% (таб. 12)⁶⁰.

⁵⁹ Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси : збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнд НАН України, 2018. С. 8.

⁶⁰ World Wealth Distribution and Income Inequality 2021. URL: <https://www.gfmag.com/global-data/economic-data/wealth-distribution-income-inequality>

Таблиця 12.

Показники бідності та нерівності в Україні⁶¹

Роки	Коефіцієнт Джині	Частка в сукупному доході 10% найбагатших (%)	Частка в сукупному доході 10% найбідніших (%)	Коефіцієнт чисельності бідності – 5,5 доларів на день, виходячи з паритету купівельної спроможності %	Коефіцієнт чисельності бідності – 3,2 дол. США на день, виходячи з паритету купівельної спроможності %
2020	26,68				
2019	26,6 ⁶²	22,30	4,10	2,5	0,2
2018	26,30	22,00	4,20	3,4	0,4
2017	25,50	21,70	4,10	4,6	0,3
2016		21,20	4,30	5,6	0,4
2015		21,60	4,20	6,3	0,5
2014		20,60	4,50	2,5	0,1

Укладено автором.

Олігархічні групи, що виникли внаслідок патологічного симбіозу влади та великого бізнесу, залишаються однією з найбільших перешкод для модернізації Української держави. Впроваджувані до цього часу періодичні і незавершені реформи не призвели до підриву позиції олігархів. Олігархічні групи і на сьогодні залишаються добре організованими групами, з власними засобами масової інформації та значними фінансовими ресурсами, впливовими союзниками політиків. Як підсумок – є дієвим і постійним неформальним політичним інститутом. «За умов олігархії не лише ресурси розподіляються нерівномірно, але й розуміння політичних

⁶¹ Ranking of the Gini index by country 2020. *World Bank Open Data*. URL: <https://data.worldbank.org/>

⁶² Gini index (World Bank estimate). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI>

цінностей олігархічною верхівкою та рештою громадянства є мінімально подібним, збігаючись лише малою мірою»⁶³.

Серед багатьох схем сприяння накопичення великого капіталу в Україні, зокрема є дешевизна робочої сили та недостатньо активна позиція найманих працівників та профспілок. Врегулювати ситуацію неможливо без докорінного реформування соціально-трудоких відносин, що означало б упровадження моделей з використанням досвіду західних країн, які у своїй більшості передбачають можливість участі найманих працівників у володінні капіталом підприємств. Наскільки це реалістично для сучасної України – питання, на жаль, риторичне. Однак немає сумнівів, що гарантований розвиток Української держави навряд чи можливий без формування нового соціального договору на принципах демократичної соціальної держави, замість олігархічного «соціального договору». Відсутність суспільного запиту на подібну політику консенсусу «нового соціального договору» спричиняє «посилення контролю великого бізнесу над ключовими ресурсами суспільства і держави». Цей базисний фактор, у свою чергу, призводить до виникнення політичних криз. «Функціональна і стабільна демократія ніколи не зросте на соціальному розколі – вона потребує більш-менш рівного і справедливого розподілу ресурсів. Саме тому в олігархічній пропаганді та риторичі олігархічних політиканів наголос робиться або на «сліпій» вірі в демократію («демократія як різновид релігії»), або на її нормативно-інституційно-процедурних аспектах («демократія – це процедура і не більше»), в той час як ресурсорозподільча проблематика свідомо ігнорується. Отож – «віруйте в демократію і регулярно ходіть на вибори, а розподіл ресурсів залишіть тим, хто самовизначився як «еліта»⁶⁴.

⁶³ Кононенко С. Суспільство і політика за умов олігархії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 36. С. 63.

⁶⁴ Кононенко С. Суспільство і політика за умов олігархії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 36. С. 63.

В Україні спостерігається негативна тенденція, пов'язана з прямими іноземними інвестиціями. У першому кварталі 2019 року був зафіксований приплив інвестицій на рівні 943 млн доларів, а в першому кварталі 2020 року – відтік на суму майже 1,6 млрд. У Національному банку України відтік пов'язують з вилученням реінвестованих доходів підприємств і компаній реального сектору економіки⁶⁵.

Прихід іноземних інвесторів не відбудеться автоматично одразу після проголошеної деолігархізації. Це відбудеться лише в тому разі, якщо вона буде чесною та прозорою, а не спрямованою на опонентів влади. «За попередніми оцінками, рівень тіньової економіки у 2020 році становив 30% від обсягу офіційного ВВП, що на 3% більше, порівняно з показником 2019 року»⁶⁶, – йдеться на сайті Міністерства економіки України. Високий рівень тіньової економіки означає, що податкова система розмита, а регулювання стає повністю «ручним» і здійснюється на розсуд посадових осіб, а не згідно з законодавством.

Як результат, фрагментарні реформи на сьогодні не привели ані до демократизації політичного режиму, ані до зменшення олігархічного впливу.

Сфера розподілу ресурсів в українському суспільстві характеризується недостатньою ефективністю, що вказує на існування певних економічних проблем в країні. Поряд з цим, в українському суспільстві усе ще існує соціальна поляризація, що виявляється в формуванні значної нерівності населення за доходами. Середній клас в Україні є незначним, його частка становить близько 12–15% населення»⁶⁷. Для розвитку потужного середнього класу в Україні необхідно, передусім, вирівняти розподіл доходів, а не лише

⁶⁵ Скільки іноземних інвестицій надійшло до України у 2020 році. 4 вересня 2020. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/09/04/infografika/finansy/skilky-inozemnykh-investycij-nadijshlo-ukrayiny-2020-roczy>

⁶⁶ Цит за: Рівень тіньової економіки до 30% ВВП у 2020 році – Міністерство економіки. *Interfax-Ukraine*. 29.06.2021. URL: <https://en.interfax.com.ua/news/economic/752653.html>

⁶⁷ Чемшит Д. О. Передумови модернізаційних криз у перехідних політичних системах : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2012. С. 10–11.

розділити їх між усіма членами суспільства. Через диференціацію доходів та рівня життя населення виникає соціально-економічна проблема – бідність. При цьому, під бідністю слід розуміти такий економічний стан людей, за якого вони не мають мінімуму матеріальних ресурсів для задоволення своїх фізіологічних і соціальних потреб⁶⁸.

Криза розподілу в Україні має особливий характер: проблеми розподілу матеріальних благ та ресурсів, характерних для періоду модернізації, ускладнюються додатковими факторами: наявністю тимчасово окупованих територій, необхідністю підтримувати в бойовій готовності армію, недоліками парламентсько-президентської форми правління, тіньовою економікою та масштабною ідеологічною війною.

Дуже слушним є висновок Р. Арона, до якого він дійшов у своїй праці «Демократія та тоталітаризм», про те, що причини криз конституційно-плюралістичних режимів пов'язані або з надмірною олігархічністю, або з надмірною демагогічністю. «У першому випадку руйнація настає, коли панівна меншість використовує державні інститути у своїх цілях, перешкоджаючи громадянському правлінню, а формальна повага до свобод особистості перероджується на знаряддя збереження віджилих привілеїв. У другому випадку криза спричиняється тим, що: 1) олігархія стає непомітною; 2) певні групи виявляють безкомпромісність у здійсненні своїх вимог; 3) для збереження спільних інтересів не залишається реальної влади; 4) розбрати між 43 групами правлячої меншості досягають високого ступеня напруженості»⁶⁹.

Висновки. Дослідивши теорію та практичні прояви кризи розподілу, можна дійти таких висновків: проблеми розподілу можуть призвести до кризи розподілу; усі типи криз тією або іншою мірою сприяють виникненню кризи розподілу; запобігти кризі розподілу можна не лише економічними засобами, включаючи

⁶⁸ Маркіна І. А., Калініченко О. В., Лесюк В. С. Економічна нерівність: світовий досвід та особливості в Україні. *Світове господарство і міжнародні економічні відносини. Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу.* 2019. № 2 (46). С. 15.

⁶⁹ Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва : Изд-во «Текст», 1993. С. 64.

врегулювання економічного законодавства, але й створенням дієвих демократичних інститутів та панування верховенства права.

Якщо існують серйозні нерівності, несправедливість або дисбаланс у розподілі державних фінансів, особистих доходів, багатства та ресурсів, на макрорівні можуть початися економічні коливання, що призведе до певного типу кризи розподілу – наприклад, податкової кризи, фінансової кризи та боргової кризи.

Жоден тип проблем розподілу не може бути розв'язаний без державної координації, яка значною мірою залежить від політики та закону, зокрема, економічної політики та економічного права. Насправді, економічна політика та економічне законодавство є необхідними для коригування структури розподілу, яка повинна бути ефективною.

Отже, законотворчість у галузі соціального розвитку повинна приділяти достатню увагу питанню розподілу, сприяти економічному та соціальному розвитку, а також верховенству права шляхом подальших досліджень у галузі економічного права та інших галузей. Для розв'язання системної кризи найперше необхідно запобігти кризі розподілу. Потрібна нова соціально-економічна та політична парадигма, орієнтована на повну зайнятість, зростання заробітної плати зі збільшенням продуктивності та скороченням робочого часу. Наприклад, надмірне оподаткування всіх соціальних груп перешкоджає інвестиціям та знижує продуктивність. У рамках програм зайнятості важливо уникати «соціалізації витрат», тобто, з одного боку, запобігати тому, щоб працюючі люди та безробітні оплачували витрати підприємців, яких вони зазнають унаслідок безвідповідального та безграмотного керівництва, а з іншого – не допустити надмірних соціальних виплат, які б і надалі підтримували патерналістські настрої. Для того, щоб усунути ризики розподілу та кризи розподілу, уряд повинен зробити акцент як на політиці, так і на правових заходах. Політичні норми та закон можуть ефективно регулювати систему розподілу, впливати на фактори розподілу, тим самим оптимізуючи структуру розподілу та вирішуючи дисбаланс розподілу. Політичні та правові заходи відіграють важливу роль у запобіганні ризикам розподілу та розв'язанні кризи розподілу.

РОЗДІЛ 5.

Криза проникнення та її роль у руйнуванні соціального капіталу в Україні

Ще в 1970-ті роки одним із ракурсів вивчення політичної модернізації стала теорія кризи: феномен переходу одного стану політичної системи до іншого розглядався через особливості кризових явищ, що супроводжували або стали причиною переформування політичної системи. В колективній монографії «Кризи та послідовності політичного розвитку» (1971) за загальною редакцією Л. Біндера процеси політичної модернізації розглядаються як такі, що пов'язані із наявністю проблем у сферах ідентичності (релігійної, етнічної), легітимності, політичної участі, розподілу та ступеня адміністративного охоплення¹. Серед послідовної множини криз у динаміці трансформаційних змін найбільш типовими насамперед називають п'ять криз – кризу ідентичності, проникнення, легітимності, розподілу та участі.

В українських реаліях сьогодення чи не найбільш актуальною серед інших стала саме криза проникнення, яка відображає суперечності та перешкоди, що виникають під час реалізації владою повноважень та рішень. Суперництво різноманітних груп, центрів впливу за ресурси влади призводить до спроб цих груп змінювати на свою користь зміст рішень, законів та постанов центральної влади, що суттєво знижує ефективність державного регулювання. Як наслідок, нормативні акти, закони, розпорядження влади втрачають регулюючу здатність, не проникають у соціальні та політичні відносини.

В. Горбатенко у роботі «Стратегія модернізації суспільства: Україна на зламі тисячоліть» кризу проникнення, зокрема, трактує як нездатність центральної влади втілювати в суспільну практику проголошені нею цілі. І важливою причиною появи кризи в українсь-

¹ Binder L., Colcman J., Pye L. and other. Crises and Sequences in Political Development : monograph / ed. by L. Binder. Princeton : Princeton University Press, 1971. 326 p.

ких реаліях називає протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади, яке тягне за собою низку проблем: орієнтацію населення на регіональні проблеми, а не на центральну владу, посилення регіональних еліт, відсутність загальнонаціонального інтересу².

Порівняно з іншими кризами, криза проникнення теоретично менш вивчена. Разом з тим політолог Х. Лінц назвав її головною проблемою держав у дев'ятнадцятому сторіччі³. Адже фактично криза проникнення стає підґрунтям та однією з причин іншої кризи модернізації – кризи легітимності, що пов'язана з дестабілізацією влади та системи державного управління.

У цілому, політичне і адміністративне проникнення необхідне в процесі державного будівництва та створення «кістяка» для життєздатного «політичного тіла». Втрата цієї властивості владою підкреслює необхідність переформатування владного механізму та взаємовідносин між його суб'єктами.

Завданнями цієї частини дослідження були такі: з'ясувати причини виникнення кризи, охарактеризувати їх особливості, специфіку та вияви саме в Україні, а також спрогнозувати – як мінімізувати їх негативні наслідки. Під час проведення дослідження було використано системний підхід, методи кількісного і якісного аналізу, індукції та дедукції, неоінституційний підхід. Зауважимо, що у вітчизняній політичній науці є дослідження, що аналізують кризи політичного розвитку, проте питання прикладного аналізу, який би стосувався саме кризи проникнення періоду незалежності України, у наукових розвідках не розкрито. Саме цим і зумовлена наукова новизна дослідження.

На наш погляд, під час аналізу кризи необхідно виділяти два її рівня:

- **інституційний** – адже криза проникнення насамперед зачіпає інституційно-політичну структуру влади, переважно вражає вертикальні відносини «центр–регіони»;

² Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна на зламі тисячоліть : монографія. Київ : Видавничий центр „Академія”, 1999. С. 126.

³ Linz J. J. Early state building and late peripheral nationalism against the state: the case of Spain. Building states and nations : monograph. London : Sage, 1973. P. 32–116.

- **соціальний** – виявом кризи є зниження здатності державного управління проводити свої директиви в маси і отримувати від них адекватну реакцію.

Маємо акцентувати і на феномені непроникненості влади, її капсулізації, що призводить до публічних протестів – коли люди домагаються, аби їх визнали повноправними акторами, а їхні цілі та інтереси – суспільно значущими. Реакція суспільства на непроникненість влади провокує не лише зниження ефективності її рішень, а й призводить до загострення кризи, що здатна призвести до переломного стану політичної системи. Отже, маємо говорити про два взаємопов'язані виміри проникнення: перший – це здатність влади досягти проникнення під час реалізації владних повноважень, та другий – готовність суспільства прийняти політику влади.

У сучасній історії України приклади поєднання інституційного та соціального аспектів кризи проникнення, що призвели до кульмінаційного загострення – зміни політичної системи або влади, – ми спостерігали тричі:

- здобуття Україною незалежності – руйнація СРСР, конфлікт між старою політичною системою та новими вимогами, що постали перед суспільством;

- Помаранчева революція – масові протести проти фальсифікації результатів президентських виборів 2004 року, що були підтримані десятками місцевих рад, які скликали сесії та оголосили – вибори сфальсифіковано, а ЦВК має піти у відставку;

- Революція Гідності – протестний рух проти режиму В. Януковича, що став наслідком не підписання Угоди про асоціацію України з Євросоюзом, корупції у владі, згорання політичних свобод. У цьому випадку опір центральним органам влади в інституційній системі також почали чинити регіони: першою масовий протест підтримала Львівська міська рада з вимогою звільнити уряд Азарова та підписати Угоду про асоціацію з ЄС, потім депутати Рівненської міської ради ухвалили звернення до земляків із закликом приєднатися до протесту, Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Київська, Львівська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська

обласні ради, а також міські ради Донецька, Львова, Хмельницького засудили дії міліції проти учасників Євромайдану.

Незалежність України, руйнація СРСР. Розпад СРСР демонструє класичний варіант кризи проникнення, що проявилася в декількох аспектах.

Так, у роки «перебудови» не виправдалися очікування суспільства на зміни на краще. Темпи економічного розвитку сповільнювалися, а соціальна напруга зростала – влада не здатна була забезпечити економічний прогрес. Проте під час структурної трансформації планової економіки в Радянському Союзі було ухвалено низку законів, які легалізували приватне підприємництво і дали можливість громадянам відкрити власну справу. Можливість займатися бізнесом багато хто з наших співвітчизників дістав завдяки ухваленому в СРСР у листопаді 1986 року Закону «Про індивідуальну трудову діяльність» та Закону «Про кооперацію у СРСР», який набув чинності в липні 1988 року. Ці два закони стали стимулом для формування прошарку малого бізнесу – в країні з'явилася величезна кількість кооперативів, було створено прошарок самозайнятих, не залежних від держави людей – клас приватних підприємців склався в Україні ще до здобуття країною незалежності. Фактично поява приватної власності стала початком саморуйнування радянської системи – зафіксувала, зокрема, втрату єдності темпів змін у різних суспільних сферах. Адже одночасно з появою перших паростків ринкових відносин у країні відбувався занепад державного сектору – у 1989 році в Україні масово протестували шахтарі Донбасу та Павлограда, які порушували питання економічної самостійності шахт та підвищення пенсій. Протестний рух шахтарів продовжувався – у 1991 році поряд з економічними вимогами з'явилися політичні – шахтарі вимагали відставки президента СРСР та надання конституційного характеру Декларації про державний суверенітет України.

2 жовтня 1990 року в Києві на площі Жовтневої революції (нині майдан Незалежності) розпочалися студентські протести та голодування – Революція на граніті, ядром якої стали Студентське братство Львова та Українська студентська спілка з Києва. Студенти висунули п'ять політичних вимог:

- недопущення підписання нового союзного договору;
- перевибори Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 року;
- повернення на територію УРСР українських солдатів, а також проходження військової служби українцями виключно на території республіки;
- націоналізація майна Компартії України та ЛКСМУ;
- відставка голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масола⁴.

Уже через декілька днів – 14 жовтня у Києві застрайкували університети та училища. А 17 жовтня Верховна Рада УРСР схвалила «Постанову Верховної Ради Української РСР про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в місті Києві з 2 жовтня 1990 року». «За» постанову проголосували 314 депутатів, «проти» – 38. Зокрема, Верховна Рада погодилася привести діючу Конституцію у відповідність до положень Декларації про державний суверенітет України; відмовилася підписувати новий союзний договір; зазначила, що громадяни України служитимуть тільки на території республіки⁵. У відставку пішов В. Масол. Проте не було виконано іншу вимогу студентів – перевибори Верховної Ради на багатопартійній основі.

Одним із виявів кризи проникнення в той час став так званий «парад суверенітетів» – коли союзні республіки ухвалили декларації про суверенітет, встановивши пріоритет власного законодавства над загальносоюзним. Першою 16 листопада 1988 року це зробила Естонська Республіка, завершила парад суверенітетів Киргизька РСР, ухваливши декларацію про суверенітет 15 грудня 1990 року. Ефективність рішень центральної влади було знижено – місцеві еліти згуртувалися навколо питань розподілу влади між центром і республікою та зафіксувати нові владні повноваження.

У березні 1990 року в Україні відбулися одночасно вибори до парламенту та місцевих рад, що продемонстрували наявність у

⁴ Кабачій Р. Романтики на граніті. *Український тиждень*. 2010. 14 жовтня. URL: <https://tyzhden.ua/Publication/7541> (дата звернення 08.12.21).

⁵ Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в місті Києві з 2 жовтня 1990 року : Постанова Верховної Ради Української РСР від 17.10.1990 № 402-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-12>.

країні опозиції, якою став Народний Рух України – на другому з'їзді Руху у жовтні 1990 року у програмі партії зафіксовано мету – досягнення незалежності України. Саме обраний у 1990 році склад парламенту утвердив 16 липня 1990 року Декларацію про державний суверенітет України та проголосив Україну незалежною державою у серпні 1991 року.

Помаранчева революція. Президентські вибори 2004 року перетворилися на гостру політичну кризу, яка має всі ознаки кризи проникнення, що трансформувалася на кризу легітимності. Оголошення ЦВК результатів другого туру засвідчило перемогу провладного кандидата В. Януковича. Проте результати суттєво відрізнялися від даних екзит-полів, паралельного підрахунку голосів, за якими перемогу здобував опозиційний кандидат В. Ющенко. Незважаючи на негативну реакцію української і світової спільноти, на численні порушення у другому турі виборів, ЦВК оголосила переможцем президентської кампанії В. Януковича, за якого нібито проголосували 49,46%, у той час як за В. Ющенка – 46,61% виборців. Численні дані про фальсифікацію виборів (так, наприклад, явка на Донбасі зросла до 89,5% у Луганській і до 96,7% у Донецькій областях) та непроникненість влади, яка належним чином не реагувала на порушення, стали причиною масових протестів, що були підтримані владною ланкою місцевого самоврядування.

25 листопада 2004 року в Києві відбувся Надзвичайний всеукраїнський з'їзд міських, селищних і сільських голів, депутатів місцевих рад усіх рівнів. У його роботі взяв участь 691 представник органів місцевого самоврядування. Учасниками з'їзду було утворено Всеукраїнський центральний виконавчий комітет місцевих рад, який за задумом мав організаційно координувати роботу місцевих рад у перехідний період, «до інавгурації легітимно обраного Президента України Віктора Ющенка та формування нового складу Уряду України»⁶. Учасниками з'їзду

⁶ Депутати створюють нові органи влади, які будуть служити тільки Ющенку. *Українська правда*. 2004. 25 листопада. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/11/25/3004657/> (дата звернення: 08.12.2021).

було проголошено політичну резолюцію, головною тезою якої став заклик до Верховної Ради та органів місцевого самоврядування перебрати всю повноту влади в державі на себе. А 27 листопада на екстреному позачерговому засіданні Верховної Ради було ухвалено Постанову «Про політичну кризу в державі, яка виникла в зв'язку з виборами Президента України», якою визнано недійсними результати другого туру голосування та оголошено недовіру Центральній виборчій комісії у зв'язку з неналежним виконанням обов'язків, передбачених Конституцією та законами України.

Результатом революції стали призначення Верховним Судом повторного другого туру президентських виборів, зміна Верховною Радою складу ЦВК та ухвалення правок до Закону про вибори, разом з ними пакетним голосуванням була затверджена конституційна реформа, що обмежувала владу Президента України й передавала частину його повноважень Кабінету Міністрів і парламенту. У ході повторного голосування 26 грудня 2004 року переміг В. Ющенко.

Революція Гідності. Рішення В. Януковича про відмову від підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, що було сприйнято суспільством як повна зміна геополітичного курсу, стало одним із каталізаторів революції і подальшої зміни влади – непроникненість влади, невідповідність реальних дій заявленим намірам спровокували нову масштабну політичну кризу в Україні. Відмовившись від євроінтеграційного курсу, влада прийняла рішення, яке не залишило багатьом громадянам іншого вибору, крім участі у Євромайдані: непідписання Угоди про асоціацію з ЄС фактично закривало перспективу прозорих практик державних закупівель, перспективу створення структури, що протидіяла б корупції, а також перспективу узгодження українського законодавства з нормами Європейського Союзу. Ланка органів місцевого самоврядування підтримала протест і почала чинити опір центральним органам влади. Першою про підтримку протесту заявила Львівська міська рада з вимогою звільнити уряд М. Азарова та підписати Угоду про асоціацію з ЄС, потім депутати Рівненської міської ради ухвалили звернення до земляків із закликом приєднатися до

протесту. Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Київська, Львівська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська обласні ради, а також міські ради Донецька, Львова, Хмельницького засудили дії міліції проти учасників Євромайдану. Результатом Революції Гідності стала зміна влади, скасований позаблоковий статус України, визначений прозахідний геополітичний вектор.

В українських реаліях сьогодення існує декілька факторів, здатних провокувати непроникнення. Серед них – низький рівень довіри українців владним інститутам; діяльність фінансово-промислових груп, що конкурують за можливість змінювати державні рішення на свою користь; дублювання повноважень представницьких органів влади і місцевих державних адміністрацій, що створює зону потенційного конфлікту компетенцій; традиційне протистояння вертикалі «центр–регіони»; відсутність дієвої судової системи.

За результатами пролонгованого дослідження всесвітньо відомої аналітичної компанії Gallup українці демонструють найнижчий у світі рівень довіри до уряду. Дослідження проводилося з 2010 по 2018 роки, максимальний рівень довіри – 24% – був зафіксований у 2010 та 2014 роках, проте вже з 2015 року довіра до уряду не перевищувала 14%, сягнувши 9% у 2018 році⁷. Для порівняння – середньосвітовий рівень довіри у 2018 році становив 56%, а регіональна медіана для колишніх радянських держав – 48% у 2018 році.

Тенденція низького рівня довіри до більшості державних інституцій прослідковується і надалі – за результатами дослідження USAID у межах дослідження «Нове правосуддя», що було проведене з лютого по березень 2021 року, найнижчий рівень довіри у Верховної Ради України (7% довіряють проти 68% тих, хто не довіряє) і Кабінету Міністрів України (7% проти 63%). Президенту України довіряють 25% проти 45% тих, хто не

⁷ World-Low 9% of Ukrainians Confident in Government. *Gallup*. 2019. 21 March. URL: <https://news.gallup.com/poll/247976/world-low-ukrainians-confident-government.aspx> (дата звернення: 08.12.2021).

довіряє⁸. Низький рівень довіри українців владі суттєво знижує проникнення, яскравий приклад тому – ігнорування обмежувальних карантинних заходів на початку епідемії коронавірусу в країні.

Одним із ризиків, здатних провокувати непроникнення, залишається модель територіальної організації влади. Адміністративно-територіальна організація публічної влади в Україні передбачає на місцевому рівні співіснування двох різних за своєю юридичною природою систем влади: місцевих державних адміністрацій, які є місцевими органами виконавчої влади, та місцевого самоврядування – публічної влади територіальних громад. Конституція України гарантує місцеве самоврядування і тим самим не допускає можливості його підміни місцевими державними адміністраціями. Втім, на практиці модель територіальної організації влади передбачає дублювання повноважень представницьких органів влади і місцевих державних адміністрацій, отже, створює зону потенційного конфлікту компетенцій, що у підсумку не забезпечує ефективного управління територіями.

Діючий Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» набув чинності 24 роки тому – це означає, що він застарів і не відповідає сучасному стану реформи місцевого самоврядування, адже в законі не передбачено чіткого розмежування поноважень, дієвих інструментів балансу інтересів держави та місцевого самоврядування. Низка проблем пов'язана із недосконалістю процедури делегування повноважень. Так, наприклад, за статтею 44 Закону «Про місцеве самоврядування» закріплено делегування обласними та районними радами більшості своїх повноважень відповідним місцевим державним адміністраціям, зокрема, щодо підготовки і подання до відповідних органів виконавчої влади фінансових показників і пропозицій до проекту Державного бюджету України; підготовки питань про визначення у встановленому законом порядку території, вибір, вилучення (викуп) і

⁸ Опитування населення України стосовно довіри до судової та інших гілок влади, суддівської незалежності та підзвітності, сприйняття корупції та готовності повідомляти про її прояви. *Нове правосуддя*. 2021. 1 квітня. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/2021_Survey_Population_Report_UKR.pdf (дата звернення : 08.12.2021).

надання землі для містобудівних потреб, визначених містобудівною документацією, та інше. Формулювання 44-ї статті має зобов'язальний характер, проте 43-тя стаття закону передбачає, що рішення про делегування повноважень місцевим адміністраціям має відбуватися виключно на пленарних засіданнях районних чи обласних рад⁹.

Для подальшого реформування системи місцевого самоврядування та територіальної організації влади необхідні нові Закони «Про місцеве самоврядування» та «Про місцеві державні адміністрації», які врегулюють діяльність місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування всіх рівнів. Базовими положеннями законопроектів мають стати чітке розмежування сфери компетенції держави та місцевого самоврядування, розширення автономії місцевого самоврядування та розмежування повноважень кожного його рівня.

Специфіка кризової складової сучасної України: фінансово-промислові групи як фактор кризи проникнення. Аналізуючи кризу проникнення в українських реаліях, слід зауважити: історично одна з груп, яка найактивніше конкурує за можливість змінювати державні рішення на свою користь, це фінансово-промислові групи, яких ще називають політико-економічними групами. Значимість фінансово-промислових груп, чи олігархів, для української політики дисонує з мірою їх дослідженості вітчизняними політологами. Олігархи контролюють значну частину української економіки, володіють основними телевізійними каналами, не тільки впливають на напрям ухвалення державних рішень, але і стають ініціаторами створення нових політичних інститутів – партій і фондів. «Формальні «правила гри», зафіксовані у Конституції України та відповідному правовому полі, тісно переплітаються або повністю замінюються на різних рівнях влади з напівлегальними практиками впливу окремих ПЕГ (політико-економічних груп)... ПЕГ застосовують розгалужену систему

⁹ Макаров Г. В. Запобігання компетенційним конфліктам за участю представницьких органів місцевого самоврядування аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. С. 1–16. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-01/zapobigannya-konfliktam.pdf> (дата звернення: 08.12.2021).

методів, спрямованих на нівелювання (дискредитацію) всього, що заважає їх функціонуванню»¹⁰.

Так, наприклад, демонструючи свою політичну суб'єктність, у відповідь на політику деолігархізації фінансово-промислові групи застосовують давно відомий і апробований механізм впливу – політичний шантаж. З появою інформації про можливу відставку І. Коломойського з поста губернатора Дніпропетровської ОДА у 2014 році ЗМІ із медіа-холдингу олігарха почали повідомляти про можливість безладів у Дніпропетровській області у разі його відставки, акцентуючи на погрозі дестабілізації регіону.

Ще один приклад політичного шантажу – шахтарські мітинги у Києві навесні 2015 року. Депутат від БПП М. Найєм на своїй сторінці у ФБ опублікував документ, що, нібито, був планом компанії Р. Ахметова ДТЕК з дискредитації міністра енергетики та дестабілізації енергетичного ринку. В плані йшлося про те, що одним із механізмів тиску на владу мають стати саме шахтарські протести. Однією із вимог шахтарів, що таки вийшли у 2015 році на вулиці Києва, – було звільнення тодішнього голови Міненергетики В. Демчишина. Саме він очолював процес монополізації енергетичного ринку (монополіст на ринку – компанія ДТЕК належить Р. Ахметову).

Широкого резонансу набуло рішення Нацкомісії з питань регулювання енергетики і комунальних послуг щодо компаній групи ДТЕК, які не дотримувалися ліцензійних вимог стосовно мінімальних запасів вугілля на складах ТЕС: 10 лютого 2021 року. НКРЕКП оштрафувала АТ «ДТЕК Західенерго», АТ «ДТЕК Дніпроенерго» ТОВ «ДТЕК Східенерго» Рината Ахметова за недотримання норм щодо запасів вугілля на складах ТЕС. За рішенням НКРЕКП компанії отримали максимальний штраф в 1,7 мільйона гривень кожна. Причина штрафу – незабезпечення у зимовий період гарантованих запасів вугілля на теплоелектростанціях, а також несвоєчасне інформування Міністерства

¹⁰ Зеленько Г. І. Політична система та політичний режим: пошук ліків від вірусу самознищення. *Національна єдність у конкурентному суспільстві*: аналітична доповідь. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 32.

енергетики, НКРЕКП та «Укренерго» щодо критичної ситуації з паливом. Як пояснили у НКРЕКП, регулятор звернув увагу на нетипове збільшення аварійних відключень енергоблоків ТЕС у критичний зимовий період – масові аварійні ремонти на потужностях ДТЕК з'явилися з першими морозами і зростанням споживання електроенергії, проте раптово зникли, коли зник дефіцит електроенергії. У експертів виникли підозри – адже за правилом енергосистеми всі електростанції зобов'язані виконувати команди диспетчера «Укренерго». «У разі кризової ситуації чи загрози віялових відключень споживачів диспетчер із причин операційної безпеки дає команду підняти енергоблок. У кожного вугільного енергоблоку є резервне паливо – газ. Але на газу працювати було економічно не вигідно. Тому, щоб не піднімати блоки по команді диспетчера, ТЕС ДТЕК позначали свої блоки як «аварійний ремонт». Як тільки дефіцит електроенергії минув і диспетчери «Укренерго» перестали давати команди на включення, всі блоки ТЕС різко «поремонтувалися»¹¹, – так прокоментував ситуацію у своєму Facebook народний депутат України, голова Комітету з питань енергетики та житлово-комунальних послуг А. Герус. У НКРЕКП заявили, що передають матеріали до Ради нацбезпеки, Антимонопольного комітету, Міненергетики та Держенергонагляду, проте в ДТЕК обвинувачення спростували і заявили, що планують звернутися в РНБО – з вимогою оцінити загрозу національній енергетичній безпеці країни через некомпетентні дії НКРЕКП.

Взаємовідносини держави і представників великого капіталу після Євромайдану аналізують дослідники Центру економічної стратегії, які доходять висновку, що вплив великого капіталу на державні органи з метою встановлення економічних правил гри на користь бізнесу збережено. Йдеться про обмеження конкуренції через встановлення мита та квот, про преференції та можливість отримати надприбутки, про контроль бюджетних коштів та операційний контроль над державними підприємствами, про спеціальні формули під час встановлення тарифів на електро-

¹¹ Герус А. *Особиста сторінка у Facebook*. 2021. 12 березня. URL: <https://www.facebook.com/andriy.gerus/posts/10223092205347212> (дата звернення : 08.12.2021).

енергію та збереження низьких тарифів на транспортування вантажів УЗ тощо¹².

Серед стратегій впливу великого капіталу на державні органи слід виокремити:

– стратегію захоплення регуляторів (НКРЕКП та формула Роттердам+, «Державіаслужба» та знижки до аеропортових зборів, які протягом 2013 – 2016 років державний аеропорт «Бориспіль» надавав лише МАУ, іншим перевізникам така преференція надана не була);

– стратегію контролю за грошовими потоками державних підприємств (як приклад, «Укрнафта», 50%+1% якої належать державі, а 42% – структурам І. Коломойського);

– стратегію отримання переваг під час участі у тендерах на поставку продукції (послуг) за державний кошт (ідеться про закупівлю «Укргазвидобуванням» труб у «Інтерпайпу», «Укрзалізничпостачем» коліс у «Інтерпайпу», придбані без тендера трансформатори для «Укренерго» – їх компанія придбала у заводу «Запоріжтрансформатор», що належить К. Григоришину, а також про багатомільйонні контракти з Національною гвардією та «Укроборонпромом», що отримував афілійований з Петром Порошенком «Богдан Моторс» за часів президентства Порошенка)¹³.

У 2019 році, напередодні президентських виборів, іноземні інвестори основними перешкодами для інвестицій називали надто поширену корупцію та недовіру до судової системи в Україні, монополізацію ринків та захоплення влади олігархами¹⁴. У 2020 році за результатами дослідження Європейської Бізнес Асоціації 45% опитаних іноземних інвесторів були впевнені, що умови ведення бізнесу в Україні погіршаться, а серед ризиків

¹² Звільнити захоплену державу Україна. *Офіційний сайт Центру економічної стратегії*. 2017. 15 березня. URL: <http://ces.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Zvilnyty-zakhopleny-derzhavu-Ukraina.pdf> (дата звернення: 08.12.2021).

¹³ Брехаря С. Г. Соціально-економічні чинники суспільно-політичних трансформацій в Україні. *Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991-2018)*. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 151–190.

¹⁴ Опитування іноземних інвесторів. *Офіційний сайт Центру економічної стратегії*. 2019. 13 травня. URL: <https://ces.org.ua/investor-survey/> (дата звернення: 08.12.2021).

інвестування в українську економіку називали ті самі проблеми: кризу судової влади, відсутність верховенства права і успіхів у боротьбі з корупцією, а також значний вплив тіньової економіки¹⁵.

Розклад сил у сформованій в Україні кланово-олігархічній системі постійно змінюється. Проте сама система, в якій партії, політики та телеканали працюють на олігархів, – залишається сталою. Найважливішим чинником опору кланово-олігархічній системі політичного життя має стати система судочинства, реформа якої досі не завершена.

Специфіка кризової складової сучасної України: вертикаль «центр–регіони». Пандемія COVID-19 оголила більшість суспільних проблем та спровокувала загострення взаємовідносин центру та регіонів, продемонструвала глибину та масштаби суперечностей центральної влади та місцевого самоврядування в Україні.

Реформа децентралізації, яку було розпочато у 2014 році, суттєво посилила регіональні еліти. Органи місцевого самоврядування отримали внаслідок реформи повноваження та ресурси, більше можливостей для розвитку територій та створення інфраструктури. Одним із інструментів, що був наданий місцевому самоврядуванню, стала фінансова децентралізація. Права органів місцевого самоврядування зі встановлення ставок та пільг із місцевих податків і зборів було розширено. Органи місцевого самоврядування дістали право обслуговувати надходження своїх бюджетних установ та фонди розвитку у державних банках і не залежати від Державного казначейства.

Завдяки змінам у бюджетному і податковому законодавстві, що набрали чинності у 2015 році, місцеві бюджети отримали такі статті надходжень:

- 60% податку на доходи фізичних осіб,
- 5% акцизного податку,
- 100% єдиного податку, 100% податку на майно (нерухомість, земля, транспорт),
- 100% плати за землю,

¹⁵ П'яте щорічне опитування іноземних інвесторів. *Офіційний сайт ЄБА*. 2020. URL: https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2020/11/2020_ForeignInvestorSurveyPresentation_ua.pdf (дата звернення: 08.12.2021).

- 100% податку на прибуток підприємств комунальної власності,
- 100% плати за надання адміністративних послуг,
- 25% екологічного податку¹⁶.

Як результат – з початку фінансової децентралізації доходи місцевих бюджетів у період до пандемії COVID-19 стрімко зростають. Якщо у 2014 році їх обсяг становив 70 млрд грн, то у 2018 році – 234 млрд грн¹⁷.

Одним із джерел фінансування місцевого самоврядування став Державний фонд регіонального розвитку. Як зазначено у Бюджетному кодексі України (стаття 24-1) – кошти Державного фонду регіонального розвитку спрямовуються на виконання інвестиційних програм і проєктів регіонального розвитку (у тому числі проєктів співробітництва та добровільного об'єднання територіальних громад), що мають на меті розвиток регіонів, створення інфраструктури індустріальних та інноваційних парків, спортивної інфраструктури і відповідають пріоритетам, визначеним у Державній стратегії регіонального розвитку¹⁸. Завдяки діяльності ДФРР у регіонах було розпочато сотні інвестиційних програм.

Саме фінансові питання започаткували порушення балансу у взаємовідносинах центральної влади та регіонів. Фактично першим кроком до загострення стало рішення Кабміну – Олексія Гончарука – у 2019 році блокувати видатки на регіональний розвиток з ДФРР. На прохання голови ОП Андрія Богдана уряд затримав виплату містам 7,6 мільярда гривень з ДФРР та 2,5 мільярда гривень субвенції на соціально-економічний розвиток¹⁹. Це

¹⁶ Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин: Закон України від 28.12.2014 № 9-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-19#Text> (дата звернення: 08.12.2021).

¹⁷ За 5 років доходи місцевих бюджетів зросли більш ніж втричі. *Сторінка прес-служби МЕРТ у Twitter*. 2019. 21 лютого. URL: <https://twitter.com/mineconomdev/status/1098496561527570433> (дата звернення: 08.12.2021).

¹⁸ Бюджетний кодекс України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 08.12.2021).

¹⁹ Бюджетний кодекс України: Закон за станом на 01.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 08.12.2021).

викликало критику з боку Асоціації міст України – адже сотні проєктів у громадах, що вже були розпочаті, не отримали фінансування. Аби звернути увагу на проблему, Асоціація міст України започаткувала у Facebook флешмоб #поверніть_гроші_громад. Під час флешмобу голови міст та об'єднаних територіальних громад публікували відеозвернення у мережі з проханням розблокувати рахунки ДФРР. Наприкінці року уряд частково розблокував процес, проте розподіл коштів у грудні так і не дав змоги вчасно завершити заплановані роботи.

Другим суперечливим питанням став проєкт держбюджету–2020, що був унесений урядом Олексія Гончарука у вересні 2019 року. Асоціація міст України виступила проти норм законопроєкту, що мали суттєво обмежити ресурси місцевих бюджетів. Зокрема, йшлося про вилучення із місцевих бюджетів акцизного податку на пальне, скасування пайової участі забудовників у розвитку інфраструктури населених пунктів. Після низки зустрічей делегатів Асоціації міст України з прем'єром та членами Кабміну в держбюджеті–2020 частку акцизного податку залишили в місцевих бюджетах. Проте пайову участь забудовників у розвитку інфраструктури населених пунктів Верховна Рада скасувала.

Наступних втрат місцеві бюджети зазнали після початку карантину. 13 квітня 2020 року на позачерговому пленарному засіданні парламентарі ухвалили Закон «Про внесення змін до Держбюджету на 2020 рік», яким сформовано Фонд боротьби з COVID-19. Необхідність формування фонду стала причиною скорочення низки бюджетних програм, у тому числі і тих, що стосуються органів місцевого самоврядування. За підрахунками АМУ внаслідок часткового та повного скорочення окремих бюджетних програм місцеві бюджети зазнали втрат в обсязі 9,65 млрд грн, зокрема, спричинених скороченням обсягу коштів Державного фонду регіонального розвитку на 2,6 млрд грн, субвенції на проведення виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів на 1,15 млрд грн, субвенції на підтримку розвитку ОТГ на 2,1 млрд грн, субвенції на покращення соціального захисту окремих категорій педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти на 1,55 млрд грн, субвенції на

реалізацію програми «Спроможна школа для кращих результатів» на 1 млрд грн. та ін.²⁰.

Окрім блоку фінансових питань, загострення взаємовідносин між центральною владою та місцевим самоврядуванням відбувалося і за ідеологічними розбіжностями. Одним із джерел напруженості стала так звана «формула Штайнмайєра». 1 жовтня 2019 року після повідомлення про те, що українська делегація в ТКГ погодила текст так званої формули, країною прокотилася хвиля протестів. Зміст так званої «формули Штайнмайєра» полягає в тому, що врегулювання конфлікту на Донбасі має відбуватися через надання тимчасового особливого статусу окремим територіям Донбасу. Після проведення на непідконтрольних наразі Україні територіях виборів, легітимність яких мають підтвердити спостерігачі ОБСЄ, заплановано закріплення постійного особливого статусу цих територій. Органи місцевого самоврядування ухвалили рішення про звернення до центральної влади щодо недопущення реалізації формули Штайнмайєра. За таке рішення проголосували 53 міські ради різних регіонів країни: Дубенська, Трускавецька, Ковельська, Черкаська, Полтавська, Яворівська, Кам'янець-Подільська, Сумська, Рівненська, Яремчанська, Полонська, Калуська, Коломийська, Косівська, Херсонська, Бориспільська, Червоноградська, Хмельницька, Івано-Франківська, Львівська, Луцька, Броварська, Прилуцька, Токмацька та інші.

Уже навесні 2020 року місцева влада стала локомотивом протесту – відкрито протистояти рішенням центральної влади мери міст почали майже одразу після введення урядом карантинних обмежень, пов'язаних з COVID-19. Адже тотальні обмеження стали руйнівними для економіки країни та добробуту людей. За даними Центру економічної стратегії під час жорсткого карантину було втрачено третину роздрібного товарообороту, десятю частину промислового виробництва. Вантажобіг втратив 20–30%

²⁰ АМУ занепокоєна нецільовим використанням коштів Фонду боротьби з COVID-19 і звернулася до Прем'єр-міністра та Голови Бюджетного комітету. *Офіційний сайт АМУ*. 2020. 11 червня. URL: <https://auc.org.ua/novyna/amu-zanepokoyna-necilovym-vykorystannnyam-koshtiv-fondu-borotby-z-covid-19-i-zvernulasya-do> (дата звернення: 08.12.2021).

докризових обсягів. Регулярні доходи бюджету різко впали – митниця, яка у січні–березні отримувала 80–90% надходжень 2019 року, у квітні та травні отримала 77% та 68% надходжень 2019 року ²¹.

У різних містах України почалися протести – карантинні обмеження об'єднали представників малого та середнього бізнесу у Дніпропетровській, Тернопільській, Запорізькій, Херсонській областях, у Полтаві, Краматорську, Сєвєродонецьку, Хмельницькому та Львові, які вийшли на мітинги з вимогою поновити роботу ринків, що була заборонена під час карантину. Серед причин протестувальники називали вибіркоче виконання законодавства, нерівні умови для ведення бізнесу (адже великі супермаркети та мережі харчування працювали у той час, як ринки та дрібні кав'ярні були закриті) та вибіркоче покарання порушників режиму. Припинення роботи продуктових ринків стало ударом не лише для торговців, а й для дрібних фермерів, які зазнали значних втрат, адже перший врожай так і не був реалізованим.

Першим послабити карантин після масових звернень підприємців вирішив мер Черкас А. Бондаренко. В травні він заявив про намір дозволити відкритися низці магазинів, майстерень та літнім майданчикам ресторанів. Міського голову Черкас публічно підтримали мер Івано-Франківська Р. Марцинків та мер Львова А. Садовий, які заявили про необхідність дозволити роботу дрібного бізнесу, магазинів та продуктових ринків. Про послаблення карантину заявив і мер Дніпра Б. Філатов. Фактично цей момент став кульмінаційною точкою протистояння місцевого самоврядування та центральної влади, яке у подальшому перетворюється на протистояння політичне. На тлі суперечностей з Банковою та у передчутті місцевих виборів мери Дніпра, Каховки, Миколаєва, Житомира, Чернівців та Кропивницького оголошують про створення власної політичної сили «Пропозиція». Політичні перспективи партії цілком реалістичні, адже публічні заяви мерів

²¹ Репко М. Економіка карантину: відвернути глибшу кризу ще можливо. *Офіційний сайт ЦЕС*. 2020. 1 липня. URL: <https://ces.org.ua/economics-of-quarantine/> (дата звернення: 08.12.2021).

звучать в унісон суспільним настроям. За результатами спільного дослідження Социс та Центру Разумкова в липні 2020 року 64,8% опитаних українців вважали, що події в країні розвиваються у неправильному напрямі. Президент Володимир Зеленський на той момент залишається політиком з найвищим рівнем довіри – 44%, однак не довіряє йому 49%, що робить баланс довіри та недовіри негативним²². Результати іншого дослідження – проведеного в липні–серпні Програмою USAID «Долучайся!» фіксують тенденцію розчарування українців в реформах та готовність підтримувати один одного та свої громади²³.

За результатами місцевих виборів партія «Пропозиція» в Дніпрі набрала 29,1% голосів і завела 22 депутати в міськраду. Також «Пропозиція» набрала найбільшу кількість голосів у місті Житомирі – 38,1% і має у міській раді фракцію з 16 депутатів. В обласну раду партія набрала 9,38% голосів і представлена там 6 депутатами. С. Сухомлин набрав на виборах міського голови у Житомирі 51,37% голосів і переміг у першому турі. Перемогли на виборах і стали головами кандидати від «Пропозиції» С. Орлюк у Бердичеві, І. Кохан у Коростишеві та О. Можарівський у Попільні. У Кропивницькому на виборах на посаду міського голови перемогу здобув співзасновник партії «Пропозиція» А. Райкович. За нього проголосували 27839 містян і він набрав 53,53% голосів. Кандидати від партії виграли мерські вибори у Вараші – місто очолив О. Мензул, та Острозі – тут посаду міського голови обійняв Ю. Ягодка. Б. Філатова в Дніпрі у другому турі підтримали 78,07% від тих містян, хто голосував. За О. Сенкевича в Миколаєві проголосували 59,74% жителів міста. «Пропозиція» здобула мерські крісла в чотирьох містах обласного значення.

²² Соціально-політична ситуація в Україні (липень 2020 р.). *Офіційний сайт Центру Разумкова*. 2020. URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/sotsialnopolitychna-sytuatsiia-v-ukraini-lypen-2020r?fbclid=IwAR2r7LiUm0peyr03TeGPZq7qnzrFtcuGYYZi9dMz7aTNR65fskPE2JPQjo> (дата звернення: 08.12.2021).

²³ Допоможи собі сам: українці розчаровані в реформах, але готові підтримувати одне одного та свої громади. *Офіційний сайт програми USAID „Долучайся!“*. 2020. URL: <https://engage.org.ua/dopomozhy-sobi-sam-ukraintsi-rozcharovani-v-reformakh-ale-hotovi-pidtrymuvaty-odne-odnoho-ta-svoi-hromady/> (дата звернення: 08.12.2021).

Після проведення місцевих виборів проблема пандемії набирала обертів і 11 листопада 2020 року Кабінет Міністрів запровадив в Україні «карантин вихідного дня» – за ідеєю якого в період вихідних мали бути закритими ресторани й кафе, торговельні центри, спортзали й хостели. У Верховній Раді не вистачило голосів аби скасувати постанову Кабміну, проте і без скасування документа парламентом деякі новообрані мери заявили про спротив урядовій ініціативі. У Черкасах Комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій не підтримала ухвалу уряду щодо введення «карантину вихідного дня», а мер А. Бондаренко наголосив, що не підтримує дії центральної влади. А. Садовий, переобраний мером у Львові, заявив, що у місті скасовуються субота та неділя, а оскільки немає вихідних, то не буде і «карантину вихідного дня». Дозволив працювати на вихідних ресторанам і кафе мер Тернополя С. Надал. Без „карантину вихідного дня” залишився і Дніпро – мер Дніпра Б. Філатов заявив, що у місті нема кому імплементувати рішення Кабміну, адже комісія Техногенно екологічної безпеки не має кворуму.

Криза проникнення: кейс Конституційного Суду. Ще один приклад вияву кризи проникнення – спроби блокування антикорупційної реформи за допомогою судових органів. Ідеться про рішення Конституційного Суду від 27 жовтня 2020 року частково задовольнити подання депутатів від Політичної партії «Опозиційна платформа – За життя» (ОПЗЖ) та «За майбутнє» щодо антиконституційності цілої низки норм антикорупційного законодавства. Кілька положень Закону «Про запобігання корупції» цим рішенням Конституційного Суду були визнані невідповідними Конституції України. Національне агентство з питань запобігання корупції було позбавлене частини контрольних функцій. А саме:

– Конституційний Суд ухвалив рішення, яким скасував статтю 366-1 Кримінального кодексу, що передбачає кримінальну відповідальність за недостовірне декларування;

– визнав неконституційними положення законів про перевірку е-декларацій чиновників і скасував право НАЗК перевіряти декларації та виявляти конфлікт інтересів;

– позбавив Національне агентство з питань запобігання корупції доступу до державних реєстрів, необхідних для проведення

спецперевірок декларацій кандидатів на керівні посади до органів влади²⁴. Без цієї перевірки жоден керівник державного органу не може бути офіційно призначений.

Як наслідок – у зв'язку з визнанням неконституційності норми про кримінальну відповідальність за недостовірне декларування у грудні 2020 року, за словами в. о. керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) М. Грищука, було закрито 103 кримінальні провадження²⁵.

Слід зазначити, що скасовані КС норми закону були ухвалені ще 2014 року і стали тоді останнім аргументом для Євросоюзу, аби скасувати візи для українців. Отже, рішення Конституційного Суду не тільки утруднило боротьбу з корупцією, а й поставило під сумнів геополітичні здобутки країни.

4 грудня 2020 року Верховна Рада України відновила кримінальну відповідальність за недостовірне декларування – якщо раніше за обман про статки було передбачено ув'язнення, то тепер за неправдиву декларацію передбачено альтернативні покарання – штраф, громадські роботи і лише у крайньому випадку обмеження волі (а не її позбавлення, як це раніше передбачав закон).

Про блокування антикорупційних дій з використанням судових органів свідчить і ще один епізод – Вища рада правосуддя (ВРП), розглянувши проєкт Антикорупційної стратегії на 2020–2024 роки, зафіксувала свою позицію таким чином: «Цей документ не відповідає вимогам нормотворчої техніки, має декларативний характер, містить суперечливі твердження та непідтверджені положення»²⁶. Слід зазначити, що один із розділів проєкту Антикорупційної стратегії присвячений корупції в судовій владі. Зокрема, він пропонує перевірити на добросовісність чинних членів Вищої ради право-

²⁴ Рішення Конституційного суду України № 13-р/2020. 2020. 27 жовтня. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/13_p_2020.pdf?fbclid=IwAR1gVciWZSmBDS17mU9OMgW2Qv8yMxJVpfBqnaZ3Inaxfx_yVEqTVp7gHuE (дата звернення: 08.12.2021).

²⁵ Понад сто справ про недостовірне декларування закрито – в. о. керівника САП. *Інтерфакс–Україна*. 2020. 1 грудня. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/707024.html> (дата звернення: 08.12.2021).

²⁶ ВРП: проєкт Антикорупційної стратегії на 2020–2024 роки суперечить чинному конституційному регулюванню суспільних відносин. *Судова влада України*. 2020. 13 липня. URL: <https://court.gov.ua/press/news/967751/> (дата звернення: 08.12.2021).

суддя. У рішенні щодо Антикорупційної стратегії від 17 вересня 2020 року ВРП аналізує цей пункт та доходить висновку – «досягнення цілей подолання корупції не повинно супроводжуватися запровадженням невинуватених процедур, які за своїм змістом є такими, що нівелюють гарантії незалежності чи завдають шкоди авторитету або створюють умови, за яких працівники з високими моральними і професійними якостями та почуттям власної гідності не будуть зацікавлені у продовженні своєї професійної діяльності»²⁷. Та в остаточному висновку ВРП констатує, що вирішила вважати проєкт Антикорупційної стратегії на 2020–2024 роки таким, що суперечить чинному конституційному регулюванню суспільних відносин, а процедури Антикорупційної стратегії ВРП назвала такими, що нівелюють гарантії суддівської незалежності та завдають шкоди авторитету правосуддя. Зрештою, Антикорупційну стратегію підтримав уряд, а Верховна Рада 5 листопада 2020 року проголосувала за неї у першому читанні.

Уже у листопаді та грудні 2020 року Вища рада правосуддя вирішила призначити суддями осіб, які не пройшли обов'язкову процедуру кваліфікаційного оцінювання і не визнані такими, що відповідають посаді: ВРП внесла подання президенту про призначення безстроково суддів, щодо яких Громадська рада доброчесності (ГРД) ухвалила негативні висновки. ГРД заявила, що вважає такі дії грубим порушенням процедури призначення суддів та закликала президента залишити без розгляду подання ВРП та якнайшвидше подати на розгляд парламенту законопроєкт про якісне оновлення складу Вищої ради правосуддя²⁸. За термінову реформу ВРП висловилася Венеційська комісія – 9 жовтня 2020 року комісія затвердила висновок щодо судового законопроєкту

²⁷ Акт ВРП: Про затвердження позиції Вищої ради правосуддя за результатами узагальнення пропозицій судів, органів та установ системи правосуддя стосовно проєкту Антикорупційної стратегії на 2020–2024 роки. *Господарський суд Київської області*. 2020. 17 вересня. URL: <https://ko.arbitr.gov.ua/sud5012/996913/> (дата звернення: 08.12.2021).

²⁸ Звернення Громадської ради доброчесності до Президента України щодо неконституційного подання про призначення суддів. *Офіційний сайт ГРД*. 2020. 1 грудня. URL: <https://grd.gov.ua/news/zvernennia-hromads-koi-rady-dobrochesnosti-do-prezydenta-ukrainy-shchodo-nekonstytu/> (дата звернення: 08.12.2021).

№ 3711, що був внесений В. Зеленським у червні 2020-го²⁹. Експерти комісії висловили низку критичних зауважень щодо нового порядку формування Вищої кваліфікаційної комісії суддів та наголосили на важливості якнайшвидшого розв'язання проблеми доброчесності членів Вищої ради правосуддя. Майже через рік – у липні 2021 року Верховна Рада України ухвалила законопроект № 5068 про очищення Вищої ради правосуддя, що передбачає перевірку на доброчесність членів ВРП – як майбутніх, так і чинних – Етичною радою, до складу якої мають увійти міжнародні експерти. Також було ухвалено законопроект № 5069, який встановлює адміністративну відповідальність за невиконання законних вимог дисциплінарного інспектора Вищої ради правосуддя, та законопроект № 3711-д про відновлення роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що криза проникнення в політичній історії України має хронічний характер з періодами загострення. Як демонструє український досвід, намагання влади ліквідувати кризу авторитарними методами лише поглиблює дестабілізацію.

Серед факторів, що здатні провокувати розвиток кризи проникнення сьогодні, – низький рівень довіри українців владним інститутам; діяльність фінансово-промислових груп, що конкурують за можливість змінювати державні рішення на свою користь; дублювання повноважень представницьких органів влади і місцевих державних адміністрацій, що створює зону потенційного конфлікту компетенцій; традиційне протистояння вертикалі «центр–регіони»; відсутність дієвої судової системи.

Дослідник теорії модернізації Ч. Тіллі, вдаючись до аналізу кризових явищ, описує відповідні антикризові дії для кожного

²⁹ Ukraine – Joint Opinion of the Venice Commission and the Directorate General of Human Rights and Rule of Law (DGI) of the Council of Europe on the draft amendments to the Law 'on the Judiciary and the Status of Judges' and certain Laws on the activities of the Supreme Court and Judicial Authorities (draft Law no. 3711), adopted by the Venice Commission at its 124th online Plenary Session (8–9 October 2020). *Офіційний сайт Венеційської комісії*. 2020. 9 жовтня. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2020\)022-e&fbclid=IwAR3JvdqgcAeGofPyphB5BcBZqKiPRi6Fog1UPnFOzJGQ4cx0S-6h1AUiKco](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2020)022-e&fbclid=IwAR3JvdqgcAeGofPyphB5BcBZqKiPRi6Fog1UPnFOzJGQ4cx0S-6h1AUiKco) (дата звернення: 08.12.2021).

кризового етапу модернізації: подолання кризи проникнення, на його думку, передбачається засобами закладення поля адміністрування заради ресурсної мобілізації, створення республіканського порядку, координування колективних дій через розвиток інфраструктури, зародження активності, захист акцій протесту³⁰.

Серед заходів, що здатні уповільнити або подолати кризу проникнення саме в українських реаліях, слід також назвати:

– прозору, узгоджену, зрозумілу комунікацію влади зі суспільством;

– громадський аудит дій влади;

– судову реформу, оновлення всієї системи правосуддя;

– подальше реформування системи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, ухвалення нових Законів «Про місцеве самоврядування» та «Про місцеві державні адміністрації», які врегулюють діяльність місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування всіх рівнів; базовими положеннями законопроектів мають стати чітке розмежування сфери компетенції держави та місцевого самоврядування, розширення автономії місцевого самоврядування та розмежування повноважень кожного його рівня;

– політику деолігархізації, обмеження монополій та олігархічних груп.

Проте головними факторами, здатними унеможливити розвиток кризи проникнення, має стати консолідація еліти, формування консенсусу між урядовими та опозиційними колами, національною та регіональною елітами, а також залежність держави від громадянського суспільства. Саме на цих моментах має базуватися модель протидії кризі проникнення.

Подальший моніторинг проблем, що здатні провокувати загострення кризи проникнення, а також політика влади щодо їх розв'язання, на наш погляд, є доцільними й перспективними напрямками майбутніх досліджень.

³⁰ Tilly Ch. Western State-Making and Theories of Political Transformation. *The Formation of National States in Western Europe*: monograph. Princeton, 1975. P. 601–686.

РОЗДІЛ 6.

Криза участі.

Без політичної участі немає демократії

**«Все, що ти робиш для мене без мене,
ти робиш проти мене»**

*Індіра Ганді*¹

У даному дослідженні поняття «криза участі» буде дорівняно одній із криз політичного розвитку. Цей висновок на початку дослідження, яке пояснить походження тези, зроблено виходячи з того, що суспільно-політична участь є відповідною активністю громадян, завдяки яким актуалізуються суспільні проблеми, вплив на ухвалення рішень, здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади тощо. Участь може бути як персональною, так і колективною. Через канали доступу участь може реалізовуватись на локальному, регіональному і загальнодержавному рівнях. Горизонти (межі) можливої участі – це доступ до інформації, консультації та партнерство². При цьому ми додатково визначаємо необхідність громадського контролю як форму участі, яка особливо потрібна в політичних системах з несталою демократією.

За тематикою інтересів *участь* можна поділити на політичну (якщо вона стосується питань влади) і громадську (якщо інтереси або дії не пов'язані із суспільною активністю щодо дій влади). Такий поділ є умовним, тому здебільшого використовувався поняття «суспільно-політична участь». Блокування можливостей участі, наприклад, на локальному рівні, призводить до того, що проблема буде спрямованою виключно до централь-

¹ Рейбрук Д. В. Против выборов : монография. Москва : Ад Маргинем Пресс, 2018. 200 с.

² Гражданское участие в процессе принятия решения. Обзор стандартов в государствах-членах Совета Европы. Страсбург, май 2016. URL: https://ecnl.org/sites/default/files/files/Civil-participation-in-decision-making-processes_An-Overview-of-Standards-and-Practices-in-CoE-Member-States_Rus.pdf

них державних органів. Наслідком неможливості або обмеження реалізації участі місцевих органів є перетворення питань, які мають місцеве значення, на загальнополітичні проблеми. Такий стан речей свідчить як про недосконалість каналів доступу до реалізації суб'єктивної владної участі, так і політичної системи в цілому. Неefективність каналів доступу до впливу на прийняття державних рішень (можливостей реалізувати особисту участь) призводить до низки наслідків, а саме: аполітичності суспільства; формування кланів всередині політичного класу, до накопичення соціального незадоволення, а також до формування «альтернативного» порядку в суспільстві – жорстко опозиційного або взагалі антагоністичного державним інститутам. Як наслідок, неможливість реалізації участі в управлінні державою хоча б опосередковано, або можливості бути почутими в плані врахування думок та позицій, підштовхують суспільство до реалізації неправомірних дій.

В демократичних політичних системах у сфері участі суспільства у прийнятті рішень діє принцип поліваріантності. Тоталітарні і авторитарні системи приймають можливість такої участі лише за умови обмеження та контролю, тобто, абсолютно в залежний спосіб від офіційної точки зору. В процесі реалізації суспільно-політичної участі та впливу громадян на впровадження державно-політичних рішень важливі як культурно-практичний досвід громадян, що забезпечує їх готовність до взаємодії із органами державної влади, так і спроможність вироблення ними вимог, а також готовність до самофінансування процесу реалізації власних дій. Важливими факторами успішності є також здатність органів державної влади реагувати і відповідати на запити від суспільства, що надходять через суспільно активні дії та спроможність держави ефективно поширювати інформацію про процес взаємодії із суспільством та ведення успішної комунікації з його представниками. Модель реагування можлива у вигляді дій відповідних виконавчих органів або як співпраця з недержавним сектором щодо реалізації владних рішень. Практичне втілення суспільно-політичної участі не передбачає обов'язкової участі всіх громадяни без виключення. Натомість участь буде оцінена як

спроможна лише за умов хоча б асоційованої приналежності громадян із низькою соціальною активністю до різних груп, організацій або навіть просто відчуття ними можливості участі та інформованості про шляхи захисту відповідних власних інтересів. Отже, безумовно важливими факторами реалізації участі є культурний рівень, соціальна активність та здатність практичної участі у владних процесах.

Традиційно форми участі ділять на конвенційні й неконвенційні. Розглянемо найбільш поширені конвенційні форми політичної участі:

вибори (як в частині реалізації активного, так і пасивного виборчого права);

звернення та петиції громадян;

участь через партії та громадські об'єднання;

доступність адміністративних посад;

зустрічі, слухання, громадське обговорення;

громадські ради при держорганах.

Окреме місце займають інтернет-технології і соціальні мережі, які дозволяють комунікувати в режимі реального часу. ЗМІ також надають можливість реального доступу через запрошення для висвітлення позиції. Своєрідною формою участі можна визнати і волонтерство. До конвенційних форм також слід віднести різні форми протесту (які, проте, в недемократичних системах можуть бути заборонені і вважатись незаконними), перформанс тощо. Отже, форми політичної участі не є константою, оскільки з розвитком комунікативних технологій можуть виникати нові види участі.

В європейській практиці участь розглядається як системна складова державно-політичних процесів, місцевого врядування тощо. Необхідність участі закріплена в постановах, конвенціях ЄС. У документах ООН ідеться про те, що кожен громадянин має право і можливість брати участь у державних справах³.

³ Генеральна Ассамблея ООН. Права на свободу мирних собраний и объединений, 16 октября 2014, А /59/365. URL: <http://freeassembly.net/reports/multilaterals/>

Участь – важливий соціально-політичний процес як для легітимізації політичної системи, так і для суспільної гармонізації, усвідомлення себе як частини політичного суспільства, пов'язаного з державою. При цьому державно-політичні інститути не є ні автономними, ні закритими, а пов'язані з суспільством, що породжує суб'єктність суспільства та його значимість. Модель, при якій державно-політичні інститути (і, як наслідок – держава) сприймаються суспільством елітарними і недоступними, стимулює, окрім недовіри та несприйняття, ще й антагоністичні почуття, зокрема, прагнення протидії системі усіма можливими засобами, в тому числі – й через формування альтернативних інституцій, які перебирають на себе функції і компетенції держави.

Суспільство як таке створюється та реалізується в процесі суспільної дії, рівень якої є й індикатором суспільного розвитку. Науковці часто вивчають державні інститути окремо від механізмів їх дії, але, без розуміння процесів, зокрема участі, такі дослідження є статичними. Як пише в роботі «Демократія і влада» В. Трипольський, одним із найскладніших питань є питання реалізації суспільної влади⁴. При цьому, реалізація не закінчується делегуванням, а реалізацією суспільної влади виступає саме участь.

На сьогодні еволюція і пошук реалізації суспільної участі тривають. Відповідно, участь є об'єктом прискіпливої уваги європейських дослідників, вона розглядається як індикатор демократії, невід'ємна частина державно-політичних процесів. Серед зарубіжних учених тему участі розглядають З. Бауман, П. Бурдьє, М. Фуко та ін. Політична участь є предметом вивчення й вітчизняних дослідників. Так, С. Пікалов, Н. Ротар досліджують політичну участь у транзитних суспільствах; М. Яковлев вивчає нові практики політичної участі і комунікацій; В. Бортніков пише про участь громадян України в умовах демократичного транзиту; А. Кисельов досліджує участь через інтернет-ресурси; С. Кочнев вивчає практику участі молоді; І. Снігур – механізми реалізації права громадян на участь у здійсненні державної влади;

⁴ Трипольський В. О. Демократія і влада. Київ : Парлам. вид-во, 1999. С. 16.

А. Зарічний піднімає питання про участь громадськості у здійсненні публічної влади.

Особливо актуальним дослідження участі є для української суспільно-політичної системи, в якій архаїчні, радянські, пост-радянські, модерні тенденції переплітаються з бажанням заперечення політичного, відсторонення від державного – з потребою патерналізму або прямої участі.

Вибори як найпоширеніша форма політичної участі. Як ми вже зазначали, вибори є поширеною практикою реалізації участі як з точки зору можливості політичного впливу, так і можливості потрапляння до політичного класу, тобто бути обраними. Однак наявність самого інституту виборів не гарантує, що названі можливості реалізуються ідеально.

Вибори не завжди були доступною формою участі для широких верств населення. Відзначимо, що ще у XVIII ст. в Англії виборці складали лише 3,4% населення⁵. Загальне рівне виборче право впроваджувалось переважно у XX ст. Відповідно, попередній час тривала боротьба за участь саме через таку форму, а реформатори концентрувалися на залученні більш широких верств населення. При цьому слід відзначити той факт, що за останні десятиріччя спостерігається тенденція до зменшення участі в голосуванні на виборах різних рівнів. Ця тенденція притаманна і Європі, де зростає політичний абсентеїзм. Проявом може бути як політична пасивність чи згода з існуючим порядком, так й інші причини, зокрема, такі, як недовіра, у можливість змін тощо⁶. Очевидно, що вибори як інститут участі все менше забезпечують і задовольняють у повному обсязі потреби представництва як форми участі. Навіть голосуючи на виборах за кандидатів і партії, надалі виборець не завжди ідентифікує власні інтереси з обраним представником, а подекуди навіть заперечує власну відповідальність за подальші дії своїх обранців. Важливо також зазначити, що сучасний виборець в умовах інтенсивності життя та інформаційного обміну не готовий адекватно

⁵ Балабан Р. В. Теорія виборчої системи. Київ : Либідь, 2007, С. 9.

⁶ Font J. La participación política en España. January 2008. URL: https://www.researchgate.net/publication/313701116_La_participacion_politica_en_Espana

реагувати на політику лише раз на чотири роки (до речі, інші форми участі якраз і забезпечують зв'язок, вплив, комунікації під час всього процесу політичної діяльності).

Разом з тим, вибори в Україні набули специфічних характеристик. Наприклад, наявна партійна система і виборче законодавство не сприяють репутаційній політиці і часто призводять до влади «ноунеймів». Відповідно, це не сприяє посиленню довіри, а також призводить до того, що надалі виборець, познайомившись з новим «ноунеймом», не визнає його політком і не відчуває, що це його вибір. Тим паче, на сьогодні передвиборчі платформи готуються професійними технологами і не є такими, що сформовані шляхом особистого залучення і участі (причому навіть серед членів партії) кандидатів. Виборець ніби здійснив волевиявлення, але після цього не очевидно, що новообраний політик представляє або реалізовує його.

Друга причина неповної реалізації формальним інститутом виборів можливостей участі полягає в здоров'янні виборчих кампаній. Ще у 1998 році одним парламентарем було публічно озвучено, що виборча кампанія коштувала 1 млн. доларів. Як бачимо, не громадська думка і не представництво інтересів, а наявність значного ресурсу, впливають на виборчий результат. При цьому можливість апелювання політика до соціальної групи (армії, волонтерів, віруючих, ветеранів, бізнесу, студентів) не змінює реальної природи проблеми. Саме походження капіталу буде визначати подальшу поведінку політика, а не громадська думка, суспільний інтерес чи щось подібне.

Учасник виборчої кампанії мав бути підтриманий значним, як правило, не особистим ресурсом або певним «політичним клубом», що різко звужує коло реальних учасників виборчого процесу, а відповідно і обмежує участь через реалізацію пасивного виборчого права. Зазначимо, що в Україні практика суспільного фінансування партій фактично відсутня, хоча такий підхід безпосередньо передбачається профільним законодавством.

Наразі вибори стають все більш корпоративною справою, а ілюзія «народного кандидата», «свого хлопця», «нових облич» потрібна для боротьби за електоральну підтримку. Щоправда, як в

1990-х роках в парламент потрапляли вчителі і міліціонери, так і в 2000-х потрапляють вчителі і правоохоронці, а подекуди – навіть безробітні. Змінилася лише природа «потрапляння». На початку 1990-х років це могла бути приватна ініціатива та добра воля, яка поступово зникала зі зростанням вартості виборчої кампанії. Тому вже 30 років поспіль потрібна корпоративна згода, яка оформлюється рішенням партії, але переважно є рішенням певної групи (до того ж, часто не публічної). Виборець, безумовно, не знає про такі факти, але час від часу вони з'являються в інформаційному просторі та сприяють формуванню стала підозри, що віддаляє суспільство від політичного класу. Це сприймається як розрив між громадянином та державою, оскільки політичний клас асоціюється з чиновниками, державними органами, депутатами, а значить, виключно із владою та державою.

Зміна ставлення до виборів як інституту участі – явище не лише українське. Є низка робіт, які пояснюють, що вибори не забезпечують у нових умовах повного представництва, пропонують нові моделі. Зокрема, у роботі «Проти виборів» Давіда Ван Рейбрука показано, що жеребкування за певними правилами більш справедливе, ніж вибори ⁷.

В українському суспільстві є вагома частка громадян, які не беруть участь у виборах. Так, на президентських виборах 2019 року (другий тур) не брали участь 37,91%; на парламентських виборах 2019 року не голосували 50,16%; а на місцевих виборах 2020 року не брали участь 63,12% виборців. Це значна частина суспільства, яка не підтвердила, що вони згодні з наявним вибором. Прийнято умовно вважати, що ті, що не голосують, підтримують визнані результати і умовно аналогічно налаштовані. Проте, якщо їх частка складає більше половини суспільства не все так однозначно і лінійно. Серед не голосуючих, окрім пасивності, наявні і такі настрої, що виборець не прагне пов'язувати себе з політичним процесом, а також може не бачити належної пропозиції.

⁷ Рейбрук Д. В. Против выборов : монография. Москва : Ад Маргинем Пресс, 2018. 200 с.

Якщо участь у голосуванні не бере переважна більшість мешканців однієї місцевості, цей факт може вказувати і на прагнення їх до автономізації регіону. Іншими маркерами можуть бути небажання бути пов'язаними із наявними політиками, чинною політичною системою і з державою. Тобто, відсутність участі може викликати виникнення небезпечного феномену: девальвації легітимності державних інститутів, поєднаної з появою «автономного» (паралельного) соціуму. Версія про те, що громадяни, які не брали участь у виборах, визнають і підтримують результати, поступово втрачає сенс. А чим довше громадяни не залучатимуться до участі, тим більшим стає ризик відторгнення їх інтересу до державної політики та виникнення у суспільстві непередбачуваних дій, що важко піддаються прогнозуванню.

Сьогодні вибори надають все менше відчуття причетності. Навіть підтримка лідера або ідеї призводить до влади групи, дії яких не відповідають очікуванням виборців. Більше того, нові варіації виборчого законодавства призводять до того, що, наприклад, на місцевих міських виборах у столиці 2020 р. пройшли кандидати, які особисто набрали менше 10 голосів, і програвали ті, які набрали більше 1000 голосів. На парламентських виборах вигравали кандидати (завдячуючи партійним спискам і знайомству з очільником тієї чи іншої партії), позбавлені політичної позиції чи економічної візії, які після перемоги проявили якості, протилежні очікуванням виборців.

Так знищується впевненість того, що шляхом виборчого процесу громадяни дійсно захищають власні інтереси. Важливий не тільки ритуал голосування, а й відчуття, що породжує переконання причетності (участі). Внаслідок цього процесу змінилась і культура сприйняття самих виборів, довіри і розуміння, що це «я» або «ми» здійснюємо участь, бо наші (нами обрані) представники перебувають у владі.

Разом з тим, неучасть у голосуванні не доводить, що виборці відмовились від участі взагалі. Тим більше, що участь – це не завжди політичні питання й питання державного управління. Безумовно, що серед них наявні пасивні настрої і аполітичність, але не беруть участь і просто не задоволені саме інститутом виборів як формою участі, політичною пропозицією тощо.

Громадянам уже не достатньо впливати на політику лише під час чергових виборів. Це пов'язано зі зміною політичної культури.

Чи покликані партії насправді просувати і забезпечувати участь громадян у політиці? Окрім того, що партії це організовані політичні структури, які борються за владу, вони виконують важливі функції в політичній системі. Серед селекції і виховання кадрів, апробації ідей, вони є каналом доступу до владних органів, до політичного класу тощо. В ідеалі партійна мережа є лабораторією ідей, осередком збору інформації, можливістю створення запитів до центральних і місцевих органів, зрештою – каналом потрапляння у владні органи. Якщо все це сформулювати однією фразою – це цілий спектр можливостей участі.

Партійне будівництво в Україні пережило етап монопартійності за часів комуністичного режиму і радянської системи управління – з 1925 року, коли були знищені останні альтернативні осередки партій в Україні і до 1990 року, коли режим ослабнув і стали легально з'являтися нові партійні утворення.

Системним ударом по радянській системі «тотальної участі» була зміна положення «про керівну і спрямовуючу роль партії КПРС» у ст. 6 Конституції СРСР від 1977 року, що було повністю реалізовано в 1990 році разом із переходом до багатопартійності. Це означало, що для кар'єрного зростання не потрібно було прагнути до членства в єдиній правлячій партії. Відбувалася делегітимація КПРС шляхом відкриття історичної правди і свободи альтернативних думок. Разом з тим, була зламана радянська система участі. Проте суспільство вірило, що плюралізм, який має настати після скасування монополії комуністичної партії, забезпечить всеохоплююче представництво і участь.

До розпаду СРСР в Україні постали, щонайменше, дванадцять нових партій: «Українська національна партія»; «Державна самостійність України»; «Українська християнсько-демократична партія»; «Соціал-демократична партія України»; «Партія зелених України»; «Партія демократичного відродження України» та ін. Проте їх спільною рисою була певна камерність, яка не дозволяла реалізовувати участь навіть незначній частині суспільства (на початку 1990-х років партії не були навіть виборчим суб'єктом).

Відзначимо, що найбільш помітною серед інших стала партія «Народний рух України», яка на початку виникла як громадський рух за «перебудову» – офіційний курс реформ у СРСР.

Історія партійного будівництва є окремою темою і тут ми її не розглядаємо. Зазначимо лише, що за тридцять років в Україні формально постало (станом на 1 січня 2021 року) 365 політичних партій⁸. Ми підкреслюємо ознаку «формально» хоча б з тієї причини, що у парламентських виборах 2019 року брали участь лише 22 політичні партії. Розуміючи те, що основна ідея партії – це боротьба за владу, відповідно партії, які цього не здійснюють, є номінальними та існують у формі реєстраційного документу і печатки. Тому мова про ефективний канал доступу і реалізацію участі не йдеться. Політичні партії в Україні скоріше відповідають визначенню «проект». Так, М. Кармазіна досліджує українську багатопартійність і вказує, що коротка тривалість життя деяких політичних партій пов'язана зі зміною настроїв та «розбитими ілюзіями»⁹. Безумовно, ейфорійний настрій виборців розігривається виборчою кампанією, що скоріше залежить від інформаційних технологій і ресурсів впливу, ніж від ідеології чи політичної культури. Партії переважно життєздатні за наявності харизматичного лідера і наявності фінансового ресурсу та все менш залежні від структури, мережі, ідеології тощо.

При цьому український виборець слабо орієнтований ідеологічно. Абсолютна більшість не підтримує жодної ідеології. У межах 25% виборців говорять, що вони необізнані; приблизно 15% ще не визначились; близько 11% жодної ідеології не підтримують. Такі, що виявляють підтримку тієї чи іншої ідеології, становлять лише від 2% до 11%¹⁰. Відповідно абсолютна більшість за ідеологічною ознакою не вважають, що їх інтерес представлений.

⁸ Політичні партії. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2021 року. *Міністерство юстиції. Офіційний сайт*. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561>

⁹ Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (квітень 1990 – початок 2020 рр.). Київ : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 16.

¹⁰ Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д.соц.н. М. О. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2010. С. 487.

Партії боролись за владу і декларували прагнення представляти суспільні інтереси, зокрема часто про це заявляли, однак вони не змогли стати в широкому розумінні інститутами участі. За тридцятирічну історію незалежності України партії залишилися швидше за все легітимним інструментом входження до представницьких органів. Соціологічні дослідження показують, що членами партій є 2,3% громадян України (для порівняння у країнах ЄС у середньому 4,65% виборців є членами партій). При цьому в Україні лише 0,3% громадян заявляють, що повністю довіряють партіям¹¹. Це унікальний показник того, що інституту партійності повністю довіряє вкрай мала чисельність громадян, хоча вони мають нести місію представництва, участі, легітимізації.

Опосередковано це підтверджують дані інших соціологічних досліджень: 32,8% респондентів (серед «нейтральних») і 41,2% (серед «антивладних») не визнають доцільність багатопартійності; ще близько чверті опитаних не визначились зі своїм ставленням¹².

Одна з вад партійного будівництва в Україні полягає в тому, що партії набули ознак не стільки соціальної мережі, ідейної ідентичності, скільки структур-проектів їх «власників». Досить стриману оцінку партійній системі дають політики і політологи. Так, ще у 1990-х роках В. Трипольський писав: «політичні партії все менше зважають на необхідність вираження... інтересів і політичної волі громадян, формування зрілої громадської думки, а займаються в основному підготовкою виборчих кампаній і «вибиванням» голосів виборців»¹³. Такі тенденції характерні не лише для України. Їх Ж. Бодрійяр вдало позначає так – політичне як те, що нічого не репрезентує й існує як автономний світ символів і симулякрів¹⁴.

¹¹ Залученість до громадської діяльності в Україні. *USAID*. URL: <https://engage.org.ua/zaluchenist-do-gromadskoyi-diyalnosti-v-ukrayini/>

¹² Дембіцький С. Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 196 с.

¹³ Трипольський В. О. Демократія і влада. Київ: Парламентське видавництво, 1999. С. 57.

¹⁴ Степанова Н. Є., Андрієнко Ю. В. Політична участь у добу постмодерну: українська практика. *Молодий вчений*. № 5 (20). Ч. 4. Травень 2015. С. 126.

За 30 років Незалежності стан принципово не змінився. Партії стали провідниками участі для значно меншої частини соціуму, фактично для наближеного кола до керівного апарату, ніж технологічно могли це виконувати чи навіть декларували. Саме тому громадяни не бачать партії як організації частини соціуму і тим більше не відчують провайдером участі.

Зазначимо, що тут ми навмисно не вдаємось до особистостей очільників партій, партійної історії, програм, а визначаємо загальні риси.

Хоча партії як такі (як ідеологічні організації) на виборах здобувають значно вищі показники, ніж безпосередня підтримка тієї чи іншої ідеології. Вони переважно не акцентують визначену ідеологічну причетність, а програми схожі на агітацію «за все хороше». Відзначимо, що висока довіра чи прихильність до партій або ідеології – все ж характеристика авторитарних і тоталітарних суспільств. Низька прихильність до ідеологем не є негативною характеристикою, а також говорить про очікування і запит на нову ідейну парадигму.

Обмеження практики реалізації участі через партійні структури полягає в тому, що скоріше це затратний механізм з точки зору організації процедур, дотримання регламенту, ніж волюнтаристське рішення лідера. Разом з тим, розуміючи попит на участь в суспільстві, партії вдаються до демонстрації символів участі. Залучають нові соціальні категорії, закликають «увійти» до партійного списку, йти разом на вибори тощо. Але після виборчої кампанії такі пропозиції зникають, що не посилює довіру.

Відповідно вищевказане свідчить, що партії як інституції є максимально обмеженими як канал участі, хоча останнє – їх пряма функція. Більше того, вони намагаються демонструвати, що представляють соціальні верстви, що мають осередки, форуми тощо. Однак по факту велика частка партій активізує свої осередки виключно на час виборчої кампанії та у більшості випадків вони існують номінально. Все це є свідченням того, що канал участі через партії максимально обмежений і переважно доступний центральному апарату і оточенню лідера цієї партії. Навіть практика державного фінансування партій, що розпочалось у 2016 році

і яка теоретично мала стимулювати партійну роботу, зокрема політичне навчання, конференції, дослідження тощо, не призвела до позитивного ефекту. Причина у тому, що партії, втрачаючи соціальні комунікації, займаються здебільшого політичною рекламою, а не накопиченням соціального капіталу. Тобто, партії за 30 років розширили своє коло впливу, але лишаються «клубними» утвореннями.

Навіть парламентські партії часто вдавалися до згортання осередків, що, по-перше, одразу руйнує канал доступу і участі по партійній лінії рядовим членам; по-друге, як наслідок – такі дії цементують недовіру до себе на майбутнє. В свою чергу «партійні активісти» не шукають ідейно споріднені партійні організації, а участь в партії розглядають як заробіток. Також поширена практика, коли команди «активістів» цілим складом змінюють партійну приналежність залежно від того, яка партійна структура першою почала виборчу кампанію в регіоні. Н. Кононенко чітко і стисло це визначає наступним чином: патерналістське суспільство «дарує» власну країну олігархам¹⁵.

Розуміємо так, що партії не стали соціальною мережею, а є в більшій мірі інструментом «олігархата» або фінансово-промислових груп для легальної боротьби за владу.

Природа фінансування політичних партій є визначальною у форматуванні її суті. Цей сегмент може бути недостатньо вивченим через те, що реальні джерела і обсяги фінансування можуть не співпадати з офіційними звітами. Тому наявність одного джерела фінансування, яке ми можемо назвати «олігархом», «фінансово-промисловою групою», «кланом» по факту призводить до того, що формальна структура буде організована і діятиме за інтересами замовника. Втрата такого джерела миттєво призводить до зникнення партії, як такої. Тому для такої партії мова не йде про повноцінний канал доступу і можливість реалізація участі.

¹⁵ Кононенко Н. В. Новації у ціннісних наративах українців та їх рефлексія на політичну діяльність. *Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації* / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 142.

Кон'юнктура може бути змінена тільки шляхом реального розвитку середнього класу, який з власної волі за уподобаннями буде фінансувати політичну діяльність чи громадську роботу і сума фінансування буде значно перевищувати можливості окремо взятого джерела, наприклад, такого як фінансово-промислова груп (ФПГ). Також і те, що з розвитком економіки частині ФПГ не потрібно буде утримувати окремо створену партію. Адже «олігархи», яких буде не десяток родин, а тисячі, втратять такий статус та індивідуальну значимість у фінансуванні (утриманні й володінні) партії.

Тут ми бачимо, як тема участі, партійного будівництва перетинається з економічним сектором і на пряму залежна від нього. Так само, як створення цивілізованого правового поля, яке усуне рейдерство і обов'язкову необхідність бути представленим у «владі» для збереження і примноження статків, частково знизить попит на участь ФПГ у владі.

Низький рівень асоційованості підтверджують соціологічні розвідки. Станом на сьогодні залученість громадян через громадські організації і партії в Україні відносно низька. 7,5% громадян вважають себе активними учасниками життя громади. Асоційованість через партійні і громадські організації ще нижча.

Ми не прихильники того, щоб прагнути або забезпечувати штучну залученість громадян у громадські чи партійні структури, але надзвичайно важливо, щоб «незалучені» довіряли активній частині як представникам їхніх інтересів, що разом є суспільним інтересом.

У нашому випадку неучасть трансформується в недовіру до громадських і партійних структур і як наслідок – державних інститутів також. Виникає ситуація, за якої громадяни, навіть здійснивши вибір на голосуванні, не вважають, що їх інтерес представлений. Тобто, участь реалізована дефективно. Це посилюється відсутністю каналів впливу і комунікацій з політиком як символом влади і представником інституту в міжвиборчий період. Також важливим є той факт, що проголосувавши за партію і делегувавши їй повноваження представництва, виборець вже після виборів дізнається про факти поведінки, позицію політиків,

неочевидність реформ і відповідно не асоціює (не хоче асоціювати) себе з тим вибором, який здійснив. А відтак – заперечує свою причетність в участі. Таким чином, політичні партії не в повному обсязі здійснюють місію реалізації участі.

Участь у діяльності громадських організацій: наскільки органічною вона є в Україні? В системі участі важливим є сегмент соціальної організованості – тобто те, що називається неурядовим сектором або громадськими організаціями. Їх важливість полягає в тому, що громадяни об'єднуються за інтересами, відповідно готові виробити спільні цілі чи вимоги, і зрештою – реалізовувати участь, бути більш ефективними. Відчуваючи себе асоційованим – розуміти, що їх інтерес представлений, що вони дотичні до участі. Наявність таких громадянських інститутів потенційно відкриває канал участі для людей, які можуть навіть не бути членами організації, або навіть не бути соціально активними. Проте свою участь можуть реалізувати через участь у фінансуванні того чи іншого напрямку громадської роботи, бути дотичними до діяльності. За нашими оцінками, практика, при якій громадяни через власні уподобання спільно фінансують громадський напрямок роботи, малопоширена. Хоча довіра до громадських організацій порівняно висока – 5,2% довіряють їм повністю, а 41,3% скоріше довіряють¹⁶. Однак є і 20%, які вважають, що громадські організації не потрібні. В Україні за формальними ознаками наявні інститути і механізми участі у відносно великій кількості неурядових організацій. Разом з тим, існує попит на нереалізовану участь. Відзначимо, що в Україні станом на 1 квітня 2020 року налічувалося 89 896 громадських організацій; 28 626 профспілок та об'єднань; 19 302 благодійних організацій; 26 437 релігійних організацій; 33 284 об'єднань власників квартир – ОСББ; 1622 органи самоорганізації населення; 1759 громадських

¹⁶ Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 р. соціологія). *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriientsii-gromadian-liutyi-2020r>

спілок; 373 політичні партії¹⁷. Тобто, формально існує 201 299 громадських суб'єктів. При цьому українці не відчують себе асоційованими і лише 2% громадян стверджують, що задіяні у роботу громадських організацій активно¹⁸. Для порівняння, в Іспанії ступінь асоційованості через громадські організації є близьким до 40% і це вважається дослідниками порівняно низьким¹⁹. Асоційованість це і є дотичність до справи, яку здійснює організація в тій чи іншій сфері, а саме, важливість донести питання своєї компетенції до державно-політичної системи. Питання інтересів можуть бути від найнесподіваніших і дрібних, неполітичних, до державно-політичних. Відповідно готовність політичної системи до сприйняття всього спектру питань з неупередженим алгоритмом розгляду говоритиме про транспарентність цієї системи. Українська практика при наявності каналів участі все ж зберігає практику, при якій «чиновник» може суб'єктно визначатись, яке питання актуальне, а яке «не серйозне». І зрештою для окремих категорій забезпечити недоступність, а для інших певну привілейованість. Проте, ми акцентуємо увагу на тому, що не лише «чиновник» відповідальний за процес участі, але як суспільство, так і окремих громадянин, який бере участь в організації, обговоренні, виробленні документу і, що не менш важливо – у фінансуванні цих дій.

Останнє питання взагалі мало досліджується і не актуалізується. Тема походження коштів і джерел фінансування громадських чи партійних організацій часто є не повною (не прозорою) або взагалі фальсифікованою. Українське суспільство вірить, що уявний образ «хтось» є тим, хто фінансує партію, політичний рух, громадський рух, громадську ініціативу. Таке сприйняття реалій

¹⁷ Шайгородський Ю. Розвиток громадянського суспільства та проблема «дефіциту демократії». *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 345.

¹⁸ Дембіцький С. Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. 196 с.

¹⁹ Font J. La participación política en España. January 2008. URL: https://www.researchgate.net/publication/313701116_La_participacion_politica_en_Espana

також є значимою вадою, оскільки вже ustalена практика, що окрема особа фінансує (замовляє) діяльність партії, громадської організації, протесту тощо. «Окрема особа» може бути реально окремим індивідом, або особами, об'єднаними у групу, але її основною сутністю буде не масова і не колективна підтримка. Досвід також демонструє, що при зникненні такого джерела часто зникає і організація, розпорошуються учасники, що в цілому забезпечує псевдоучасть, фіктивність соціальної активності.

Бар'єром для реалізації суспільної участі є автономізація політичної еліти. Тобто, за статусом наявна група, яка належить до політичної еліти, але по факту є не представником соціальних верств, а репрезентує лише себе. Відповідно різні верстви не відчують проникнення, представництва, залученості, а відтак нездатні реалізовувати участь цим каналом. Причина полягає в тому, що канали потрапляння в політичну еліту є специфічними і часто не пов'язані з громадсько-політичною роботою, суспільним визнанням, відкритою конкуренцією, відстоюванням певних поглядів. Один із депутатів Верховної Ради України IX скликання своє потрапляння до парламенту пояснив так: «я допомагав президентові». Це демонструє підхід, згідно якого не громадська думка, а певні зв'язки забезпечують проникнення в політичний клас, не обтяжуючи місією представництва, відповідальності, зрештою залежності від кластеру, соціальної верстви. Зауважимо, що це не феномен сьогодення. Повторюваність такої практики капсулює канали участі.

Відповідно соціум відчуває себе не представленим і не залученим з усіма емоційними наслідками, такими як недовіра, тривожність, незадоволеність, що констатують соціологи. Розвиток громадської роботи через громадську зорганізованість переважно залежить від наявності культури таких взаємин, поширення успішного досвіду і правильного стимулювання.

Новим у контексті участі є волонтерський рух, який став помітним у часи Помаранчевої Революції, коли громадяни безкоштовно і добровільно долучались до діяльності партійних штабів і при цьому не прагнули фіксації своїх заслуг. Більш яскраво волонтерський рух проявив себе в умовах російської

агресії на Донбасі, коли держава де-факто виявилася не готовою до військових дій і громадяни долучились до боротьби в різних формах участі (формування добровольчих батальйонів, постачання армії необхідним провіантом).

При цій формі участі громадяни не потребували формалізації, реєстрації громадської організації, рішень влади, адже вони самостійно формулювали мету і діяли самостійно, хоча загалом ця активність була спрямована на користь держави і суспільства. Волонтерський рух продемонстрував високий рівень довіри до нього як феномену – йому довіряли 56% опитаних, а не довіряли лише 21%²⁰.

Фактично волонтерство базується на прояві особистих переконань і певних культурних змін в суспільстві. Так, і для радянського і пострадянського періодів характерним є розрахунок на державу, яка має про все подбати, що призводить до мінімальної соціальної активності. В свою чергу волонтерство – це приватна громадська ініціатива, яка не потребує державного регулювання або чогось подібного. Волонтерський рух виник не як формалізований, а як ініціатива участі у важливій справі. Часто ця участь особиста або здійснюється групою однодумців. Трохи згодом з'явилися організації з відповідними назвами. Також позитивні настрої по відношенню до волонтерів використовували в агітації тощо. Тобто в Україні активно розвивається волонтерство, яке зайняло нішу, в якій держава і чиновники не справлялися зі своїми функціями. Так було після початку російської військової агресії на Донбасі, так є й зараз в умовах повномасштабної російської агресії, коли волонтери взяли на себе функції по забезпеченню армії, евакуації населення, продовольчого забезпечення і багато інших.

Особливості реалізації участі неформальними групами. Суспільство, окрім формалізованих груп, складається і з соціальних груп, які відчують свою ідентичність, до певної міри суб'єктність, однак їх утворення не є формалізованими. Йдеться

²⁰ Українці найбільше довіряють волонтерам і армії. *Реанімаційний пакет реформ*. URL: <https://rpr.org.ua/news/ukraintsi-naybil-she-doviriaiut-volonteram-i-armii-sotsdoslidzhennia/>

про верстви чи соціальні категорії, такі як селянство, фермери, робітники, підприємці, пенсіонери, молодь. Мусимо відзначити, що з ускладненням соціально-економічних процесів формуються все нові й нові соціальні групи, а традиційні соціальні структури (скажімо робітничий клас) вже зазнали значних трансформацій. Можна побачити, що усталені групи втратили свою політичну значимість, організованість, представництво, а відповідно і можливість участі. Навіть формально з порядку денного (з політичної арени) зникли партії, які намагались власною назвою показати представництво певного соціального класу – Селянська партія України, Всеукраїнська партія трудящих, Партія промисловців і підприємців та ін. Втрата значимості певних класів відбулась зі зміною структури, організованістю, тощо. Великі державні підприємства з багатотисячними колективами скоротились, натомість постали приватні підприємства з трудовими колективами, які нараховують десятки працівників.

Водночас «новий» середній клас перебуває у стадії формування і поки слабо консолідований, слабо самоідентифікований, слабо організований і як наслідок – слабо представлений і точно не відчуває власної значимості і участі. Парадоксально, що категорії населення, які виробляють ВВП, наповнюють бюджет, здійснюють реальну участь фізичною та інтелектуальною роботою, не відчувають себе значимим суб'єктом і скоріше за все є носієм потенційного запиту на участь.

Структура селянства теж кардинально змінилась. Для виробництва сільгосппродукції, по-перше, не потрібно великої чисельності селян, по-друге, реальні власники і виробники можуть не жити в сільському середовищі, відповідно бути не включеними у відповідні соціальні зв'язки і бути дуже мало схожими на селянство. Частина перетворилась на самозайнятих, натуральних виробників, втратила політичну вагу і т. ін. Кожна з цих категорій не стала організованим кластером, а тому кожен окремий учасник тяжіє до індивідуальної автономності. Групи за професійною ознакою через власну аморфність не реалізують участь в цій царині. Профспілки «прокидаються», коли простимульовані політичними процесами або знаходяться в критичному стані (наприклад, коли

заборгованість по зарплаті змушує до протесту, як протест шахтарів в грудні 2021 року).

Крім трансформацій «старих» класів, є ознаки появи нових. Умовно назвемо цей соціальний пласт «самозайняті». Їх не завжди можна віднести до підприємців, до середнього класу. Вони самі слабо відчують, що формують нову соціальну групу. Нові настрої у виробничих відносинах породжують цілий кластер, який сприяє формуванню іншої культури – фрілансерства. Якщо раніше це була форма виживання через підробіток, то сьогодні це вже кластер, який не прагне сталих залежних «заводських» відносин, а є носієм нової культури відносин. Нові форми бізнесу породжують нову якість соціальних груп. Працівників ІТ сфери не можна назвати в класичному розумінні «робочий». Галузь шоу-бізнесу зросла і породила нову якість взаємин і старий термін «працівники культури» не повністю відображає суть. Використовуються нові визначення, зокрема такі як «креативний клас» тощо. Проте всі ці групи потенційно прагнуть участі, оскільки вже є складовою суспільства.

Працівники різних підприємств не відчують свою ідентичність, так само і власники не відчують себе спорідненими з іншими власниками. З одного боку, виникає атомізованість суспільних відносин, а з другого – стільниковість.

Великі соціальні групи втратили своє політичне значення, відповідно не беруть участі у формі значимого соціального класу, але запит на участь можуть зберігати. Інші соціальні групи фрагментовані і в кожному окремому випадку або не задіяні в участь, або задіяні частково, проте прагнуть свого впливу.

Саме участь, з нашої точки зору, повертає «політичне» до громадянської реальності, а громадське включає в реальну політику. Прагнення участі і неможливість її здійснення призводить до формування відчуття малозначимості, нереалізованості, а надалі формування недержавних і позадержавних інститутів (не маються на увазі громадські організації), які можуть вдатися до противаги (заперечення) державних інститутів, а в іншому випадку – до радикальних дій.

Участь громадян (громадянського середовища) зрештою потребує державно-політична система для забезпечення і підтвердження власної легітимності, з одного боку, і корекції політичного курсу – з іншого. Безумовно, участь може бути демонстративною і нічого спільного не мати з реальною участю, реальними інтересами тощо. Також участь може бути елітарною – доступною для визначеного вузького кола, що теж матиме специфічні наслідки.

Коли ми говоримо про участь (взаємоучасть), то потрібно визначити суб'єктність. Уявлення тоталітарного порядку передбачають, що суспільство як єдине ціле спільно бере участь, тобто підтримує курс державної політики, а значить держапарату тощо. Натомість суспільство є більш складним соціальним організмом, якщо його насильно не формувати в стан «маси» – щось однорідне і аморфне, потребує керівної ролі над ним. Суспільство організоване (самоорганізоване) в чіткі і розмиті соціальні групи, кластери, формальні і неформальні утворення. Ідентичність цих груп визначається не ідеологією і пропагандою, як це відбувається в тоталітарних режимах, а самоідентифікацією. Відповідно, як наслідок, у питанні участі відіграє роль не тільки наявний механізм, а й те, чи відчуває певна ідентичність (за професійною ознакою, за спільністю інтересів, віковою, за належністю до субкультури, етнічною або релігійною спільністю, віртуально-мережевою тощо) себе такою, яка бере і реалізовує участь. Тобто соціальна група мого кола інтересів бере участь, а значить і мій інтерес представлений. Такий стан важливий для тих, хто особисто не здійснює соціально-політичної активності, а через належність до певної групи і відчуття представленості інтересу забезпечує відчуття участі.

Атомізація суспільства ускладнює цей процес. Частина громадян не відчувають і не прагнуть причетності до класу, громадського руху, партій, які їх мають представляти, але оцінюють себе самодостатніми, такими, що прагнуть мати свою частку впливу в державних процесах. Однак, не маючи можливості впливу і комунікацій, не будучи зорганізованими, такі громадяни стають носіями незадоволення і соціальної напруги.

Відзначимо, що в Європі розглядається питання участі негромадян як значимої соціальної категорії²¹. Ця тема в Україні поки не актуалізована, хоча найближчим часом, за нашими прогнозами, постане як проблема реальної політики. Причина полягає в зміні формату міграцій і активізації цих процесів. Поява значимого числа негромадян потребуватиме концепту їх адаптування, соціалізації тощо.

Звернення громадян як безпосередній канал доступу. Безумовно, в державі мають бути як легітимні інститути влади, так і легітимні канали доступу до неї. Доступ до влади або доступність ми використовуємо в розумінні можливості донесення інформації (запиту, потреби) від громадянського суспільства, обговорення і впливу на прийняття рішення, прозорості і поінформованості про прийняті рішення, що і є формою участі. Після етапу донесення інформації наступним має бути опрацювання і реакція відповідних органів державно-політичної системи, місцевого самоврядування. Без реакції, без зворотного зв'язку втрачається сенс навіть ідеальної моделі доступу та участі.

Не виключається модель державного управління з автономізованою, замкнутою правлячою групою. В деяких випадках еліта прагне до такого стану, який на певному етапі забезпечує її самозбереження. Причина в нерозвиненості культури поширення участі, що можна побачити на моделях організації політичних партій, які діють переважно за принципом одного лідера, низькою асоційованістю громадян.

Для прямої реалізації участі наявний такий канал як звернення громадян. Відзначимо, що він достатньо регламентований, зокрема Закон України «Про звернення громадян» визначає термін розгляду, обов'язковість відповіді тощо. В державних адміністраціях усіх рівнів наявні спеціальні відділи, які працюють зі зверненнями громадян. Ми проаналізували звернення у Дарницькому районі

²¹ Гражданское участие в процессе принятия решения. Обзор стандартов в государствах-членах Совета Европы. Страсбург, май, 2016. URL: https://ecnl.org/sites/default/files/files/Civil-participation-in-decision-making-processes_An-Overview-of-Standards-and-Practices-in-CoE-Member-States_Rus.pdf

м. Києва, де мешкає приблизно 348 тис. громадян. У 2020 році можливістю звернення скористалося 27394 громадянина, що складає 7,9% від числа населення. Не дивлячись на поширення сучасних технологій, електронну форму звернення використали лише 17%. З усього числа звернень 89% це заяви, 5% – скарги, 6% – пропозиції. Серед усіх звернень колективні складають лише 11%. Всі звернення громадян за рік порушили 4721 питання²² Недоліком роботи в цій царині можемо відзначити непоширення позитивного досвіду. Така категорія звернень переважно лягає в звіти адміністрації і відома обмеженому колу осіб, хоча популяризація могла стати певною школою участі. Адміністрації звітують переважно перед вищими інстанціями і не звітують перед громадою. Звичайно, що на публічних ресурсах наявна інформація, що розглянуто певну кількість звернень, наведено обов'язкові відповіді тим, хто звертався згідно Закону, але поширення позитивного досвіду де-факто відсутнє.

Також наявна практика участі громадян шляхом електронних петицій, які передбачають обов'язкову колективну підтримку. Електронні петиції – це колективні звернення громадян до державних органів, які є публічними та оприлюднюються, оскільки підписанню передують ознайомлення і збір голосів. За нашою оцінкою така практика наразі малопоширена: до прикладу, на рівні Києва за рік зареєстровано лише 76 петицій, які набрали більше 6 тис. голосів. Відзначимо, що наявні 567 електронних петицій, які набрали в межах тисячі голосів, які не потрапляють до розгляду. Також негативним аспектом є те, що частка розглядів лишається маловідомою активу. Часто навіть підписанти можуть не знати подальшу долю петиції, хоча група в кілька тисяч осіб є значимою. Більше того, для муніципального рівня можливо потрібно зменшити поріг необхідних підписів і опрацювати проблематику. Нагадаємо парадокс: депутатами Київради та представниками трьохмільйонного міста на останніх виборах стали особи, за яких

²² Інформаційно-аналітичні матеріали про стан роботи із зверненнями громадян у Дарницькій районній в місті Києві державній адміністрації за період з 01.01.2020 по 31.12.2020. *Київська міська державна адміністрація. Офіційний веб-сайт*. URL: <https://darn.kyivcity.gov.ua/files/2021/2/23/2020.docx>

особисто проголосувало близько десятка виборців, а петиція в кілька тисяч підписантів при цьому не розглядається. Це прямий приклад дефективності представництва і участі.

Крім того, необхідно подолати стереотипний бар'єр, що є «важливі» і «неважливі» питання. Такі, що уявний чиновник віднесе до «неважливих», можуть бути сенсом життя для певної категорії населення. Відзначимо, що тематика петицій різноманітна, що є позитивним показником і при розвитку цього інституту буде розширюватись. Наявність електронного доступу через звернення та петиції мала би стати поширеною і загальнодоступною. Але тільки 5,2% користувачів мережі Інтернет використовують цей ресурс для звернень до офіційних установ і організацій²³. Це може свідчити не лише про непоширеність практики, але й про недовіру до можливості реалізації.

Демократія передбачає змінюваність влади і збільшення ефективності орієнтації на громадські запити. Звичайно, орієнтацію можна здійснювати через експертне середовище, використовувати соціологію, але завжди буде питання, інтерес, який не згадується в соціологічній анкеті. Тому необхідно розглядати такі форми взаємодії, при яких виробляється спільне рішення. Відповідно, політичній системі (управлінському апарату) потрібен «зворотний зв'язок». Як пише О. Майборода, «політична система не здатна передбачити усіх ситуацій (запитів, потреб, ініціатив)»²⁴. Через відсутність зворотного зв'язку, обмеженість інформації і багато інших деформованих ефектів управління часто приймаються волюнтаристські рішення, які можуть здаватись правильними, але в наслідку лишають запити суспільства поза увагою. «Дрібні» непомічені питання таким чином перетворюються на системні проблеми, які в тому числі забезпечують недовіру.

²³ Бойко Н. Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. С. 211.

²⁴ Майборода О. Евристика і реальність у функціонуванні політичних режимів в Україні. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 253.

Формальна частина зворотного зв'язку виконується, оскільки Законами України «Про звернення громадян», «Про доступ до публічної інформації» передбачено обов'язкову відповідь, протокол тощо. Але ми розглядаємо проблему у більш широкому контексті, а саме як сигнал до суспільства, культивування успішного досвіду з метою поглиблення рівня участі. Наявні заходи участі часто лишаються кулуарними і можливо несуть користь вузькому колу інтересантів. Відзначимо, що зворотній зв'язок, який здійснюється під час виборчої кампанії, переважно відбувається на макрорівні зі стратегічних візій і не здатний охопити весь набір питань. Тому саме системна участь повинна бути безперервною та на різних рівнях різними каналами здійснювати корекцію, вплив, спільну дію.

Доступність посад для пересічних громадян. Принципи участі мають реалізовуватись не тільки в комунікаціях «громадськість – влада», але й в царині доступності самої «влади» у вигляді посад, в тому числі виборних. Влада має сприйматися й вважатися суспільством відкритою, породжувати відчуття доступності і, як наслідок, можливості участі у формі потрапляння до управлінського апарату. Формально вакансії в держапараті є публічною інформацією і прийняття на посаду відбувається за відкритим конкурсом. Хоча відомі і зловживання, коли вакансія оголошується відкритою в п'ятницю, а вже в понеділок вранці проведений конкурс. Це вбиває довіру, але формально не порушує вимоги доступності. Разом з тим, час від часу з'являється інформація щодо певних призначень, у яких домінує суб'єктивний підхід, що заперечує принцип доступності, навіть за умови відкритого доступу на інші посади. Недовіра, недоступність і корупція призводять до того, що влада вважається певним кланом з ознаками закритості, що заперечує участь, а також нівелює довіру до інших каналів і форм участі. До обраних посад ми вже відзначали такі наявні обмеження як корпоративна згода партії на підтримку (висування) кандидата, необхідність значимого ресурсу для реалізації цього тощо. Також насторожує той факт, що чиновники високого рангу переважно мають значні статки. Один з мерів Києва Л. Черновецький популяризував цю тему, посилаючись на

те, що він призначив заступниками мільйонерів задля нібито усунення корупції. Натомість факт того, що вищий ешелон влади значно заможніший від середніх статків суспільства, свідчить про обмеженість доступу влади для загалу, специфічну елітарність політичного класу, що заперечує доступність посад, а значить, звужує і канал участі. Такий стан речей знищує принципи рівного і відкритого суспільства, а також девальвує інші канали участі, перетворюючи їх з моделі деліберативної демократії, при якій рішення виробляються і приймаються спільно, в модель «прохачів» підлеглого суспільства у елітарної верхівки.

Сьогодні все частіше можна виграти вибори, не залучаючи суспільство. Після цього «обрані» для посилення свого статусу, можливостей і самозбереження лобіюють призначення у виконавчій та судовій ланках державної влади. Відбувається взаємовигідний патронаж. Часто, використовуючи термін «клан», ми акцентуємо увагу не на родинних зв'язках (хоч вони простежуються), а на певній корпоративній системі. Визначення кланової природи політичного класу вже увійшло і в наукову літературу²⁵. Клановий уклад передбачає, що учасник політичного процесу повинен мати партнерські відносини з іншими учасниками, а для реалізації заходів, які потребують фінансової підтримки, може розраховувати на постійного комерційного партнера.

Проте така система взаємозв'язків неефективна, якщо вона не має протекції правоохоронних органів, силовиків, судової підтримки. Клани також є своєрідним соціальним стільником, принципи функціонування якого вибудовуються з метою збереження «своїх» інтересів. Учасники цих груп перебувають у держапараті і категорично не зацікавлені у відкритій конкуренції, участі інших суб'єктів тощо. Вони вже мають достатні капітали і впливи для самозбереження, і вибори не змінюють нічого в цьому сенсі, оскільки, керуючи капіталами, здатні фінансувати своїх кандидатів

²⁵ Зеленько Г. І. Висновки, або Про перспективи зміцнення демократії в Україні. *Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні* : монографія / за ред. Г. І. Зеленько. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 406.

у різних, навіть антагоністичних політичних силах. Все це обмежує або заперечує доступність, а значить участь.

Участь не має розумітись як прохання до «влади». Участь є громадською владою, і це не означає, що громадська влада має бути антагоністичною до державно-політичної влади, вона має бути її продовженням і поширенням – громадською мережею влади.

Протест як неконвенційна форма політичної участі. Складність легальних механізмів участі або невіра в них, з одного боку, і швидкість та впливовість протесту, з іншого, виокремили цю форму участі і як жорсткий лобізм, і як вплив, і навіть як форму агітації. Знову ж тренд протестів не став виключно українським. Помітно, що у 2020 році у світі відбулись масові протести з різних причин.

Так, на другому місяці американських протестів 2020 року у Нью-Йорку з'явився лозунг «Вся влада народу» (дуже подібний до радянського «Вся влада радам»), що говорить про сприйняття суспільством «влади» як не належної народу, який не має впливу на її реалізацію. Хто б міг подумати за тиждень до початку протестів, що у США, які є символом стабільної демократії і успішної економіки, будуть вимоги щодо способу здійснення «влади». Паралельно бачимо плакат «Вулиця наша» як свідчення орієнтації на вуличну демократію, як певний простір комунікації, незалежний від політичних інститутів та держави. Ці події засвідчили, що наявні демократичні інститути, очевидно, контролювані обмеженим колом осіб, які стали за визначеннями класиків «надто далекими від народу», виявилися не здатними забезпечити достатній доступ до «влади» і вплив на неї, або хоча б відчуття цього.

Ми не ставимо за мету викладення історії протестного руху, лише зазначимо, що перші масові протести в Україні стали можливі у кінці 1980-х років, коли радянська система занепадала, однак все ще передбачала репресії і тотальну заборону протесту. Так, зокрема одну з перших масових акцій – «Чорнобильську демонстрацію» 1988 року, радянському режиму вже не вдалося придушити, хоча протестувальників усе ще затримували. Протести

шахтарів 1989 року вдарили по ідеологічних канонах режиму²⁶. І, зрештою, Революція на граніті 1990 року є чи не перша з політичними вимогами, яку на честь ще радянських керманічів не знищили і не репресували. Проте ці події були більш унікальними, ніж системними. До цих подій, будь який протест в радянській системі вважався антинародним, антидержавним і піддавався репресіям.

Одним із знакових політичних заходів в Україні, що вплинув на подальші політичні події, стала акція «Україна без Кучми» 2000–2001 років. Безумовно, також слід згадати Помаранчеву революцію 2004 року і Революцію Гідності 2013–2014 років. Ми в жодному разі не применшуємо значення інших протестних подій, таких як мовний Майдан, податковий Майдан, Врадівська хода, тарифні протести, однак саме ці найбільш масові протести змінили і політичну культуру, і політичну кон'юнктуру в країні. Відзначимо, що протести використовували відповідні суспільні настрої, але могли носити й технологічну місію як своєрідну форму конкурентної боротьби чи політичної агітації.

Ми відзначимо те, що хронологічно після подій 2013 року локальні протестні акції відбувалися із різних приводів – від «смітничкової люстрації» до впливу на призначення, підключення об'єкта до мереж, «за» чи «проти» забудови. У контексті теми участі відзначимо, що протест, безумовно, використовується як політична дія і агітація. Але протест набрав ознак прямої дії (прямої участі), який може долати бюрократичні перепони і змінювати правопорядок, безпосередньо впливати на ухвалення рішення.

Протест став формою прямої дії для впливу громадськості, часто в локальних питаннях, навіть у відстоюванні індивідуальних комерційних інтересів, і – формою заробітку. Проте, він не забезпечує широкої і системної участі, скоріше є лакмусом неефективності інших форм впливу і участі. Недоліком вітчизняних протестів є те, що не розвинута практика формулювання вимог і подальших переговорів. Вище ми писали про низьку асоційованість і

²⁶ Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / ред. рада : В. М. Литвин та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2007.

ефективність впливу громадян через громадські організації. Вимоги готують організовані групи громадян або технологи. Навряд чи зібрання незнайомих навіть на спільній акції протесту миттєво навчить співпраці, генеруванню вимог тощо. Тому протестом і протестними настроями може скористатись «третя» сторона. Так само негативом є те, що протест як форма, став використовуватись у якості агітації чи заробітчанства. В цих випадках він нівелюється як форма громадської участі, а стає інструментом технологів.

Гіпотеза одного з дослідників, яка наводиться в роботі «Соціальна напруженість в кризовому соціумі»²⁷ про чітку градацію, що бідні верстви опікуються більше матеріальним становищем, а багаті верстви – політичними проблемами, досить схематична і може абсолютно не відповідати реаліям.

Зазначимо, що в таких українських протестах, як Помаранчева революція, Революція гідності, культивувалась ідея боротьби за справедливість. Інше питання, що різні категорії «справедливість» інтерпретують по-різному, але до інтерпретації така ідея є об'єднавчою. На цих акціях були учасники з різними статками і об'єднані абсолютно не за фінансовим критерієм статків. Категорія збіднілих членів суспільства не вирізнялась і скоріше за все була мінімальною. Майдан, який ми знаємо як Революцію гідності, не виступав за економічні реформи чи соціальний захист. Його об'єднуючим духом була справедливість, яку кожен з учасників розумів по-своєму. До речі, важливою характеристикою Майданів було те, що учасників об'єднував дух спільної участі у великій важливій справі, як-то «призначення» свого народного президента В. Ющенка (Помаранчева революція), чи за справедливість і проти режиму (Революція гідності). Також прослідковувалася певна єдність із представниками політичного класу, які приходили, хоча і не на сцену, але до Майдану. Ця теза не виключає факту постмайданного синдрому, коли спільна участь і дія вже не

²⁷ Соціальна напруженість в кризовому соціумі: соціально-політичний аналіз / О. Г. Злобіна, М. О. Шульга, Л. Д. Бевзенко та ін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. С. 259.

потрібна і не знаходила каналів витоку. А політики, які були так близько, раптово віддалились. Ми також не заперечуємо, що інша частина суспільства і політичного класу вважає Майдан неприйнятним і несправедливим, оскільки на піку кар'єри втратили політичні й адміністративні посади, ресурси тощо.

По факту, після соціальних спалахів і ті, хто вболівав за Майдан, і їх опоненти не знаходять каналів участі. Політики, які приходили як до одних, так і до інших, швидко віддаляються через неможливість зустрічі з ними, ховаються за охороною, броньованими авто, парканами маєтків. До речі, такі символи, зокрема, як паркан, не є політичним інститутом, але чітким символом, який руйнує уявлення про доступність. Для цікавості відзначимо, що у низці країн регламентується наявність/відсутність паркану – в Німеччині, Швеції. Там прагнуть до безпарканного середовища, до демонстрації доступності. Зрозуміло, що це не визначає політичну систему, але є проявом певних правил, культури тощо. В українських умовах недоступність «влади» чиновника символізується парканами їх маєтків, часто вищих за п'ять метрів.

Протест має певну специфіку – категоричність рішення. Однозначне рішення не завжди є правильним. Політичні і бюрократичні процедури передбачають щоденне прийняття тих чи інших рішень, тому видається, що протест навряд чи можна застосовувати як щоденну практику. Відповідно протест як форма участі може бути дієвим у контексті жорсткого тиску, але як інструмент постійної роботи він є малоефективним. Різні групи можуть використовувати протест на власну користь. Протест як інститут має бути забезпечений громадянами, які здатні консенсусно формулювати раціональні вимоги, поетапно їх реалізувати, бути готовими до переговорів, а не характеризуватися лише проявом нещадного бунту.

Протест, його можливість і готовність громадян до нього, є запобіганням узурпації влади, але не стовідсотковою гарантією. Зрештою протест демонструє тупиковість комунікацій, що має призводити не до репресій чи помсти, а до поштовху пошуку рішень (ми вже згадували про деліберативну демократію). Також

потрібно розуміти, що протест не завжди є носієм істини або легітимних вимог.

Соціологічне опитування показує як українці готові діяти в разі погіршення життєвого рівня. 67,8% будуть самотужки покращувати своє становище. Відповідно ця частина не патерналістськи налаштована. Інша частка відповідей абсолютно відмінна за характером: 44,8% будуть терпіти і чекати. Звертатись за допомогою до близьких налаштовано 33,5%. Також 8,4% готові об'єднатись і тиснути на владу; 11,4% – виходити на протести²⁸. Насправді, за нашою оцінкою, показник у 8,4% готових об'єднуватись, тобто організовуватись і тиснути на владу, є дуже низьким. Низька готовність до асоційованості виявиться ще меншою по факту, коли постане питання не тільки уявної готовності, а реальної дії.

Частина громадян знаходить канал участі в протестних діях – збиранні підписів, поданні чи підписанні петицій, скарг, тобто в її необтяжливих формах. До речі, такі форми як збирання підписів та подібні дії, не зовсім коректно визначати як протест. Дещо стереотипно сприймати взаємовідносини суспільства і влади як обов'язкове протистояння чи антагонізм. Форми участі покликані змінити таку кон'юнктуру. Збирання підписів, електронні петиції, скарги потрібно сприймати як актуалізацію питання і не обов'язково заперечення політики. Діалог має відбуватися не обов'язково у формі категоричного заперечення і протистояння. До речі, практика електронних петицій введена в 2015 році як інновація і новий канал доступу, нова форма участі. Вона потребує залучення прихильників, але поки публічно не було випадків розгляду питання. У Великобританії петиція до Парламенту при зборі 100 000 підписів обов'язково розглядається на дебатах, що означає актуалізацію і подальше життя. За два роки практики електронних петицій в Україні (2015–2017 років) кон'юнктура

²⁸ Соціальна напруженість в кризовому соціумі: соціально-політичний аналіз / О. Г. Злобіна, М. О. Шульга, Л. Д. Бевзенко та ін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. С. 259. С. 202.

була такою, що більшість звернень була до Президента²⁹. В статті це визначається як певний позитив, очевидно, як інтерпретація довіри. По факту, це ознака неможливості каналів доступу, участі на інших рівнях. Електронні петиції за перші два роки демонструють таку пропорцію – 75% адресовано Президенту і 25% – регіональним органам. Разом з тим, ми відзначаємо, що з збільшенням кількості Інтернет-користувачів та розширенням web-можливостей соціальної взаємодії постають нові практики громадянської онлайн-активності. Web-можливості соціальної взаємодії стрімко змінюються. Н. Бойко в роботі «Інтернет, як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства» пише, що з середини 1990-х років було технологічне покоління web 1.0, яке характеризувалось в сфері взаємодії соціальних мереж статичним поданням інформації; web 2.0 вже відрізнялось співпрацею користувачів в створенні інформації; web 3.0 – працює з колаборативною фільтрацією, відбирає контент і профілі з подібними уподобаннями; web 4.0 – нові технологічні можливості. Нарешті, web 5.0 продукує технологічні можливості, які допомагають керувати районом (містом, країною) на засадах зваженого аналізу можливих рішень, запропонованих користувачами мережі³⁰. Тобто, мова йде про постійну он-лайн участь. Звичайно, що нові технології породжують і нові виклики. Як мінімум те, що нові покоління успішно опановують нові web-можливості, а держапарат не так швидко змінюється, як модернізуються технології, виникає нестиківка. Наразі громадяни України в інтернет-мережі здійснюють такі активності (за дослідженням станом на 2015 рік):

- Читають інформацію на сайтах державних і недержавних організацій – 45,8%
- Відстежують новини суспільно політичного життя – 44,8%

²⁹ Закірова С. Електронні петиції в Україні: досягнення і проблеми дворічного досвіду. *Центр досліджень соціальних комунікацій*. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2992:elektronni-petitsiji-v-ukrajini-dosyagnennya-i-problemi-dvorichnogo-dosvidu&catid=8:golovni-temi&Itemid=350

³⁰ Бойко Н. Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. С. 58–59.

- Читають блоги політиків, громадських діячів – 16,3%
- Звертаються до офіційних установ – 5,2%
- Звертаються до громадських, міжнародних організацій – 3,4%
- Висловлюють свої думки – 5,3%
- Залишають коментарі – 9,5%
- Обговорюють на форумах – 8,8%
- Підтримують соціальні заходи – 4,5%
- Ініціюють соціальні заходи – 1,6%
- Інше – 3,5%
- Нічого з переліченого не роблять – 25,8%³¹.

Фактично, це палітра участі інтернет-користувачів, яка говорить про наявність такого каналу і як він поширюється.

Фінансування громадських ініціатив як форма впливу на суспільно-політичні процеси. Серед інших форм участі в суспільно-політичних дослідженнях мало уваги приділяється участі через фінансування певних ініціатив громадськості. В Європі поширена практика впливу на той чи інший суб'єкт, наприклад, колективне бойкотування товарів, про яку серед інших форм участі згадує Джоан Фонт³². Також в Європі наявна практика, коли державні інституції фінансують лише частину потреб громадської ініціативи і стимулюють їх звернення до комерційного сектору. Участь через інструмент фінансів – це цілий сегмент і канал реалізації, який полягає в тому, що частина громадян не готова брати участь в організаційній роботі, в інших активностях, але вони здійснюють участь, фінансуючи певний напрямок громадської роботи. Тут важливо розуміти, що не одна особа спонсорує весь проект, а велика кількість громадян спільно фінансує той чи інший напрямок. З'ясувати скільки громадян (який відсоток) готові добровільно сплатити гроші на партію, чи громадський проект і було би

³¹ Бойко Н. Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. С. 211–212.

³² Font J. La participación política en España. January 2008. URL: https://www.researchgate.net/publication/313701116_La_participacion_politica_en_Espana

реальним прагматичним заміром. Зазначимо, що така практика малопоширена. Термін іноземного походження – краудфрандінг (спільне фінансування) – поширений ще менше. Хоча з'являються платформи для залучення до спільної справи через участь у фінансуванні, наприклад, платформа «Мій дім» (м. Славутич)³³. У низці муніципальних бюджетів передбачене спільне фінансування місцевої потреби. Відзначимо, що участь в такий спосіб кардинально змінює відношення учасників.

Інший аспект фінансової участі – податки як пряма взаємодія (участь) з державою. У примітивному варіанті це «оброк» (обов'язок) без права контролю. У цивілізованому – це колективний договір, згідно з яким громадяни і юридичні особи сплачують податок (утримують свою державу), а держава забезпечує певний порядок і правила. Відповідно громадяни є учасниками держави, мають право контролю і впливу. Показово, що такий погляд лише входить в життя, час від часу його можна почути у виступах. Тут доречно згадати слова М. Тетчер про те, що немає державних коштів, а є кошти платників податків. Проте, такий підхід ще не став загальноприйнятим баченням. Одна з причин у тому, що відсутній ефективний механізм контролю, хоча з'являються певні інструменти, наприклад, публічні закупівлі. Проте, надважливим є не сам факт сплати податків, а розуміння (оцінка) цього процесу. Оскільки можливо сплачувати податки і не відчувати, що ти здійснюєш участь, що скоріше домінує сьогодні у суспільному сприйнятті. Зрештою, ми не помічали від чиновників хоча б «подяки» за сплачені податки.

Причина не в тому, що відбулась криза участі в цьому сегменті, а в тому, що вона де-факто була відсутня. Скажімо, двадцять років тому певні розпорядження взагалі не оприлюднювалися, і відповідно їх виконання не контролювалося, про громадську участь у цій царині взагалі не йшлося.

Політологи економічний сегмент не розглядають як профільну галузь і тематику, а економісти не розглядають «участь». Тема

³³ Інтерактивна платформа «Мій дім». URL: <http://e-slavutich.gov.ua/100Things/house/SitePages/main.aspx>

податків і громадянських прав не актуалізувалась у контексті суспільно-політичних відносин. Перші десятиріччя Незалежності у глянцевих виданнях наводилися рейтинги статків, однак тема податків не порушувалась. Лише у 2011 році Асоціацією платників податків як громадська ініціатива був запропонований рейтинг «сумлінних платників податків України».

Навіть сьогодні в офіційній риторичі формується позиція, що «податкова зібрала ... податків», і не акцентується, що насправді це сплатив бізнес і громадяни. Суспільство частіше знає надбагатих і не знає найбільших платників податків, особливо регіональних і місцевих, що говорить про певну культуру. Про непрозорість і нездорові відносини в цій царині свідчить навіть той факт, що з 200 найбільших платників податків (юридичних осіб) лише 120 надали згоду на оприлюднення даних про себе³⁴. Але, ще менше саме суспільство сприймає себе таким учасником.

Тобто тут можна стверджувати гіпотетично, що категорії мікро-, малого і середнього бізнесу слабо організовані і слабо представлені, хоча в реальній економіці займають вагоме місце. Важливо не плутати, коли представник, скажімо, бізнесу потрапив до представницьких органів – це не означає, що він гарантовано представляє інтереси бізнес-кластеру. Першопричина – неорганізованість зазначеного кластеру, низька реальна асоційованість. Друга причина – канал потрапляння в політичне середовище чи представницькі органи, не пов'язані з бізнес-асоційованістю.

Бізнес із певних причин лишається недооціненим сектором з браком прав і практикою участі. Відповідно бізнес-середовище не відчуває, що воно представлене колом своїх інтересів. Але держава в цьому не помічник. Середовище має дозріти до асоціацій, сталих організацій, які будуть здатні реалізовувати участь. Номінально такі організації є, навіть партії на кшталт «Партії Промисловців і підприємців», достатньо і громадських організацій з відповідними назвами, але вони скоріше «приватні», ніж представницькі та асоціації однодумців. Тут ідеться більше про

³⁴ Найбільші платники податків в 2020 році. *Бізнес цензор*. URL: https://biz.censor.net/resonance/3272309/nayiblsh_platniki_podatk_v_2020_rots

спроможність підприємницького середовища до утворення асоціацій.

Окремою темою є участь в економіці. У тому розумінні, що громадянин, або група громадян могли б реалізувати участь (не будучи бізнесменами), спрямувавши кошти в державне будівництво чи в приватне. Але за відсутності прозорих механізмів купівлі-продажу акцій, наявності рейдерства, ця тема взагалі закрыта. Тут мова йде не про гігантські статки, а про можливість спрямувати скажімо 100 грн. чи іншу суму і відчувати свою співучасть в економіці. Цей сегмент закритий повністю, що безумовно демонструє дефективність.

Наявна дозвільна система і корупція в ній максимально обмежує доступність участі в різних формах господарювання, що могла б стати суспільною користю. Цивілізовані країни на кшталт Німеччини, Канади вважають відкриття нового бізнесу важливою і корисною справою, суспільною користю громаді, в якій це відбувається (передбачене навіть відповідне стимулювання). В Україні навіть сам термін «бізнес» носить специфічне негативне навантаження. Господарювання як таке є приватною ризиковою справою, часто – боротьбою з місцевим чиновником, або дозвільною системою, що не формує культури участі, а скоріше здійснює відторгнення. Надалі негативні настрої транспортуються не до конкретного чиновника, а до всієї державно-політичної системи, до державних інститутів тощо.

Тема фіктивності участі у вітчизняних політичних процесах займає окреме місце. Причина полягає в тому, що вже необхідно слідувати прийнятій регламентації, або навіть відповідати демократичному тренду – проводити публічні зустрічі, громадські обговорення, створювати громадські ради. Проте реальна природа організації заходів може руйнувати інститут участі своєю фіктивністю. Наприклад, таким може бути штучне обговорення, в якому задіяні «наближені» особи і яке по факту нічого спільного не матиме з проблематикою чи реальними зацікавленими сторонами. Те саме стосується проведення зустрічей на різних рівнях – формальних і неформальних. Якщо у зустрічах беруть участь зацікавлені або випадкові особи, вони штучно організовані з

підлеглих, ангажованих або залежних в інший спосіб учасників, із підготовленими питаннями, результат якісно відрізняються від результату зустрічей незалежних. Проте, згідно формальної оцінки, слухання (зустріч) відбулась, потрапить в статистику, але до реального обговорення, вироблення консенсусу, співпраці цей процес відношення не матиме. Так само як учасник від влади не матиме уявлення про реальні настрої тощо. Відповідно, такими діями знищується сам інститут участі через громадські слухання, публічні зустрічі. Підривається довіра і до інших каналів участі. Фальсифікація в одному місці руйнує всю систему.

Офіційні звіти виконавчих органів влади обов'язково демонструють кількість прийомів громадян, виїзні прийоми громадян, слухання, наради з залученням громадськості та інші форми можливої участі. Вони виглядають цілком цивілізовано, але є одна системна вада: як правило, громадськість не поінформована і дії влади лишаються відомими вузькому колу осіб. Тому важливо досліджувати ступінь проникнення, оскільки за цим та іншими прикладами помічаємо, що інститут наявний, але практика поширення низька, як і обмін позитивним досвідом.

Похідним від фіктивності і фальсифікації є маніпулювання, яке Ш. Арнштайн відносить до «неучасті»³⁵. Природа фіктивності нищить ті інститути і канали, які могли реалізувати реальну участь. Фальсифікація значно простіша і «дешевша», ніж реальна співпраця, процес медіації і зрештою деліберативна практика. Показник корупції в Україні, який оцінюється 117 місцем серед країн світу у 2020 році³⁶, також говорить не тільки про дозвільну систему, взаємини чиновник-бізнес, але й про обмеженість каналів участі. Корупція заперечує реальність каналів участі. За нашим

³⁵ Ковшун Л. Рівні співпраці влади і громади: шість типологій громадської участі. *Mistosite – українська урбаністична платформа. Проект аналітичного центру GEDOS*. URL: <https://mistosite.org.ua/uk/articles/r%D1%96vn%D1%96-sp%D1%96vprac%D1%96-vlady-%D1%96-gromady-sh%D1%96st-typolog%D1%96j-gromadyanskoyi-uchast%D1%96/>

³⁶ Корупція у цифрах: як змінюється кількість покараних, оцінка українців і місце у рейтингах. *Слово і діло. Аналітичний портал*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/23/infografika/suspilstvo/korupciya-cyfrax-yak-zminuyetsya-kilkist-pokaranyh-ocinka-ukrayincziv-misce-rejtynhax>

прогнозом зменшення рівня корупції буде супроводжуватись зростанням участі.

Тому підсумовуючи, наголосимо, що суть кризи участі полягає в тому, що українське суспільство після радянського періоду історії, масових організацій і всеохоплюючого державного контролю не опанувало практики будівництва реального громадянського суспільства, громадянського сектору впливу і контролю (хоча формальні показники наявні). Крім того, через специфіку проведення виборів в Україні зростає недовіра і незадоволення такими класичними формами участі, як вибори, девальвується сам інститут виборів тощо.

На фоні зміни соціальної архітектури нові соціальні групи потребують усвідомлення власної ідентичності, асоційованості та відчувають вакуум участі. Фактично змінюється соціальна вага груп у суспільному житті. Нові групи, або окремі індивіди, які відрізняються мобільністю і амбітністю, потребують значно більшого впливу на політичні процеси. Політичні партії, профспілки, громадські організації не стали модерними і представницькими в широкому розумінні. Громадська участь потребує каналів реалізації.

Виникають нові запити і нові соціальні групи, які перестають потрапляти в систему участі зі старими державними інститутами. Вони стають загрозою системі, якщо система не модернізується. З іншого боку, дотичність і залученість (участь) породжує відчуття власної значимості, самооцінки та, що не менш важливо, довіри і відповідальності.

Відсутність доступних і значимих каналів участі породжує практики «простих» рішень, зокрема, таких, як протест. Проте організовані протестні групи не завжди стають виразниками інтересів соціальних верств. Виникає питання про більш дієві форми, інструменти, а, можливо, й інститути участі.

Формальні канали участі в політичній системі України наявні, але, за нашою оцінкою, слабо використовуються через відсутність мережі громадянської зорганізованості, зокрема, у формі асоціацій, громадських організацій, а також за наявної недовіри і вкрай незадовільному культивуванні успішного досвіду.

Ознаки кризового стану проявляються в тому, що наявні суспільні запити переважно кореспондуються до центральних органів. Очевидні зміни в технологіях, швидкості обміну інформації змінюють як соціальну структуру, так і інтереси, цінності, культуру взаємин. Відповідно, класичні державно-політичні інститути потребують теж модернізації.

Участь передбачає реалізацію демократії не як «демократію більшості» чи конкуренцію більшості і меншості, а як вироблення і впровадження деліберативної демократії, практик суспільної медіації, що поки не знаходить підтримки в політичних практиках і культурних взаєминах.

Місія участі – долучати «дрібні» питання, оскільки, як виявляється, життя й інтереси громадян складаються з дрібних питань. Як ми зазначали, не всі вони мають бути політичними чи стосуватись влади. Але система, яка не забезпечує канали доступу, можливості участі, усі «дрібні» питання перетворює на політичні.

В реалізації участі спостерігаємо фіктивність. Зазначимо, що фіктивність знищує інститути не тільки волонтерства, але й виборів, електронних петицій, громадських рад. Помітна кількість фіктивності, псевдоактивістів, є загрозою сталості і довіри до інститутів, деформує всю політичну систему.

Поки малопоширені практика і розуміння застосування деліберативної демократії як прийняття спільного рішення. Бачення влади, політики, або прийняття рішення зосереджується виключно у форматі «більшість» і «меншість», де «більшість» обов'язково права, а «меншість» потрібно відтіснити і нищити. Такий підхід помічаємо на рівні парламенту, призначень і заяв окремих політиків. А неможливість брати участь у виробленні і прийнятті рішень підштовхує до таких «простих», однак неконвенційних форм політичної участі як протест, заколот, що не додає стабільності суспільно-політичним процесам в країні.

РОЗДІЛ 7.

Як кризи політичного розвитку позначилися на зовнішній політиці України

Упродовж усього періоду незалежності простежується перманентна криза у реалізації стратегії зовнішньої політики України. Вона зумовлена як внутрішніми (суб'єктивними), так і зовнішніми (об'єктивними) чинниками. Україна задекларувала намір долучитися до системи міжнародних відносин між державами на основі взаємної поваги, суверенітету та демократичних засад співробітництва, а також взяла на себе свою частку зобов'язань з підтримки політико-економічної стабільності в Європі¹. Однак брак політико-економічних реформ, криза влади, недосконалість і слабкість державних інституцій, економічна та ресурсна криза не дозволили Україні забезпечити повноцінне набуття статусу суб'єкта міжнародних відносин. Адже Україна зіткнулася з низкою викликів, котрі пов'язані із процесами врегулювання кордонів, суперечностями ядерного роззброєння (яке не гарантувало забезпечення міжнародної суверенності), а також скептицизмом низки провідних демократичних держав щодо здатності стати на шлях лібералізму та ринковості через масштабність скандалів та корупції у вищих ешелонах влади і широких суспільних верствах. Останнє прирекло Україну на тривале дотримання стратегії так званої «багатовекторності», що зводилася до маневрування між Сходом та Заходом (євразійським та євроатлантичним простором). Такий зовнішньополітичний шлях не дозволяв Україні прискорити зближення з європейськими та євроатлантичними структурами та лишив її у сірій трансрегіональній безпековій зоні, що й стало підґрунтям до початку гібридної агресії з боку Російської Федерації.

¹ Про основні напрями зовнішньої політики : Постанова Верховної Ради України від 02.07.1993 № 3360-XII. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>

У межах чотирьох структурних одиниць цього розділу розглянуто методологічний дискурс та здійснено аналіз кризового стану зовнішньої політики України. Досліджено ряд факторів кризовості зовнішньополітичного розвитку та зроблено спробу надати рекомендації щодо виходу зі складної геополітичної ситуації, в якій наразі опинилася Україна.

Теоретико-методологічний дискурс кризи зовнішньої політики України. Загалом, існує значна кількість наукових робіт істориків, політологів, соціологів, присвячених питанням зовнішньої політики України, проте бракує наукового дискурсу методологічного штибу стосовно кризових явищ в українському зовнішньополітичному розвитку.

Становленню та розвитку зовнішньої політики України як нової незалежної держави присвячені роботи О. Бойка², Ю. Мацієвського³, О. Сивака⁴ та ін. Об'єктом дослідження робіт вказаних авторів є питання історії зовнішньої політики України як у складі СРСР, так і її становлення після здобуття незалежності як самостійного суб'єкта міжнародного права. Також розкрито окремі аспекти впливу України на функціонування постбіполярної світ-системи, проблемам і перспективам відносин України зі США, ЄС, НАТО, РФ, з країнами СНД тощо. Відзначимо, що дослідники періодично перебільшували роль політичних лідерів України у становленні самостійної зовнішньої політики, зокрема Л. Кучми⁵, який, здебільшого у період своєї другої президентської каденції, віддавав перевагу стратегії багатовекторності зовнішньої політики, що не сприяло виробленню чіткої зовнішньополітичної позиційної доктрини та зайняттю Україною достойного статусу на міжнародній арені. Тож саме в багатовекторності слід вбачати один з

² Бойко О. Д. Україна: від путчу до Пущі (серпень–грудень 1991 р.): монографія. Ніжин : ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2006. 224 с.

³ Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці : Книги – ХХІ, 2016. 552 с.

⁴ Сивак О. В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.) : дис... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2000. 208 с.

⁵ Нариси з історії дипломатії України / за заг. ред. В. А. Смолія. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

ключових суб'єктивних факторів вияву кризи української зовнішньої політики. Адже представники тернопільської школи істориків-міжнародників, зокрема М. Алексієвиць та Я. Секо, доводять, що стратегія дотримання нейтралітету й позаблоковості не захистила Україну від імперських посягань Росії та була великою помилкою української дипломатії^{6,7}.

Суб'єктивні фактори кризи зовнішньої політики України розглядає О. Івченко⁸. У контексті розкриття українсько-російських відносин дослідник у своїй монографії чільне місце відводить питанню набуття Україною без'ядерного статусу у перші роки незалежності, що в подальшому і визначило її транзит до статусу об'єкта міжнародних відносин. Новаторським на той час позитивом цієї роботи є те, що її автор робить спробу накреслити перспективи зовнішньополітичного розвитку Української держави в умовах становлення постбіполярного світу. Вчені Інституту історії України НАН України – член-кореспондент НАН України С. Віднянський та професор А. Мартинов ставлять акцент на вираженій непослідовності стратегії зовнішньополітичного планування України, підкреслюючи, що ст. 17 Конституції України забороняла розміщення іноземних військових баз на території України, однак уже наступного року було укладено договір про оренду Чорноморського флоту (ЧФ) Росії – військової інфраструктури на Кримському півострові⁹. Відтак розміщення на території України російської військово-морської бази, помножене на втрату ядерного статусу та різкий спад економіки, позбавило Українську

⁶ Алексієвець М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2016. Вип. 17 : 25-й річниці Незалежності України присвячено. С. 35–46.

⁷ Алексієвець М. М., Секо Я. П. Цивілізаційний аспект еволюції української зовнішньої політики в період незалежності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2009. Вип. 3. С. 12–14.

⁸ Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан : монографія. Київ : «РІЦ УАННП», 1997. 688 с.

⁹ Конституція України. Київ : Юрінком, 1996. 80 с.

державу перспектив здобуття суб'єктного статусу в умовах постбіполярного світопорядку. Більше того, цей фактор став також тригером до російської гібридної агресії у 2014 році.

Варто погодитися з С. Віднянським, який вважає першим серйозним проявом кризових явищ у зовнішній політиці України неспроможність оформити стратегічне партнерство зі США як з країною, що здатна стримувати імперські амбіції РФ та підтримувати суверенітет і територіальну цілісність України¹⁰.

Слід також відзначити доробок члена-кореспондента НАН України А. Кудряченка стосовно прояву суб'єктивних факторів зовнішньополітичної кризи України. Погоджуємося із висновком ученого, що на 1991 рік потенціал незалежної України вигідно відрізнявся від решти пострадянських країн та сусідніх східно-європейських держав. Адже Україна тоді належала до ряду найбільш розвинених країн, оскільки була третьою ядерною державою, шостою науковою і десятою промисловою державою в світі. Однак на початок третього тисячоліття Україна вже посідала 110-те місце серед 120 обстежених країн світу за рівнем життя і соціальної захищеності, що безпосередньо вплинуло на її міжнародний статус та здатність відстоювати національні інтереси на світовій арені¹¹. У цьому контексті А. Кудряченко розвиває свою думку, доводячи, що на 2008 рік (рік вступу України до СОТ) країна мала від'ємне торговельне сальдо з кожною третьою країною світу, зокрема з кожною третьою країною ЄС, з кожною четвертою країною Азії, з 30% держав Африки та Америки¹². Це лиш підкорелювало поглиблення перманентної кризи зовнішньої політики в плані неспроможності оптимізувати палітру різновекторності торговельно-економічних відносин, адже на 30-ій річниці

¹⁰ Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 62–63.

¹¹ Кудряченко А. Євроатлантичний поступ України та її відносини з Росією. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. 2009. Вип. 10. С. 733.

¹² Кудряченко А. Європейський вибір України: необхідність, реалії, перспективи. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 151.

незалежності Україна все ще зберігає від'ємний баланс торговельного сальдо.

Тієї самої думки дотримується і член-кореспондент НАН України С. Кораблін. Він, зокрема, відзначає, що Україна на 1989 рік за показниками ВВП входила в тридцятку найбільших економік світу. При цьому, прагнучи об'єктивності, він зауважує, що сусідня Польща отримала від ЄС упродовж 2007–2008 років 150 млрд євро, тоді як Україні взагалі було відмовлено у такій підтримці в 2013 році у зв'язку з можливим ризиком економічних втрат (як це було відзначено в політичних колах країн ЄС) через запровадження зони вільної торгівлі з ЄС¹³.

До об'єктивних (зовнішніх / середовищних) факторів кризи зовнішньої політики України слід віднести, передусім, безпековий, слабкість геополітичного статусу України зі складним географічним положенням держави, що схарактеризоване у доволі відомій і вкоріненій у науковій літературі формулі «між Сходом і Заходом». Також необхідно розуміти й те, що Україна знаходиться на перетині стратегічних інтересів євразійської та євроатлантичної цивілізацій, які прагнуть їх відстоювати, зокрема, й за рахунок інтересів українських. Приміром, згідно з геополітичним концептом відомого американського політолога С. Гантінгтона, територією України проходить цивілізаційний розкол між західною та православною цивілізацією, що тим самим ускладнює зовнішньополітичну діяльність України та її внутрішню стабільність. Такий стан речей зумовлює геополітичну вразливість України в умовах міжцивілізаційної конкуренції / конфронтації. Адже згідно з концепцією того самого С. Гантінгтона саме на межі міжцивілізаційних розколів відбуваються конфлікти між цивілізаціями у контексті регіональної та глобальної конфронтації¹⁴.

¹³ Кораблін С. Економічна база країни за 29 років. Тренди в цифрах до Дня Незалежності. *Дзеркало тижня*. 2020. 20 серпн. URL: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/spadok-i-spadkojemtsi-makroriven-za-29-rokiv-trendi-v-tsifrakh-do-dnja-nezalezhnosti.html>.

¹⁴ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева. Москва : Изд-во АСТ, 2016. С. 199.

Цей дискурс також продовжений здобутками таких українських науковців як В. Горбулін¹⁵, Б. Парахонський¹⁶, Г. Перепелиця¹⁷, С. Троян¹⁸, С. Шергін¹⁹, М. Ожеван^{20; 21} та ін. Приміром, згаданий А. Кудряченко, вдаючись до методів класичної геополітики, зазначає, що Україна знаходиться на перетині трьох геополітичних доктрин: євразійської, євроатлантичної та чорноморської. Саме ці доктрини, за його словами, і визначають засади геостратегії України. Далі він стверджує, що у межах України переплелися кордони трьох геополітичних та соціокультурних просторів: європейського, євразійського та середземноморського²².

¹⁵ Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. 2015. 23–30 січ. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu_.html; Горбулін В. 2017-й: далі буде. *Дзеркало тижня*. 2016. 2–9 лип. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/2017-y-dali-bude-cinnisni-resursi-viyuni-i-miru-ukrayinskiy-format_.html; Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається. *Дзеркало тижня*. 2016. 25 берез. - 1 квіт. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-pochinayetsya_.html; Горбулін В. Точка біфуркації. *Дзеркало тижня*. 2016. 5–11 листоп. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/tochka-bifurkaciyi_.html; Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку. *Дзеркало тижня*. 2016. 27 серп.–2 верес. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-neviznachenist-novogo-svitoporyadku_.html; Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна : монографія. Київ : НІСД, 2015. 132 с.

¹⁶ Парахонський Б. О. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки : монографія. Київ : НІСД, 2001. 134 с.

¹⁷ Перепелиця Г. М. Україна–Росія: війна в умовах співіснування : монографія. Київ : Стилос, 2015. 879 с.

¹⁸ Троян С. Українсько-російські відносини: інтеграційний вимір. *Україна в сучасній системі дво- і багатосторонніх відносин (1991–2013 рр.) : монографія*. Київ : [б. в.], 2014. С. 6–37.

¹⁹ Шергін С. О. Геополітичні пріоритети України і Росії в контексті неоевразійської парадигми розвитку. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Вип. 18. С. 287–292.

²⁰ Ожеван М. А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 4 (41). С. 30–40.

²¹ Ожеван М. А. Неоімперська «доктрина Путіна» та «українська криза» в оцінках західних експертів. *Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір : кол. монографія*. Київ : Центр вільної преси, 2016. С. 489–506.

²² Кудряченко А. Геополітичні дилеми сучасної України. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. 2006. Вип. 7. С. 508.

Подібної думки дотримується і доцент Національної академії оборони України С. Мокляк, який констатує, що Україна розташована в південно-східній частині Європи, де перетинаються три потужні геополітичні масиви – Євroatлантичний, Євразійський та Ісламський. Саме в цьому автор вбачає проблеми для України, що полягають у проєктуванні впливу на неї цих трьох могутніх геополітичних центрів. Останнє стало фактором послаблення статусу Української держави як на глобальному, так і субрегіональному міжнародному рівні. На глобальному рівні зниження можливостей для України він пов'язує із втратою ядерного статусу, що не був компенсований економічними здобутками. До того ж, Україна стала об'єктом тиску глобальних силових гравців – головно США та Росії. Ослаблення впливу на субрегіональному рівні автор пов'язує з втратою контролю над ЧФ уже в середині 1990-х років. Тим часом він зазначає, що такий унікальний міжцивілізаційний простір відіграє визначальну роль у розвитку Української держави, автоматично надаючи їй статусу транзитної ланки між різними геополітичними площинами²³. Якщо до всього цього додати втрату контролю Україною над Кримом у 2014 році, то можна констатувати, що присутність України в Чорноморському басейні наразі зведена, практично, нанівець.

Знаний український історик В. Ткаченко у своїх працях звертає увагу на те, що за умов відсутності чіткого курсу на євроінтеграцію перед Україною тривалий час поставала перспектива не просто «світової периферії», а «подвійної периферії», де Росія посідає місце «напівпериферії» Європи, а Україна скочується до ролі «периферії Росії»²⁴.

Доцент Львівського національного університету імені Івана Франка І. Зінько у дискурсі поняття «буферна держава» розуміє

²³ Мокляк С. П. Україна в сучасному геополітичному просторі та проблеми забезпечення її воєнної безпеки. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 201–205.

²⁴ Ткаченко В. Украина: испытание Майданом. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2014. Вип. 13. С. 132.

малу та слабку країну, що розташована між двома чи більше силовими центрами та забезпечує розмежування сфер впливу. Поняття «буферна зона» дослідник визначає здебільшого як кілька держав, розташованих між двома чи більше потугами, що забезпечують стабілізацію та послаблення антагонізмів великих геополітичних гравців. Потужні гравці, отже, намагаються відмежувати власні території чи зони впливу від зазіхань інших гегемонів чи блоків держав саме такою буферною зоною²⁵.

Досить нестандартну позицію щодо геополітичного розташування України займає С. Прийдун, який, керуючись методологічними засадами класичної геополітики, зазначає, що Україна, знаходячись на межі перетину між Римлендом і Гартлендом, завжди виконувала роль своєрідного захисного щита Європи. Також Україна, що географічно розташована в центрі Європи, знаходиться на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом. Такий геополітичний статус створює сприятливі передумови для активізації зовнішньополітичної діяльності, утім спричиняє й серйозні виклики для внутрішньополітичної стабільності держави²⁶.

Зважаючи на експертну оцінку українського аналітика А. Окситюка, варто усвідомлювати, що наявність нових військових баз у Білорусі (країна, до всього ж, через посилення внутрішньополітичної кризи у зв'язку з перевиборами президента зіткнулася з ризиком втрати свого суверенітету), збереження російського військового контингенту у Придністровському регіоні Молдови та ОРДО/ОРЛЮ, а також за умов повзучого геополітичного витіснення України з Азовського моря через постійне блокування суден, що йдуть до українських портів через

²⁵ Зінко І. Україна у новій геополітичній реальності: стратегічний посередник чи буфер? *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2012. Вип. 30. С. 117.*

²⁶ Прийдун С. Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2017. Вип. 19. С. 80.*

Керченську протоку, Україна фактично опиняється у своєрідному геополітичному «зашморзі»²⁷.

Вагомим є науковий доробок щодо визначення геополітичного статусу України академіка НАН України В. Горбуліна. Вчений, зокрема, зазначає про поглиблення кризи зовнішньої політики України та відсутність чіткої стратегії зовнішньополітичного розвитку, що значною мірою і є причиною слабкого міжнародного становища України. Отже, головним завданням на короткотермінову перспективу для України, за його словами, є недопущення сценарію перетворення її на санітарну геополітичну зону між Росією та євроатлантичним простором²⁸.

З наростанням загроз зі Сходу, а саме – з боку Російської Федерації, які постали фактично одразу з моменту розпаду СРСР, активізується наукова увага до зовнішньої політики України в умовах кризи та наростання турбулентності в регіональному та глобальному вимірі. Такими є, насамперед, дослідження І. Ветринського²⁹, який у своєму дисертаційному дослідженні розглядає неоімперську стратегію великих держав щодо України в умовах глобалізації. При цьому в роботі вкрай мало відведено місця аналізу причин кризи української зовнішньої політики та власне обумовленості послаблення її геополітичного статусу на міжнародній арені й унеможливлення перетворення на повноцінного суб'єкта регіональної політики.

Представники зарубіжної політичної думки звертають свою наукову увагу переважно на об'єктивні причини зовнішньополітичного розвитку та / або кризи зовнішньої політики. Питання впливу географічного положення держави на її зовнішню політику в різний час вивчали апологети класичної геополітики на кшталт Г. Маккіндера³⁰, А. Мехена, Н. Спикмена³¹, Ф. Ратцеля³²,

²⁷ Окситюк А. Аннексія Крима - геополитическая потеря Украины. *Правда*. 2014. 4 червня. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774/>.

²⁸ Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна : монографія. Київ : НІСД, 2015. С. 81–82.

²⁹ Ветринський І. М. Трансформація неімперських стратегій в умовах глобалізації : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2011. 17 с.

³⁰ Маккіндер Х. Дж. Географическая ось истории. *Полис*. 1995. № 4. С. 162–169.

З. Бжезинського³³ тощо. Названі вчені акцентували свою увагу на критеріях визначення потужності та здатності держави впливати на стан світових справ. З'ясовано, що саме класики геополітики пов'язували вплив географічного положення держави на стан її активності на міжнародній арені. Представник уже критичної школи геополітики Дж. Егню до низки факторів стану визначення міжнародного статусу держави додає ще й рівень розвитку економіки та рівень освіченості її населення³⁴.

На ретроспективному аналізі вивчення дискурсу зовнішньополітичних та міжнародних криз концентрується американський учений Е. Стерн. Актуальною залишається його думка про те, що кризові ситуації можуть одночасно загрожувати суб'єктам, пов'язаним дво- або багатосторонніми відносинами в регіональній підсистемі або міжнародній системі в цілому, що, зокрема, стосується й України. Е. Стерн, виходячи з аналітичного трактування праць дослідників кризового менеджменту різних поколінь, намагається надати власне визначення поняттю зовнішньополітичної кризи. Тож *зовнішньополітичною кризою він вважає, передусім, кризу прийняття рішень, що витікає зі зміни ситуації у зовнішньому та внутрішньому середовищі, а також загрожують базовим цінностям, зумовлює обмеження можливостей для реагування та проєктує високу ймовірність участі у воєнних діях*. Автор при цьому розглядає цю проблематику здебільшого в контексті кризи міжнародних відносин та світового порядку в цілому. Виходячи із зовнішніх – об'єктивних факторів, він розрізняє військові кризи, політичні, економічні та екологічні, а також вказує на їх взаємопов'язаність³⁵.

Питанню мирного розв'язання міжнародних криз та конфліктів присвячено дослідження турецького професора Г. Ісяра.

³¹ Spykman N. *America's Strategy in World Politics. The United States and balance of Power*. New York : Harcourt, Brace of Co, 1942. 500 p.

³² Ratzel F. *Politische Geographie*. München, Leipzig, Oldenbourg, 1897. 715 p.

³³ Бжезинский З. *Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы* / пер. с англ. О. Ю. Уральской. Москва : Междунар. отношения, 1998. 256 с.

³⁴ Agnew J. *Geopolitics: Re-visioning World Politics*. London: Routledge, 1998. 150 p.

³⁵ Stern E. *Crisis Studies and Foreign Policy Analysis: Insights, Synergies, and Challenges*. *International Review*. 2003. October. P. 187.

Першопричиною виникнення міжнародної кризи, згідно з його аналізом, є хаотизація міжнародних систем, що вилилася в низку криз часів холодної війни, а також криз, пов'язаних з розпадом СРСР, Югославії, кризи в Іраці, Афганістані, терористичної кризи від 11 вересня 2001 року у США тощо. Маючи різну масштабність, такі кризи стали каталізаторами трансформації світового порядку загалом. Звертаючись до робіт різних політологів, Г. Ісар розглядає міжнародну кризу як зміну міжнародної ситуації, зумовлену діями суперників, що, зрештою, впливають на всю світову систему. Лише виключно від кризового менеджменту, на його думку, залежить як прогнозування, так і швидке подолання (мирне врегулювання) та / або уникнення кризи в міжнародних відносинах, чи її поглиблення, у разі якщо цей менеджмент є невдалим³⁶.

З. Бжезинський в основу факторів, що характеризують кризу зовнішньої політики держави та / або зміну її геополітичного статусу, покладає чотири аспекти сили – військовий, економічний, технологічний і культурний, які у своїй сукупності визначають вирішальний політичний вплив суб'єкта у світовому масштабі³⁷. Приміром, він визначив Україну як своєрідний новий «П'ємонт» для США на євразійській шахівниці та надважливий геополітичний центр на пострадянському просторі. Учений, зокрема, акцентував увагу на тому, що без України та встановлення контролю над виходами до Чорного моря Росія втрачає статус потужної євразійської імперії. Росія на тлі скорочення слов'янського етнічного ядра та зростання мусульманського населення автоматично трансформується в азійську, віддалену від Європи напівімперську державу³⁸. Подібну думку поділяє американська вчена українського походження Л. Шевцова, яка підкреслює

³⁶ Isyar Ö. Definition and Management of International Crises. *Perceptions : Journal of International Affairs*. 2008. Vol. 13. Issue 3. P. 1–49.

³⁷ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. О. Ю. Уральской. Москва : Междунар. отношения, 1998. 256 с.

³⁸ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. О. Ю. Уральской. Москва : Междунар. отношения, 1998. С. 126–127.

важливість України для РФ не лише в сенсі задоволення своїх імперських амбіцій, але й у контексті державотворчого процесу: «Україна, в розумінні Кремля, є системотвірним фактором для російської державності. Це означає, що для Кремля Росія без України не може бути наддержавою. Втрата України може спровокувати подальший геополітичний розпад російської «галактики», що є опорою нинішньої системи»³⁹.

Такі зарубіжні дослідники, як Дж. Манкофф^{40;41}, Дж. Міршаймер⁴², Д. Трейсман⁴³, Дж. Фрідман⁴⁴ активно висвітлюють ключові проблеми російської гібридної агресії та спричинені нею кризи зовнішньої політики й нацбезпеки України, що зумовило фактичне перетворення її на об'єкт міжнародних відносин під тиском керованого хаосу. Адже РФ розпочала проти України гібридну агресію в умовах транзиту від авторитарної (проросійської) до демократичної (прозахідної) владної моделі. Про новий імперіалізм та спричинені Росією геополітичні кризи на пост-радянському просторі, які також зумовлюють кризу і в українській зовнішній політиці, йдеться у роботах американських та британських вчених на кшталт М. Гарпена⁴⁵, П. Гобла⁴⁶, С. Джонсона⁴⁷,

³⁹ Шевцова Л. Кремль ищет более гибкую формулу удержания Украины на своей орбите. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/26984-liliya-shevtsova-kreml-ischet-bolee-gibkuyu-formulu-uderzhaniya-ukrainyi-v-svoej-orbite.htm>.

⁴⁰ Манкофф Дж. Как Путин получил Крым и потерял Украину. URL: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Poslednee-territorialnoe-priobretenie-RossiiKak-Putin-poluchil-Krym-i-poteryal-Ukrainu-16611>.

⁴¹ Mankoff J. *Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics*. Lanham : Rowman & Littlefield, second edition, 2011. 359 p.

⁴² Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. *The Liberal Delusions That Provoked Putin*. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93. No 5. September/October. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>.

⁴³ Treisman D. Why Putin Took Crimea. *The Gambler in the Kremlin*. *Foreign Affairs*. 2016. Vol. 95. No 3. May/June. P. 47–54.

⁴⁴ Фридман Дж. «Горячие» точки. Геополитика, кризис и будущее мира. Санкт-Петербург : Питер, 2016. 400 с.

⁴⁵ Харпен М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків : Віват, 2015. 304 с.

⁴⁶ Goble P. Forget the Soviet Union. *Foreign Policy*. 1992. No 86. P. 56–65.

М. Калба⁴⁸, Дж. Шерра⁴⁹ тощо. Безпекову кризу довкола України названі вчені розглядають як початок нової холодної війни та новий виток протистояння Росії із Заходом.

Врешті, американський політолог О. Мотиль доводить, що саме з дихотомії протистояння «Схід–Захід» витікає намагання політичних та експертних кіл РФ протиставити дві політичні культури в Україні – західну і євразійську, оскільки чимала кількість російських представників соціогуманітаристики, керуючись ідеями цивілізаційного зіткнення, верифікують факт проходження рубежу між цивілізаційними платформами саме територією України⁵⁰. Про стан українських зовнішньополітичних справ (зокрема щодо розміщення ЧФ Росії в Криму) у контексті відносин США з РФ розмірковує у своїй праці американська дослідниця А. Стент⁵¹. Відтак криза зовнішньої політики України зміщується західними вченими переважно у русло об'єктивних причин і факторів – передусім у бік аналізу експансивної політики РФ, що стала екзистенційним супротивником України.

Загалом, американські вчені відводять Україні одне з ключових місць у регіональному та навіть цивілізаційному вимірі, враховуючи її геополітичне розташування на стику стратегічних інтересів західної та східної цивілізацій. Усе ж мусимо додати, що така цивілізаційна розколотисть України значною мірою відбивається й на внутрішньополітичній ситуації. Особливо виразно це простежується під час виборчих кампаній, коли українські еліти в

⁴⁷ Johnson S. Russian Language in Decline as Post-Soviet States Reject it. *Financial Times*. 2017. 13th April. URL: <https://www.ft.com/content/c42fbd1c-1e08-11e7-b7d3-163f5a7f229c>.

⁴⁸ Kalb M. *Imperial Gamble. Putin, Ukraine and the New Cold War*. Washington : Brookings Institution Press, 2015. 230 p.

⁴⁹ Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом / пер. с англ. Київ : Заповіт, 2013. 152 с.

⁵⁰ Motyl A. Russia's Revisionist Claims on Ukraine and Moldova. URL: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/russias-revisionist-claims-on-ukraine-and-moldova-330636.html>.

⁵¹ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений / пер. с англ. Е. Лалаян. Москва : Манн, Иванов и Фебер, 2015. 464 с.

різних секторах електорального поля намагаються проводити акти маніпуляції з використанням у своїх політичних цілях питання мови, історії, різних стереотипних історичних символів, а також церкви, поглиблюючи тим самим міжнаціональний розкол регіонів України.

Продовжують дискурс у контексті аналізу геополітичного розташування України між Сходом і Заходом і французькі політологи. Приміром, Ж.-Б. Пінатель, Ж. Вюжік не бачать Україну в ЄС і НАТО навіть у віддаленій перспективі. Натомість, для того, аби уникнути розпаду держави, вони відводять Україні роль такого собі каталізатора і зв'язуючої ланки Євразії. На їхню думку, Україна завдяки своєму географічному положенню одночасно звернена і на Схід, і на Захід, а тому, як вони вважають, може виконувати роль східних воріт Європи, що тим самим має задовільнити і об'єднану Європу, і Росію, і, власне, Україну. Такий третій шлях, на думку французьких учених, дозволить уникнути Україні подальших криз, на кшталт тієї, в якій вона опинилася з 2014 року. При цьому Ж. Вюжік наголошує, що новий євразійський проєкт не повинен еволюціонувати до неоколоніального чи неоімперського проєкту, а має залишатися вірним ідеалу імперії як органічної й екуменічної єдності в розмаїтті. Водночас, на думку Ж. Вюжіка, цей проєкт не повинен засновуватися виключно на російсько-центричній орієнтації. Україні ж він відводить роль сполучної ланки між російсько-центричною Євразією та центрально-європейською Євразією. Вчений відзначає: «...українська криза має повернути на думку щодо визначення потрібної ієрархії геополітичних осей Євразії, яка ґрунтується на геополітичній троїстості – західно-каролінзькій, австро-угорсько-католицькій та центральноєвропейській / слов'яно-православній євразійській»⁵².

Утім, відзначимо, що таке геополітичне бачення трансрегіонального статусу України є зовсім неприйнятним, оскільки

⁵² Халецька Л. Геополітичний контекст української кризи в працях сучасних французьких дослідників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 2. (Ч. 3). С. 205–211.

повертає Українську державу до одвічного балансування між Сходом і Заходом та закриває перспективи інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, а разом з тим і позбавляє шансів на проведення вкрай необхідних політичних та соціально-економічних реформ задля набуття Україною ролі суб'єкта міжнародних відносин.

Внутрішні чинники кризи зовнішньої політики України. Відомим є факт, що Україна здобула свою незалежність унаслідок краху СРСР, а не завдяки внутрішній та зовнішній соціально-політичній активності. Вже після проголошення незалежності України відповідним актом 24 серпня 1991 року одразу розпочався процес офіційного визнання України державами світу⁵³. У 1994 році в Україні функціонувало вже 50 іноземних посольств та 7 консульських установ. У свою чергу, Україна в 1992 році відкрила 18 закордонних посольств, зокрема й у державах-членах «Великої сімки», а на 1994 рік за кордоном діяли вже 54 українські дипломатичні та консульські установи⁵⁴. Уже в 1992 році Україною було укладено 35 міжнародних договорів та 88 міжурядових угод на двосторонній основі. На сьогодні Україна має понад 80 посольства у світі, а також 22 генеральних консульств, 11 консульств, 112 почесних консульств та 8 постійних представництв при міжнародних організаціях⁵⁵.

Однак поява України на світовій політичній арені як нового суб'єкта міжнародного права ще не означала автоматичне набуття нею цього статусу. Окрім об'єктивних (зовнішніх) факторів впливу, що зумовили кризу зовнішньої політики України, не менш потужними були і суб'єктивні (внутрішні) фактори. Адже унаслідок ослаблення державних інституцій, інфляції, тотального

⁵³ Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991 № 1427-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>.

⁵⁴ Список дипломатичних місій України. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

⁵⁵ Посольства України у світі: які країни мають наші диппредставництва, а в яких досі немає послів. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/10/22/infografika/polityka/posolstva-ukrayiny-sviti-yaki-krayiny-mayut-nashi-dyppredstavnytstva-a-yakux-dosi-nemaye-posliv>

зубожіння населення, посилення корупції, наростання впливу фінансово-промислових груп (ФПГ) та олігархічного клієнтизму Україна потрапила під вплив більш потужних гравців, котрі намагаються обстоювати свої національні інтереси, зокрема, й за рахунок українських.

Відомо, що можливості зовнішньополітичної активності держави, її суб'єктність та здатність проєктувати міжнародний вплив визначаються наявністю відповідних ресурсів спроможності, серед яких: територія, можливості забезпечення виходу до моря, кількість населення, стан розвитку економіки, збройні сили тощо. В Україні у кризовому стані перебувають фактично всі названі ресурси, а отже, це прямо впливає й на стан забезпечення зовнішньої політики. Станом на 24 лютого 2022 року – день початку повномасштабного військового вторгнення Росії на Україну контрольована Україною суверенна територія у зв'язку з окупацією Криму та частини Донецької та Луганської областей скоротилася з 603,7 тис. км² до 557,5 тис. км², або на 7%. У глибокому кризовому стані перебуває й демографічний ресурс України. Згідно з офіційними даними за роки незалежності чисельність українського населення (без врахування з 2015 року АР Крим та м. Севастополя) скоротилася з 52 млн до 41,6 млн осіб, або на 18% (див. діаграму).

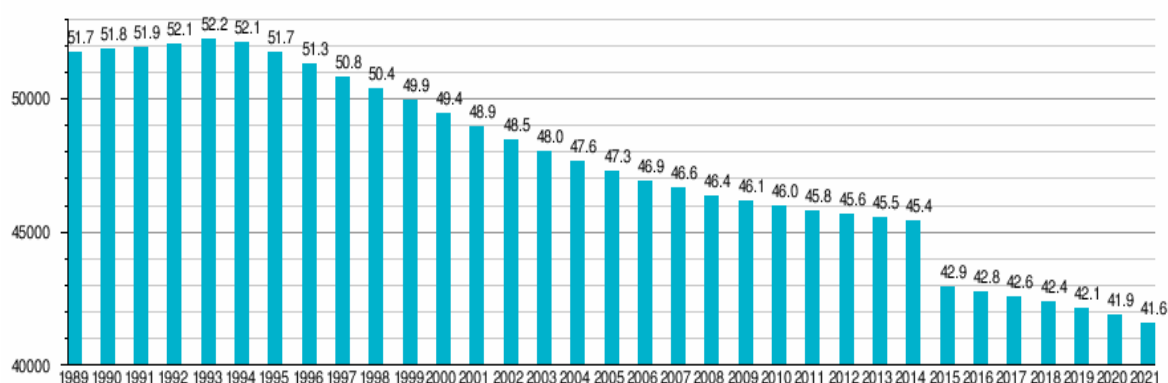

Рис. 3. Динаміка чисельності населення України у 1989–2021 рр. *

* Джерело: *Населення України. Державна служба статистики України*. URL: <http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/>.

До труднощів міжнародного виходу України додалися економічні негаразди, що різко посилювалися у процесі руйнації донедавна єдиного господарського комплексу колишнього СРСР. Україна тривалий час перебуває у стані транзиту від командно-планової моделі економіки до сучасної ринково-капіталістичної. Після розпаду Радянського Союзу триває демонтаж пострадянської економічної моделі в Україні, однак вакуум, що утворюється на її місці, досі залишає державу в невизначеності економічного укладу та не сприяє входженню в клуб цивілізованих держав. Періодично спостерігається надмірне втручання «приватизованої» ФПГ держави в приватний сектор економіки, зокрема, простежується створення штучних перепон для розвитку дрібного та середнього бізнесу й лобіюються інтереси великого бізнесу в особі ФПГ⁵⁶.

Напередодні краху СРСР ВВП України (81,5 млрд дол. у поточних цінах) перевищував сумарний ВВП таких країн, як Польща (66 млрд дол.), Чехія (40,5 млрд дол.), Румунія (39 млрд дол.), Ізраїль (59 млрд дол.) тощо. Однак слабкість державних інститутів, суспільно-політична та інклюзивна незрілість у сукупності з кланово-олігархічним укладом економіки призвели до того, що за тридцять останніх років сумарний ВВП України скоротився на 36,1%, в той час як ВВП країн з високими доходами за цей період, навпаки, зріс у 1,8 раза, з середніми – у 3,4 раза, а ВВП найбідніших країн зріс у 2,9 раза⁵⁷.

До всього, на 2020 рік у загальному рейтингу Світового банку з визначення країн щодо легкості ведення бізнесу Україна посіла лише 64-ту сходинку в міжнародному рейтингу⁵⁸. Зазначене є свідченням надмірної забюрократизованості та відбивається на легкості відкриття й ведення бізнесу, залучення іноземних

⁵⁶ Rangliste der Pressefreiheit 2020. URL: https://www.reporter-ohne-grenzen.de/fileadmin/Redaktion/Downloads/Ranglisten/Rangliste_2020/Rangliste_der_Pressefreiheit_2020_-_RSF.pdf.

⁵⁷ Кораблін С. Економічна база країни за 29 років. Тренди в цифрах до Дня Незалежності. *Дзеркало тижня*. 2020. 20 серпня. URL: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/spadok-i-spadkojemtsi-makroriven-za-29-rokiv-trendi-v-tsifrakh-do-dnja-nezalezhnosti.html>.

⁵⁸ Україна і Doing business: плюс 7 позицій – перемога чи поразка? URL: <https://rpr.org.ua/news/ukraina-i-doing-business-plus-7-pozytsiy-peremoha-chy-porazka/>.

інвестицій тощо. Стан української економіки відповідає пост-радянській моделі, якій притаманні бюрократизм, корупція та олігархічний монополізм. Відтак деструктив внутрішніх соціально-економічних та політичних процесів породив кризу вироблення та реалізації стратегії зовнішньої політики, що значною мірою нівелювало порівняно міцні стартові міжнародні позиції України на зорі її незалежності.

Загострення економічних проблем, помножене на тривалу відсутність нагальних політико-економічних реформ, породили в своїй сукупності зовнішньополітичний вакуум та різке зниження міжнародного статусу України. До цього також додалася явно виражена неспроможність України впливати на перерозподіл світових ресурсів та торговельних ринків через низький рівень і обсяг інноваційної та високотехнологічної складової в структурі її експорту.

Частка України в світовій економіці (світовому ВВП) скоротилася упродовж 1992–2020 років з 1% до 0,29%, або майже в чотири рази^{59; 60}. В Україні тривалий час простежується таке негативне явище, як відтік наукових та кваліфікованих кадрів за кордон, що зумовлює подальше розмивання гео економічного статусу держави та перетворення її на об'єкт потужних світових економік – простіше кажучи, на їх сировинний придаток. Так, у період незалежності кількість науковців в Україні скоротилася з понад 300 тис. до 70 тис. осіб., до того ж за роки незалежності з України виїхало понад 700 докторів та близько 2 тис. кандидатів наук⁶¹. Наразі кількість науковців на 1 млн населення в Україні становить близько 900 осіб, проти 3,5 тис. у середньому по країнах ЄС, що є найнижчим показником в Європі. Також у загальній

⁵⁹ Частка України у світовій економіці за роки незалежності скоротилася в три рази. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/2338702-chastka-ukrajini-u-svitoviy-ekonomitsi-za-roki-nezaleznosti-skorotilasya-v-tri-razi.html>.

⁶⁰ Менше тільки Ізраїль: як виглядає частка України в економіці світу. URL: <https://ukranews.com/ua/news/657118-vvp-ukrayiny-v-ekonomitsi-svitu-za-rik-2018>.

⁶¹ Світяшук І., Стадний Є. Академічна міграція. URL: https://cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/050/original/AcademicMigration_CSR.pdf?1404815631.

кількості *зайнятого населення* України науковці становлять лише 0,49%, що відповідає рівню найменш розвинутих країн⁶².

У разі, якщо говорити в цілому про від'їзд українських висококваліфікованих кадрів з вищою освітою (технологів, інженерів, конструкторів, програмістів, лікарів), то їх кількість взагалі становитиме десятки тисяч. Наявна ситуація зумовила те, що частка України в наукомісткій продукції світу становить нині близько 0,3%, а частка інноваційної продукції – менше 5% від загального обсягу промислової продукції, в той час як у високорозвинених країнах (США, Японії, Франції) ця частка знаходиться на рівні 70–80%. Фінансування української науки на рівні 0,43% (а за рахунок коштів держбюджету – 0,17%) від загального ВВП суперечить Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність», що передбачає видатки на науку на рівні не менш як 1,7% від ВВП, та не дозволяє скільки-небудь помітно впливати на розвиток української економіки⁶³.

Чимдалі гостріше відчувається брак інноваційної складової в українській економіці. Стан нацбезпеки є засобом досягнення міжнародної суб'єктності держави, а геоекономічна суб'єктність, у свою чергу, неможлива без інноваційної складової. Саме інноваційний і високотехнологічний шлях дозволяє більш гармонійно задіяти внутрішньо- та зовнішньополітичний вектор посилення суб'єктності держави. Однак нездатність конвертувати здобуття незалежності в створення сучасної ринкової економіки, створення відповідальних державних інститутів, а також механізмів забезпечення верховенства права та підзвітності уряду створила не лише підґрунтя для кланово-олігархічної моделі політико-економічного укладу розвитку України, але й спричинила глибоку зовнішньополітичну та зовнішньоекономічну кризу. Тому ступінь модернізаційної адаптивності української економічної моделі до економіки

⁶² Попович О. На яке майбутнє може сподіватися українська наука. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/17/223188/>.

⁶³ Стреліна О. М. Інноваційний розвиток економіки України: проблеми та перспективи. *Ефективна економіка*. 2013. № 7. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2166>.

ЄС (навіть враховуючи далеко не перші держави-члени на кшталт Румунії чи Словаччини) залишається вкрай низьким.

Відсталість України в сфері інновацій та наукових технологій не дозволяє їй підтримувати інклюзію нацбезпеки й сталий розвиток, проєктувати свій вплив на регіональну, а тим паче глобальну безпеку. Прикладом тому є незадовільний стан Збройних сил України, що, значною мірою, зберігає радянські типи озброєння та застарілі методи підготовки рядового і командного складу. Україна досі не в змозі самостійно налагодити виробництво бойових літальних апаратів (літаків та вертольотів), потужних військових човнів, а також не здатна започаткувати масове виробництво танків та босприпасів. Усе це значно знижує рівень обороноздатності України та послаблює її позиції у гібридному протистоянні з Росією. До всього, в умовах світової пандемії COVID-19 Україна не змогла наблизитися до розробки власної вакцини, у зв'язку з чим опинилася серед держав з найнижчими темпами вакцинації, найвищим рівнем захворюваності та смертності від заражень вірусом SARS-CoV-2 у 2020–2021 роках.

Стримуючим фактором інноваційного та економічного розвитку, а разом з ними і активності зовнішньої політики України є її надмірна залежність від міжнародного кредитування, адже, змінюючи свої плани, кредитори, так чи інакше, можуть впливати на міжнародну суб'єктність та зовнішньополітичну поведінку України. Для успішного інноваційного розвитку України як повноцінного суб'єкта у взаємодії з євроатлантичною спільнотою потрібен розумний баланс та консолідація політики опертя на власні сили і політику залучення міжнародних інвестицій у тих пропорціях, які найбільше відповідають національним інтересам та сприяють посиленню суб'єктності Української держави⁶⁴. Адже відомо, що сукупний державний борг нині становить понад 90 млрд дол. (2,4 трлн грн). Відтак обсяг загального (гаранто-

⁶⁴ Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, І. О. Кресіна, А. І. Кудряченко, Ю. С. Шемшученко та ін. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: НАН України, 2019. С. 310.

ваного) державного боргу України у 2009–2021 роках динамічно зростає (див. Табл. 13)⁶⁵. На кінець 2020 року сумарний державний борг України становив понад 60% ВВП, що є надто критичним для підтримки навіть мінімального економічного зростання й забезпечення соціальних виплат, а тим паче несе ризики оголошення дефолту⁶⁶.

Таблиця 13.

**Державний та гарантований державою борг України
з 2009 по 2021 роки (млн дол. США) ***

Дата	загальний борг		зовнішній борг	внутрішній борг
на 31.12.2009	39 685,0		26 518,7	13 166,3
на 31.12.2010	54 289,3	+36.8%	34 759,6	19 529,7
на 31.12.2011	59 215,7	+9.1%	37 474,5	21 741,2
на 31.12.2012	64 495,3	+8.9%	38 658,8	25 836,4
на 31.12.2013	73 078,2	+13.3%	37 536,0	35 542,2
на 31.12.2014	69 794,8	-4.5%	38 792,2	31 002,6
на 31.12.2015	65 505,7	-6.1%	43 445,4	22 060,2
на 31.12.2016	70 970,9	+8.3%	45 604,6	25 366,2
на 31.12.2017	76 305,2	+7.5%	48 989,4	27 315,8
на 31.12.2018	78 323,0	+2.6%	50 462,5	27 860,5
на 31.12.2019	84 364,5	+7.7%	48 940,8	35 423,7
на 31.12.2020	90 255,4	+7.0%	53 720,8	36 534,6
на 30.09.2021	92 019,9	+2.0%	53 184,6	38 835,3

* Державний борг України. Мінфін. URL: <https://index.minfin.com.ua/inance/debtgov/>.

⁶⁵ Державний борг України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/2020/>.

⁶⁶ Держборг на кінець року становитиме 68% ВВП – глава мінфіну. URL: <https://mind.ua/news/20216039-derzhborg-na-kines-roku-stanovitime-68-vvp-glava-minfinu>.

Світова цивілізація увійшла в стадію шостого технологічного укладу ядром якого є наноелектроніка, наносистемна техніка, біотехнологія, когнітивні науки тощо. Однак у структурі української економіки переважає третій економічний уклад (сировинний технологічний устрій) з часткою 57,9%, що був характерним для Другої промислової революції, котру нинішні країни-лідери пережили ще у ХІХ ст. Ядром третього технологічного укладу, як відомо, стала чорна металургія, будівництво залізниць та кораблебудування. Складний етап деіндустріалізації посилив дисбаланс у виробництві української продукції на користь сировинного й аграрного сектору та, відповідно, мінімізував її конкурентоспроможність на світових ринках. У той час, коли Україна дедалі більше набуває ознак належності до аграрної цивілізації, провідні економіки світу продовжують активну інтеграцію у єдиний глобальний механізм з єдиною системою макроекономічного регулювання⁶⁷.

Із запровадженням зони вільної торгівлі між Україною та ЄС експорт української продукції до Євросоюзу зріс упродовж 2013–2019 років з 16,7 млрд дол. до 24 млрд дол., а від'ємне сальдо зменшилося, відповідно, з 10,2 млрд дол. до 4,6 млрд дол.⁶⁸. Нині ЄС став найбільшим партнером для України, питома вага торгівлі з яким становив 41,5% від загального обсягу⁶⁹. Однак, єдиним конкурентним українським товаром в ЄС поки залишається та ж агропродукція та чорна металургія. За результатами 2020 року обсяг торгівлі послугами між Україною та ЄС склав 3,2 млрд дол. на тлі збереження позитивного сальдо для України на рівні 0,8 млрд дол. Україна у 2020–2021 роках наростила послуги у

⁶⁷ Василенко В. Технологічні устрої в контексті прагнення економічних систем до ідеальності. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2013. Вип. 1 (8). С. 65–72.

⁶⁸ Зовнішня торгівля України товарами з країнами ЄС за 2013 рік. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/zd/ztt_ES/ztt_ES_u/ztt_ES13_u.htm. Бюлетень поточного стану торговельних відносин між Україною та ЄС. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=2d47dab0-2594-4372-836c-2b636928f34a&title=BiuletенPotochnogoStanuTorgovelnikhVidnosinMizhUkrainoiuTas>.

⁶⁹ Торгівля з ЄС за 2019-й рік у фактах та цифрах. URL: <http://eu-ua.org/zona-vilnoi-torhivli>.

сфері телекомунікацій з 32,9% до 36,5%, порівняно з попереднім роком. Утім, варто визнати й певне зниження темпів експорту українських товарів і послуг до ЄС упродовж 2021 року⁷⁰.

Усупереч зменшенню частки Росії в загальному товарообігу Україна все ще зберігає залежність від продукції машинобудування, хімічної промисловості, ядерного палива для АЕС. Це відбувається на тлі того, що торгівля України з РФ відзначається від'ємним сальдо у розмірі близько 3 млрд дол⁷¹.

РФ, яка є країною-агресором, ще контролює 55% українського ринку ядерного палива. Питома вага імпортованих нею російських нафтопродуктів усе ще становить понад 35%, що визначає збереження досить значної енергозалежності України від Росії. Певною мірою зріс і розмір російських інвестицій у низку галузей української економіки. Також у Росії перебуває близько 2 млн українських трудових мігрантів, що, власне, має слугувати прийняттю Україною відповідних стратегічних рішень з метою подальшої диверсифікації торговельно-економічних відносин⁷². Хоча Україна й значно скоротила обсяги торгівлі з Росією, остання поки залишається досить важливим для неї партнером, посідаючи третє місце після ЄС та Китаю, а також друге місце у загальному рейтингу українського торговельного партнерства. Така ситуація посилює безпекові ризики для України, адже в цій ситуації Росія зберігає додаткові важелі гібридного тиску на Київ.

На кризовому стані зовнішньої політики України надто позначалася недосконалість та слабкість державних та владних інституцій. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років парламент ще не міг скільки-небудь серйозно впливати на роботу уряду шляхом висловлення вотуму недовіри, а призначення міністрів

⁷⁰ Показники торговельно-економічного співробітництва Україна–ЄС. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/torgoveln-ekonomichne-spivrobitnictvo-ukrayina-yes/pokazniki-torgoveln-ekonomichno-spivrobitnictva-ukrayina-yes>.

⁷¹ Кому вершки, а кому и корешки: анализ торговли РФ с ЕС и США. URL: <http://sputnikiprogrom.com/economics/11467/russia-eu-us>.

⁷² Фішер Й. Незалежність України – основа безпеки в Європі. URL: <http://www.dw.de/йошка-фішер-незалежність-україни-основа-безпеки-в-європі/a-17347870?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>.

формально не вимагало тоді парламентської згоди. Контроль парламенту над виконавчою владою був переважно формальним, а президент міг звільнити прем'єр-міністра на власний розсуд. Президент також призначав керівників державної податкової адміністрації, митної служби, служби безпеки та інших державних структур. Також відсутність тривалий час парламентської більшості за надто розширених повноважень президента позбавляла урядову систему України стабільності.

У цей час відзначалося різке й надмірне поширення корупції в Україні. Причиною цього стало надмірне регулювання економіки та значна регламентованість соціальної діяльності, а також адміністративний та судовий контроль на тлі низької заробітної плати державних службовців. Усе це у сукупності створює підґрунтя для незаконного доходу бюрократів та чиновників, який у кілька разів перевищує їх офіційну зарплату. До всього, значний відсоток тінізації економіки та корупція в процесах приватизації залишається основною перешкодою для іноземних інвесторів, що тим самим нівелює зовнішньополітичну активність держави⁷³. Примітним є той факт, що Міжнародна група з протидії відмиванню брудних грошей (*FATF*) на початку 2000-х років рекомендувала своїм країнам-членам застосувати проти України санкції за недостатню боротьбу з відмиванням грошей⁷⁴. У 2004 році за даними компанії «*Transparency International*» Україна набрала лише 2,2 бала з 10 можливих та посіла 122-ге місце зі 146 країн, що характеризувало її як державу з високим рівнем корупції⁷⁵. Відповідно до оцінки компанії на 2020 рік Україна набрала 33 бала зі 100 можливих та посіла 117-те місце зі 180 країн щодо ситуації зі станом корупції⁷⁶. Тож згідно з цим аналізом Україна упродовж 2004–2020 років піднялася лише на шість позицій у рейтингу

⁷³ Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2005). URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>.

⁷⁴ Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2003). URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

⁷⁵ Transparency International: Corruption Perceptions Index 2004. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2004>.

⁷⁶ Transparency International: Index 2020. The global coalition against corruption. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr>.

сприйняття корупції. Саме високим рівнем корупції зумовлена як криза політичних інституцій, економіки, іміджу, так, зрештою, і криза зовнішньої політики України.

Адміністрація Президента, очолювана В. Медведчуком з 2002 року, перетворилася фактично на своєрідний верховний уряд з цілим набором неформальних інструментів і процедур задля забезпечення впливу на політичні процеси. Політичні партії не мали впливу на формування виконавчої влади, ключові фігури в парламентських комітетах підтримували тісні зв'язки з Адміністрацією Президента для захисту власного бізнесу чи політичних інтересів, що пропорційно відбивалося на їхньому голосуванні. Все це залишало Україну в сірій зоні «гібридного» транзиту між авторитаризмом та демократією. Зловживання владою та корупція набули значного поширення, уряд надмірно централізований, а система стримувань і противаг була вкрай неефективною.

Подальше прискорення кризи слід пов'язувати з «касетним» та «кольчужним» скандалами в період другого президентського терміну Л. Кучми. У ході цих перипетій виникли стійкі підозри причетності режиму до вбивства журналіста Г. Гонгадзе. Адже у вересні 2000 року запис переговорів (імовірно за участю Л. Кучми) щодо організації вбивства журналіста нібито здійснив тодішній майор Служби охорони Президента М. Мельниченко. Другий скандал 2002 року був пов'язаний нібито з нелегальним поставанням Україною радіолокаційних систем «Кольчуга» до Іраку.

Попри те, що обидва резонансні припущення не були доведені в судово-правовому порядку, вони все ж стали підґрунтям для зниження як іміджу Української держави на міжнародній арені, так і її суб'єктності та зовнішньополітичних можливостей. Адже унаслідок гальмування справи щодо розкриття вбивства журналіста Г. Гонгадзе та встановлення причетних до цього з розряду представників вищих ешелонів влади рівень підтримки України з боку Заходу різко знизився, що не дозволило забезпечити стратегічність партнерства в українсько-американських взаєминах⁷⁷.

⁷⁷ Clover C. The Ousting of Ukraine's Prime Minister Is Likely to be Followed by a New Power Struggle. *Financial Times*. 2000. 27th April. URL: <https://www.ft.com/>.

Отже, на межі 1990–2000 років щодо України сформувався своєрідний стереотип корумпованої й відсталого країни з відсутністю усталених інститутів демократії та зі злочинною владою.

Саме за президенства Л. Кучми було сформовано стратегію так званої «багатовекторності» зовнішньої політики. Україна, яка тривалий час намагалася маневрувати між євроатлантичними структурами та Російською Федерацією залишалася без чіткої стратегії зовнішньополітичного розвитку. Адже Київ прагнув підтримувати стратегічне партнерство як з РФ, так і з ЄС та НАТО, по черзі віддаючи перевагу кожному з цих центрів. Урешті, варто наголосити, що геополітичний «шпагат» між Сходом і Заходом, названий багатовекторністю, може бути актуальним для торговельно-економічної та гео економічної політики України, однак він не може бути основою для формування й реалізації української зовнішньополітичної стратегії, оскільки не сприятиме інтеграції до європейських та євроатлантичних структур.

Така геополітична логіка забезпечує поступову трансформацію України у слабку лімітрофну (периферійну) державу, що виконує роль «сірої» / буферної зони між ЄС і НАТО, з одного боку, та Росії, з другого. Через відсутність чіткої стратегії зовнішньополітичної орієнтації перед Україною може постати перспектива перетворення її не просто на «світову периферію», а «подвійну периферію», де Росія посідає місце «напівпериферії» Європи, а Україна скочується до ролі «периферії Росії»⁷⁸.

Новообраний у ході Помаранчевої революції 2004 року Президент України В. Ющенко мав як безпрецедентну підтримку в українському суспільстві, так і на Заході в цілому. Однак, визначивши європейський та євроатлантичний вектор як пріоритетний, він так і не зміг конвертувати задекларовану зовнішньополітичну стратегію. Саме в ті роки серед політикуму колективного Заходу зародилося поняття «втома від України», що зумовило чергове послаблення її міжнародного іміджу. Стало зрозуміло, що рівень

⁷⁸ Ткаченко В. Україна: испытание Майданом. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2014. Вип. 13. С. 132.

підтримки України з боку Заходу буде залежати виключно від рівня розширення демократії і свободи, а також боротьби українського керівництва з політичною та економічною корупцією.

Колишні високопосадовці, яких звинуватили у корупції, були усунені від влади, однак жодна з цих справ про корупцію найвищого рівня не проходила через суд. Антикорупційні кроки на кшталт Указу президента від 18 листопада 2005 року «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції» не дали відчутного результату. Незважаючи на значну кількість антикорупційних норм, подібні програми не мали систематичного підходу і не формулювали загальної довгострокової стратегії, а, скоріше, діяли хаотично з сильним внутрішнім опором. До всього ж, тодішній уряд спирався на адміністративне, а не на ринкове регулювання економіки країни, що спричинило зростання цін та підживлювало корупцію в різних сферах⁷⁹. Простежувалася подальша відсутність кроків щодо розмежування державної влади та впливу на внутрішню та зовнішню політику великого бізнесу. Ще одним негативним моментом стало відкладення у 2010 році застосування пакета антикорупційних законів, що не дозволяло узгодити українське законодавство з європейськими вимогами. Ефективна система компенсації запобігання злиття політики та бізнесу не була запроваджена, а близьке оточення В. Ющенка вже, як і представники попереднього режиму, активно звинувачувалося в корупції та незаконному лобіюванні власних бізнес-інтересів. Усе це, у підсумку, розбалансувало нову політичну систему, спричинило політичну кризу та відставку уряду Ю. Тимошенко⁸⁰.

Відсутність політичної волі у проведенні глибоких державницьких реформ та внутрішнє протистояння в Україні уповільнило, а врешті, й унеможливило реалізацію зовнішньополітичної стратегії зближення Києва з євроатлантичними структурами на тлі

⁷⁹ Global Integrity Report: Ukraine – 2009. URL: <http://report.globalintegrity.org/reportPDFS/2009/Ukraine.pdf>.

⁸⁰ Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2006). URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

колосальної міжнародної довіри, здобутої в ході та результаті Помаранчевої революції.

Наступний український президент В. Янукович взяв курс на згортання євроатлантичного зовнішньополітичного вектора з фактичною відмовою України від зближення з ЄС і НАТО після ухвалення 1 липня 2010 року Закону «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», котрий декларував нейтралітет і позаблоковість⁸¹. Зменшуючи роль офіційних державних інституцій і партійних структур, В. Янукович та його оточення вдалися до підпорядкування потужних ФПГ, які забезпечили прихід до влади нової команди. Жодне важливе зовнішньополітичне рішення тоді не приймалося ні Кабінетом Міністрів України, ані парламентом без схвалення президента.

Помітним позитивним моментом стало ухвалення у липні 2010 року Закону України «Про здійснення державних закупівель», що був затверджений міжнародними та європейськими установами та прийнятий у серпні 2010 р. Однак, 17 травня 2011 року парламент вніс до нього зміни (закон набрав чинності 28 липня 2011 року), що були розкритиковані як українськими НУО, так і міжнародними організаціями. Зміни передбачали, що закупівлі державними підприємствами будуть регулюватися не законом, а постановами уряду та без оголошення тендера⁸².

Потужним тригером збурення національної свідомості українського суспільства стала відмова В. Януковича від підписання Угоди про асоціацію між Україною і ЄС під тиском Росії. Така політика українського керівництва, зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, призвела до глибокої політичної та економічної кризи в державі, котра завершилася достроковою відставкою збанкрутілого українського керівництва під тиском широких верств громадянського суспільства. Отже, перед українським суспільством учергове постала дилема цивілізаційного вибору між Євроатлантикою і Євразією. Тому, власне, Революція

⁸¹ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2010. № 40. ст.527.*

⁸² Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>.

Гідності стала тим поворотним (є надія, що безповоротним) етапом у визначенні зовнішньополітичного вектора України на користь європейських і євроатлантичних структур.

У лютому 2014 року ВР України оголосила дочасні президентські вибори, призначені на 25 травня. Було також змінено конституцію у бік посилення ролі парламенту. Усе ж окупація АР Крим та частини Донецької та Луганської областей російськими та підтриманими Росією силами перешкоджала участі мільйонів виборців. Новий закон про люстрацію, який набув чинності в жовтні 2014 року, мав на меті перевірити державних службовців на наявність зв'язків із зловживаннями за радянської влади чи адміністрації В. Януковича, проте Венеційська комісія Ради Європи та інші міжнародно-правові інституції встановили, що закон не відповідає стандартам прав людини⁸³.

У березні–квітні 2019 року в Україні відбувся перехід влади до нового президента – позасистемного політика В. Зеленського, а проведення в цілому демократичних виборів дозволило досягти відносного прогресу реформування системи державного управління. Після парламентських виборів у липні 2019 року було сформовано новий Кабінет Міністрів України, до якого також увійшли новачки в політиці. Із призначенням нового уряду було здійснено реструктуризацію міністерств та відомств, що мало би позитивно позначитися й на формуванні та реалізації зовнішньополітичної стратегії. Першочерговим завданням новообраного президента стало відновлення миру на Донбасі. Однак ситуація довкола окупованих територій залишається невирішеною, як і перспективи щодо припинення російської гібридної експансії. Також високий рівень корупції в Україні попри створення низки антикорупційних інституцій (на кшталт НАБУ) є одним із ключових факторів негативного її міжнародного іміджу.

Загалом Україна наразі є прикладом держави з посткомуністичним гібридним режимом та високим рівнем корупції, що притаманний ряду держав колишнього СРСР. Українські еліти й ФПГ за своєю суттю поки залишаються такими собі кланами,

⁸³ Про очищення влади: Закон України від 16.09.2014 № 1682-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text>.

діяльність яких часто спрямована не на відстоювання національних і міжнародних інтересів держави, а на захист та лобізм своїх бізнес-інтересів. Саме криза й виродження державницьких еліт не дозволяє Україні швидко здійснити необхідні політико- та соціально-економічні трансформації, що стали би підґрунтям для входження України в євроатлантичну спільноту та забезпечення належної міжнародної суб'єктності. Все це в сукупності є одним із ключових факторів кризи української зовнішньої політики.

Балансування між багатовекторністю та євроатлантизмом як ключовий фактор кризи української зовнішньополітичної політики. Надважливим завданням для України стало визначення своєї цивілізаційної ідентичності. Вже у Декларації про державний суверенітет зазначалося: «...Україна безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах»⁸⁴. Однак на практиці цивілізаційна самоідентифікація України весь час коливається залежно від зміни правлячих політичних сил.

У перші роки незалежності євроатлантичний вектор зовнішньої політики України було визначено як пріоритетний, а також започатковано зустрічі у форматі Україна – ЄС та активізовано діалог з НАТО. Так, у грудні 1991 року відбулося офіційне визнання Євросоюзом України як самостійної держави. Паралельно Україна набула членства в низці міжнародних організацій, передусім у Світовому банку та Міжнародному валютному фонді⁸⁵. Такі кроки були покликані створити позитивний імідж України для європейських безпекових та економічних структур. Відтак, уже на початку 1990-х років, відбулося зближення України з Організацією Північноатлантичного договору в контексті узгодження трьох основних напрямів співпраці: обмін інформацією, консультації з питань безпеки, планування заходів, пов'язаних зі спільною обороною⁸⁶.

⁸⁴ Декларація про державний суверенітет України. 16 липня 1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.

⁸⁵ Україна в міжнародних організація. МЗС України. Офіційний сайт. URL: <http://old.mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations>.

⁸⁶ Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. Харьков : Фолио, 2004. 559 с.

Однак уже тоді помітно відчувалася відсутність чіткого алгоритму дій, які б визначали реальні механізми входження Української держави до європейських та євроатлантичних структур. Відсутність реальних кроків щодо зближення України з ЄС та НАТО у перші роки незалежності пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Скажімо, за часів першої каденції Л. Кучми євроатлантичний напрям зовнішньої політики України було послаблено зі взяттям курсу на реалізацію стратегії багатовекторності, яка не відображала однозначних інтеграційних прагнень. Така відсутність чітких стратегічних напрямів дій на міжнародній арені апріорі не обіцяла значних успіхів Україні, яка опинилася в складній геополітичній ситуації та мала надто вузьке поле для зовнішнього маневру, адже була затиснута між двома полюсами політичного / економічного впливу – ЄС і РФ.

Україна здійснила низку формальних кроків щодо зближення з об'єднаною Європою та НАТО, а саме: 8 лютого 1994 року Україна приєдналася до натівської програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ); 26 вересня 1995 року Україна набула членства в Раді Європи (РЄ); у квітні 1997 року було створено Державну міжвідомчу комісію з питань співробітництва України з НАТО; 11 червня 1998 року затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу⁸⁷; 4 листопада 1998 року затверджено Державну програму співробітництва України з НАТО на період до 2001 року⁸⁸; 16 серпня 1999 року прийнято Постанову «Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу»⁸⁹; у березні 2000 року ратифіковано Договір «Відкрите небо»; 14 вересня 2000 року затверджено Програму

⁸⁷ Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу : Указ Президента України від 11.06 1998. № 615/98 URL: <https://www.qdpro.com.ua/document/9053>.

⁸⁸ Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року : Указ Президента України від 04.11.1998. № 1209/98 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209/98#Text>.

⁸⁹ Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.09.1999. № 1496 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-%D0%BF#Text>.

інтеграції України до Європейського Союзу⁹⁰; 27 січня 2001 року затверджено Державну програму співробітництва України з НАТО на 2001–2004 роки⁹¹; у травні 2002 року РНБО України утвердила Стратегію України щодо НАТО⁹²; 18 березня 2004 року затверджено Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу⁹³; 15 червня 2004 року прийнято Воєнну доктрину України з прописанням набуття повноправного членства в НАТО⁹⁴.

Також вже у першій половині 1990-х – на початку 2000-х років між Україною й ЄС та НАТО було підписано низку двосторонніх документів: Угоду про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС (16 червня 1994 року)⁹⁵; Реалізацію розширення і поглиблення відносин між Україною і НАТО (березень 1996 року)⁹⁶; Хартію про особливе партнерство з НАТО та засновано комісію Україна–НАТО (9 липня 1997 року)⁹⁷; План дій Україна – НАТО (22 листопада 2002 року).

⁹⁰ Програма інтеграції України до Європейського Союзу 14 вересня 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00#Text>.

⁹¹ Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001 – 2004 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/58/2001#Text>.

⁹² Алексієвцев М. М., Секо Я. П. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 17: 25-й річниці Незалежності України присвячено. С. 39.

⁹³ Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03 2004 № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>.

⁹⁴ Про Воєнну доктрину України : Указ Президента України від 15.06.2004 № 648/2004 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004#Text>.

⁹⁵ Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та їх державами-членами. 16 червня 1994 р. URL: <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=A1>.

⁹⁶ Ліпкевич С. Я. Правові аспекти співробітництва України з НАТО. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 634 : Держава та армія. С. 163–172.

⁹⁷ Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору. 09 липня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text.

Усе ж слід визнати, що здійснення підписання низки двосторонніх документів стосовно зближення України з євроатлантичними структурами мали здебільшого формальний характер. Адже означені наміри обмежилися прийняттям декларацій, які, до того ж, не були підкріплені реальними кроками й механізмами інтеграції України до ЄС, оскільки не була визначена програма реальних реформ з адаптації українського законодавства та економіки до норм і положень Євросоюзу. Це констатовано при тому, що з 1998 року при Міністерстві юстиції України діяла Міжвідомча координаційна рада з адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Разом з тим, політика сусідства не стала механізмом інтеграції України до ЄС ще й через те, що Київ провадив надто пасивну політику щодо лібералізації взаємин з Євросоюзом у політико-економічній площині. Адже питання щодо реалізації концепту зі створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС залишалося тоді на рівні двостороннього політичного дискурсу. Отже, на наш погляд, до реального й гарантованого зближення не були готові ані українська, ані європейська сторона.

Перед Україною тоді постала реальна перспектива використати процес розширення НАТО у плані максимального сприяння захисту її національної безпеки та запобігти її перетворенню на буферну зону між Росією та колективним Заходом. Проте встановлено, що цьому не сприяла й суб'єктивна сторона окресленого процесу, адже за реалізації стратегії різновекторності Україна не змогла визначити євроатлантичний напрям зовнішньої політики як пріоритетний. Скажімо, 19 червня 2003 року було прийнято Закон «Про основи національної безпеки України», у якому серед головних завдань було визначено забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейських та регіональних системах колективної безпеки, а також набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору. Утім, реалізація курсу на атлантичну інтеграцію, згідно із законом, повинна була включати збереження стратегічного партнерства України з РФ та іншими пострадянськими республіками⁹⁸.

⁹⁸ Про основи національної безпеки : Закон України від 19. 06. 2003. № 964-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>.

Таким чином, прозахідна риторика Л. Кучми не підтверджувалася реалізацією глибоких внутрішніх реформ, спрямованих на злам корупційної системи, а разом з тим не підтверджувався й реальний курс на зближення з ЄС і НАТО. Погіршення іміджу, а також ослаблення геополітичного й міжнародного статусу України на початку 2000-х років було так чи інакше пов'язане з її внутрішньополітичною кризою, яка проявилася внутрішніми та міжнародними скандалами. Більше того, на 2004 рік Україна залишалася країною з частково ринковою економікою зі значним тіньовим сектором, патронованим ФПГ⁹⁹. Отже, шанси на повноцінне зближення України з ЄС і НАТО часів правління Л. Кучми, який до того ж сповідував концепт зовнішньополітичної багатовекторності, були мінімальними.

Здавалося б переломним моментом у зближенні з європейськими та євроатлантичними структурами стала Помаранчева революція листопада 2004 р., унаслідок якої перемогу на президентських виборах здобув прозахідний кандидат В. Ющенко. Вдруге від проголошення незалежності України курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію було визначено в як безальтернативний. У колах оновленої влади активно побутувала думка про негайне подання заявки на вступ до ЄС. Утім, були й більш помірковані представники тодішнього політикуму та експертного середовища, які рекомендували акцентувати увагу на забезпеченні реформ щодо прискорення політичних та соціально-економічних трансформацій, а також узгоджувати зовнішню політику України з контекстом розвитку світових процесів і тенденцій¹⁰⁰.

21 лютого 2005 року Україною та ЄС було ухвалено План дій «Україна – Європейський Союз», що означав продовження діалогу у форматі Угоди про партнерство і співробітництво. У документі акцент було зроблено на створенні зони вільної торгівлі між

⁹⁹ Юрчак М. Вплив Помаранчевої революції на політику Європейського Союзу щодо України в 2004–2005 рр. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 16 (1). С. 119.

¹⁰⁰ Зеленько Г. І. Вишеградська група матиме на Заході те, що заробить на Сході. *Політика і час*. 2005. № 2. С. 58.

Україною та ЄС¹⁰¹. Крім того, зближення з НАТО було юридично оформлено в документі «Поглиблення співпраці Україна–НАТО: короткотермінові заходи» від 21 квітня 2005 року¹⁰² та рішенні РНБО «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)» від 25 листопада 2005 року¹⁰³.

Важливим стало прийняття у лютому 2007 року нової редакції Стратегії національної безпеки України. Попри те, що тут було задекларовано стратегічне партнерство з ЄС, завершення процесу укладання Угоди про асоціацію між Україною і Євросоюзом та навіть створення поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі й лібералізації візового режиму, одним з нагальних положень документа постало дотримання політики позаблоковості¹⁰⁴. Тож попри декларації щодо пріоритетності курсу на зближення з ЄС та НАТО Україна трансформувала свою зовнішньополітичну доктрину у форматі відмови від багатовекторності та повернення до концепції нейтралітету й позаблоковості, що була актуалізована у перші роки здобуття незалежності. Ще одним індикатором кризового стану зовнішньої політики стало посилення зовнішньополітичного вектора в бік Євросоюзу за рахунок послаблення євроатлантичного, котрий мав забезпечити зближення України з НАТО. У березні 2007 року розпочався діалог щодо підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Україною, однак про перспективи членства України в Євросоюзі вкотре не йшлося, окрім посиленого акценту розвитку подальшої співпраці ЄС з третіми країнами.

¹⁰¹ План дій «Україна – Європейський Союз». 21 лютого 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text.

¹⁰² Поглиблення співпраці Україна–НАТО: короткотермінові заходи. 21 квітня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_012#Text.

¹⁰³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 листопада 2005 р. „Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)”: Указ Президента України від 27.12.2005 № 1861/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861/2005#Text>.

¹⁰⁴ Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 12.02.2007. № 105/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#n10>.

Україна розраховувала на швидке приєднання до Плану дій щодо членства (ПДЧ) у рамках діалогу Україна–НАТО. Однак об'єктивним фактором став тиск Росії під час проведення Бухарестського саміту 2–4 квітня 2008 р., й в результаті Німеччина та Франція відмовила тоді Україні та Грузії у приєднанні до ПДЧ. Також після саміту в Парижі 9 вересня 2008 року з обговорення механізмів нової співпраці щодо асоціації між Україною та ЄС відкритим лишалось питання поглиблення взаємодії у сфері безпеки, адже уніфікація правил формування єдиного безпекового простору забезпечується в рамках НАТО, однак значно меншою мірою в ЄС ¹⁰⁵.

Суб'єктивною стороною відсутності успіхів у зближенні України з ЄС і НАТО став брак політичної волі у проведенні глибоких державницьких та адаптивних реформ відповідно до європейських норм. До того ж, внутрішнє протистояння в Україні уповільнило, а врешті й унеможливило реалізацію зовнішньополітичної стратегії прискореного зближення Києва з євроатлантичними структурами. За умов позитивного сценарію Україна б значно наблизилася до НАТО, що тим самим у майбутньому знизило би ризики російської агресії.

З приходом до влади В. Януковича у 2010 році курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію був значною мірою послаблений. Попри те, що свій перший візит 1 березня 2010 року В. Янукович здійснив до Брюсселя (де був продовжений діалог підписання Угоди про асоціацію України з ЄС), українське керівництво тоді знову повернулося до вже перевіреної стратегії багатовекторності, у якій простежувалося посилення російського зовнішньополітичного напрямку ¹⁰⁶. Вже 2 квітня 2010 року В. Янукович ліквідував Міжвідомчу комісію з питань підготовки вступу України до НАТО і Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції, що фактично означало згортання євроатлантичного вектора зовнішньої політики України.

¹⁰⁵ Європейський Союз визнає європейські прагнення України. *Євробюлетень*. 2008. Вересень. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2016/10/200809_uk.pdf.

¹⁰⁶ Європейська інтеграція – ключовий пріоритет, а співпраця з НАТО триватиме – В. Янукович. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1971301.html>.

1 липня 2010 року було ухвалено Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», яким основним принципом зовнішньої політики України було визначено дотримання політики позаблоковості, що означає неучасть у військово-політичних союзах¹⁰⁷. Документ де-факто скасовував євроатлантичний курс України. Законом було ліквідовано Міжвідомчу комісію з питань підготовки вступу України до НАТО, а Київським апеляційним судом заборонено проведення всеукраїнського референдуму з цього приводу. При цьому відмовившись від ідеї вступу до НАТО, Україна, згідно з зазначеним законом, зберігала курс як на зближення з ЄС, так і на добросусідські відносини з Росією та іншими країнами СНД¹⁰⁸. ЄС та Росія визнавалися двома ключовими партнерами, які принципово важливі для України. Водночас позаблоковість та нейтралітет усував Україну від участі у формуванні колективної системи європейської безпеки¹⁰⁹. Українська дипломатія тоді не зробила навіть мінімальних спроб, щоби стати хоча б одним із ключових зовнішньополітичних пріоритетів провідних країн ЄС.

У листопаді 2011 року відбувся завершальний етап переговорів щодо Угоди про асоціацію України та ЄС, а 30 березня 2012 року у Брюсселі Угоду було парафровано. Втім, ставало дедалі зрозумілішим, що європейський та євроатлантичний курс України був призупинений на користь зближення з Росією, Митним та Євразійським економічним союзом, хоча й про вступ України до цих інституцій тоді не йшлося. У Воєнній доктрині України від 8 червня 2012 року позаблоковість розглядалася як захист національних інтересів без участі у військових союзах. Україна згідно з цією доктриною «...дотримується політики позаблоковості,

¹⁰⁷ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2010. № 40. ст.527.*

¹⁰⁸ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2010. № 40. ст.527.*

¹⁰⁹ Рябінін Є. В. Зовнішня політика України під час першого року президенства В. Януковича: політологічний аналіз. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2011. Вип. 1. С. 99–105.

розцінює її як важливий фактор зниження напруженості воєнно-політичної обстановки в регіоні»¹¹⁰.

Під час саміту ЄС у Вільнюсі 28–29 листопада 2013 року В. Янукович відмовився від підписання Угоди про асоціацію України та ЄС, що стало причиною Революції Гідності, падіння його влади у лютому 2014 року. Відсторонення авторитарного режиму у 2014 року відкрило нові можливості для України в плані транзиту від багатовекторної (здебільшого проросійської) політики до утвердження європейського зовнішньополітичного курсу. Новообраний Президент України П. Порошенко вкотре (втретє за період незалежності) проголосив курс України на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур як безальтернативний, стратегічний й пріоритетний. У зв'язку з агресією Росії інтеграція до ЄС та НАТО стала розумітися більшістю суспільства як необхідна умова виживання України¹¹¹. 21 лютого 2019 року набули чинності внесені зміни до Конституції України, що закріплювали курс України на членство в ЄС та НАТО як незворотний. У жовтні 2020 року було представлено експертні рекомендації до Концепції зовнішньої політики України, у якій членство України в НАТО визначено як запоруку безпеки держави, а також її зовнішньополітичним пріоритетом, а євроатлантична інтеграція – безальтернативним вектором її зовнішньої політики¹¹².

Під час візиту Президента України В. Зеленського до Великобританії 7–8 жовтня 2020 року було підписано Меморандум про зміцнення співробітництва між обома державами у військовій та військово-технічній сферах. Крім того, була підписана Угода про політичну співпрацю, вільну торгівлю і стратегічне партнерство

¹¹⁰ Про Воєнну доктрину України : Указ Президента України від 8.06.2012. № 390/2012. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U648_04.html.

¹¹¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості : Закон України від 23.12.2014. № 35-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-19#Text>.

¹¹² Концепція зовнішньої політики України. Експертні рекомендації / під заг. ред. Є. Габер, С. Корсунського, Г. Шелест. Київ : Фонд імені Фрідріха Еберта, 2020. С. 14.

між ними¹¹³. Україні слід продовжувати безпекову співпрацю з Великобританією (яка наразі вже не відчуває перепоп бюрократичних інституцій ЄС та проводить більш самостійну зовнішню політику) у плані навчання британськими інструкторами Збройних сил України в рамках проєкту *Orbital*, а також розвивати партнерство у сфері сприяння відбудови/побудови українського ВМФ через постачання човнів, технологій їх виробництва та/або налагодження спільного будівництва військових суден, що помітно змінило б баланс сил у Чорному морі.

Прискорення внутрішніх трансформацій в Україні слугуватиме забезпеченню її вступу до НАТО. Набуття Україною членства в Північноатлантичному альянсі сприятиме остаточному завершенню формування його південно-східного флангу та гарантуватиме безпеку в Чорноморському регіоні. Утім, основна значимість вступу Україна до НАТО полягає в її виході зі сфери геополітичного домінування Росії та створення передумов до інтеграції в ЄС. Тому, попри прорахунки, найактуальнішим завданням для українського зовнішньополітичного та дипломатичного корпусу є прискорення й завершення процесу інтеграції України до європейських і євроатлантичних структур.

Однак транзит готовності вступу України до європейських та євроатлантичних структур відзначається віддаленістю у часі, а тому Україна включилася у альтернативний варіант підтримки нацбезпеки. Проте дипломатична та зовнішньополітична активність України у безпековому діалозі щодо проєкту Міжмор'я (Тримор'я)* залишається в основному пасивною, адже її практично не запрошують на офіційні зустрічі країн Центрально-Східної Європи, що географічно розташовані між Балтійським та Чорним

¹¹³ Геополітичні успіхи України стають поразками Росії. Eurasia Daily Monitor. *Дзеркало тижня*. 2020. 30 жовтня. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/heopolitichni-uspikhi-ukrajini-stajut-urazhennjami-rosiji-eurasia-daily-monitor.html>.

*Міжмор'я – проєкт щодо формування Балто-Чорноморської підсистеми безпеки, який передбачає посилення оборонної співпраці між Україною, Польщею, країнами Балтії, Болгарією, Чехією, Словаччиною, а в перспективі з Туреччиною та Білоруссю.

морями – регіоні так званого поясу *Intermarium*¹¹⁴. Зважаючи на це Україна чимдалі втрачатиме шанс на отримання, хоча б формального, статусу регіонального лідера та міжнародного суверенного суб'єкта, попри те, що має всі необхідні для цього ресурси.

Більше того, взаємини України з державами-сусідами Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) також періодично переходять у кризову площину, попри те, що Україна з травня 1996 року стала повноправним членом Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ). Суперечності мають як об'єктивну – пов'язану з геополітичними амбіціями сусідніх з Україною держав – складову, так і цілком суб'єктивну природу, що лежить у руслі слабкої позиції України для відстоювання національних інтересів у Східноєвропейському регіоні. Адже країни ЦСЄ періодично вдаються до претензій різного характеру, а то й до відкритого шантажу, що трансформується в загрози національній безпеці України. Так, Румунія відкрито висловлювала до України територіальні претензії на «споконвічні» румунські землі – Південну Бессарабію (південно-західна частина Одеської області), округ Герца та Північну Буковину (Чернівецька область), а згодом висловилася про незаконну належність Україні острова Зміїний¹¹⁵.

Унаслідок цих суперечностей, що вийшли далеко за межі регіонального непорозуміння, Міжнародний суд ООН відмовив Румунії в питанні територіальної належності самого острова, але віддав їй більшість поверхні континентального шельфу, де зосереджується лєвова частка розташованих поруч з островом нафтогазових покладів¹¹⁶. Вважаємо це абсолютним програшом української дипломатії, що не змогла налагодити діалог із ЄС щодо справедливого вирішення питання розподілу морського

¹¹⁴ Кондратенко О. Ю. Балто-чорноморська співдружність: витoki та стратегічні можливості для України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Міжнародні відносини*. 2020. Вип. 1. С. 11–17.

¹¹⁵ Соловей І. М. Українсько-румунські відносини: проблеми та перспективи їх розв'язання. URL: <http://vmv.kyvu.edu.ua/v/03/solovey.htm>.

¹¹⁶ Силіна Т. В. Володимир Василенко : «У дипломатії і міжнародному праві не можна оперувати категоріями «перемог» і «програшів». *Дзеркало тижня*. 2009. 6–13 лютого. URL: https://dt.ua/POLITICS/volodimir_vasilenko_u_diplomatiyi_i_mizhnarodnomu_pravi_ne_mozhna_operuvati_kategoriyami_peremog_i_p.html.

шельфу довкола острова Зміїний. Згодом ситуація знову загострилася, й у 2004 р. Румунія виступила проти поглиблення Україною гирла Бистре як альтернативного судноплавного виходу з Дунаю в Чорне море через канал «Дунай – Чорне море», аби зберегти свою монополію на пропуск суден до морської акваторії.

В українсько-польських відносинах також існують складнощі, пов'язані з культурним та історичним контекстом усієї Східної Європи останнього століття, а також непростими трансформаційними процесами в регіоні. Польща періодично висуває претензії культурно-історичного характеру на кшталт осуду українського націоналізму. Польською стороною активізовано дискурс стосовно історичного минулого, зокрема, питання Волинської трагедії 1943–1944 років та її трактування польською історіографією виключно як етнічні чистки, спрямовані проти поляків загонами Української повстанської армії (УПА). При цьому Польща намагається не згадувати аналогічні дії Армії Крайової щодо українського населення на Волині в цей період¹¹⁷.

Угорщина, зі свого боку, постійно домагається від України надання додаткових привілеїв своїй нацменшині, котра проживає на Закарпатті. У зв'язку з цим Будапешт блокує проведення засідань Комісії Україна–НАТО через нібито порушення прав угорців, що мешкають в Україні, положенням закону, який мовою освітнього процесу визначає українську як державну¹¹⁸. Паралельно Будапештом ведеться політика щодо стимулювання міграції мешканців Закарпаття до Угорщини. Тому, вкотре підкреслимо, що попри оцінки експертів відносно низького потенціалу сепаратизму на Закарпатті країні все ж не варто цілком відкидати сценарію стосовно намірів Угорщини щодо анексії Закарпаття. Адже в заявах політичних кіл Угорщини спостерігається риторика про «м'яке» приєднання угорської частини Закарпаття, а в

¹¹⁷ Савицький Ю. Демонтаж у Польщі пам'ятника воїнам УПА є небезпечним прецедентом – польський експерт. *Радіо Свобода*. 2021. 8 лютого. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28456421.html>.

¹¹⁸ В уряді Угорщини назвали напівфашистським український закон про освіту. *УНІАН*. 2019. 22 лютого. URL: <https://www.unian.ua/politics/10456122-v-uryadi-ugorshchini-nazvali-napivfashistskim-ukrajinskiy-zakon-pro-osvitu.html>.

перспективі й не відкидається приєднання всієї Закарпатської області. Ба більше, географічно близька до України східноєвропейська держава – Болгарія (як потенційний учасник діалогу Міжмор'я) 19 листопада 2021 року на офіційному рівні заявила про належність Росії окупованого Криму.

У разі, якщо говорити про трансатлантичний вектор зовнішньої політики України, то видається неможливим оминати проблему криз, що виникають в українсько-американських відносинах. Назагал слід відзначити, що відносини між Україною та США відзначаються коливальною амплітудою «погіршення–покращення», залежно від превалювання українського зовнішньополітичного вектора по лінії «Схід–Захід». Такий стан речей безпосередньо залежить як від зовнішньополітичної поведінки української влади, так і активності проведення прогресивних внутрішніх реформ.

Попри те, що вже з початку 1990-х років двосторонні відносини були означені як стратегічні, а США послідовно займали чітку позицію щодо гарантування Україні суверенітету, незалежності, територіальної цілісності і непорушності кордонів, перші контакти на найвищому рівні відзначилися складністю та напруженістю. Вашингтон, хоча і розумів неминучість краху СРСР, у той же час не спішив підтримувати створення незалежної України як нового міжнародного суб'єкта. Такі настрої виявилися у ході першого візиту до Києва тодішнього американського президента Дж. Буша-старшого, який 1 серпня 1991 року у своїй відомій промові закликав українців відмовитися від «самовбивчого націоналізму»¹¹⁹. Лише через місяць після референдуму 1 грудня 1991 року про підтримку незалежності США визнали Україну і 3 січня 1992 року встановили з нею дипломатичні відносини. Також лише після послаблення стратегічного партнерства між США та Росією в українсько-американських відносинах намітилися потепління.

У ході двосторонніх відносин між Україною та США було підписано низку двосторонніх документів, як от: Хартію

¹¹⁹ Bush G. H. «Chicken Kiev Speech» Remarks to the Supreme Soviet of the Republic of the Ukraine in Kiev, Soviet Union, 1991. August 1th. *The American Presidency Project*. URL: www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=19864.

українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва (22 листопада 1994 року); Спільну заяву про поглиблення двосторонніх відносин (11–12 травня 1995 року); Угоду про міжнародну торгівлю в галузі комерційних послуг із космічних запусків з використанням українських ракет-носіїв «Зеніт» та «Циклон» (21 лютого 1996 року)¹²⁰.

Однак серйозним проявом суб'єктивних та об'єктивних труднощів у відносинах двох країн був спочатку тиск на Київ у перші роки незалежності з метою примусити відмовитися від ядерного арсеналу, а у 1998 році – відмовитися від українсько-іранського контракту на постачання турбін для атомної електростанції в місті Бушері. Відомо, що процес денуклеаризації України розпочався фактично одразу після розпаду СРСР, під тиском потужних ядерних гравців – передусім Росії та США. Як наслідок, Україна відмовилася від третього в світі ядерного арсеналу в обмін на гарантії, надані в Будапештському меморандумі, що був підписаний між Україною, Російською Федерацією, США та Великобританією 5 грудня 1994 року¹²¹. Того ж дня до документа приєдналися Франція та КНР як ядерні держави, що мало підсилити його міжнародну значимість. Ключовим недоліком цього документа була відсутність чіткого механізму, який би надавав йому статусу міжнародного договору та створив правове підґрунтя для виконання країнами-підписантами взятих на себе зобов'язань, які трансформувалися з юридичних у суто політичні. У перспективі це відкривало можливість для безкарного порушення меморандуму, що і сталося, коли Росія вчинила агресію проти України у 2014 році, що лише підтвердило його політичну декларативність. Тож Україні слід було домагатися створення реальних, а не фіктивних міжнародно-правових механізмів щодо гарантій своєї безпеки як без'ядерної держави.

¹²⁰ Сердюк Н. Стратегічне партнерство України – США. *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. № 1 (46). С. 35.

¹²¹ Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 5 грудня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text.

У період каденцій Л. Кучми США значною мірою втратили довіру до України у зв'язку зі зниженням темпів реформування й ринкових перетворень. Невдоволену реакцію США викликало й звільнення з посади 29 вересня 2000 року прозахідного очільника Міністерства закордонних справ України Б. Тарасюка та заміну його на більш лояльного до Росії А. Зленка. Також під тиском Вашингтона у 2000 році відбулося закриття ЧАЕС. Насторожено сприйняли у Вашингтоні й відставку (за рішенням ВР України 26 квітня 2001 року) реформаторського уряду В. Ющенка, що активно реалізовував курс України на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур^{122; 123}. Паралельно у 2001–2002 роках відбулося різке посилення кризи у двосторонніх взаєминах між Україною та США унаслідок так званих «касетного» і «кольчужного» скандалів.

За керівництва В. Ющенка 19 грудня 2008 року було підписано Українсько-американську Хартію про стратегічне партнерство та безпеку¹²⁴; у 2009 році було створено Комісію стратегічного партнерства Україна–США; у квітні 2010 року в ході візиту Президента України до США між Україною та Вашингтоном активізовано діалог щодо питань ядерної безпеки, торгівлі та інвестицій¹²⁵.

Усе ж українсько-американські відносини суттєво погіршилися у зв'язку з явно вираженою проросійською позицією команди В. Януковича. Утім, справді наріжним моментом у стосунках Вашингтону і Києва став арешт і ув'язнення колишнього прем'єра Ю. Тимошенко. 22 вересня 2012 року Сенат США схвалив резолюцію, якою засуджував дії української влади з переслідування політичних опонентів. Сенат також закликав Держдепартамент

¹²² Щербак Ю. М. Позначені безпрецедентним динамізмом. *Політика і час*. 1996. № 11. С. 4–5.

¹²³ Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 62–63.

¹²⁴ Хартія Україна–США про стратегічне партнерство. 19 грудня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_140#Text.

¹²⁵ Сердюк Н. Стратегічне партнерство України – США. *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. № 1 (46). С. 37.

США застосувати візові санкції до осіб, причетних до ув'язнення Ю. Тимошенко. Взимку 2013 року уряд і Конгрес США виступили з критикою репресивних дій української влади стосовно учасників протестів у Києві проти відмови від Євроінтеграції, які проходили 30 листопада, 1 та 11 грудня 2013 року¹²⁶. Відтак криза в українсько-американських відносинах відновилася у зв'язку з поверненням політики багатовекторності за умов превалювання російського зовнішньополітичного напрямку.

Також до прорахунків сучасної української дипломатії віднесемо: по-перше, Україна так і не домоглася організації випереджальної офіційної зустрічі президентів В. Зеленського та Дж. Байдена до того часу, як останній зустрівся з В. Путіним – лідером держави-агресора; по-друге, через помітну непрофесійність та невисоку активність українського дипломатичного корпусу залучення США до Норманського формату у вирішення конфлікту на Донбасі вбачалося малореалістичним; по-четверте, Хартію про стратегічне партнерство між Україною і США вдалося оновити лише у листопаді 2021 року – тобто на восьмому році російської гібридної агресії; по-п'яте, Україні не вдалося домогтися від США набуття статусу ключового союзника поза НАТО, що значно б зміцнило геостратегічні позиції України на тлі пострадянського безпекового транзиту. До всього додався тиск США на Україну з приводу необхідності згортання інвестиційної співпраці з Китаєм у плані недопущення придбання ним контрольного пакета акцій підприємства «Мотор Січ». Усі перелічені фактори значно поглиблюють кризу української зовнішньої політики та послаблюють геостратегічне становище України.

Попри все, США зацікавлені у зближенні та інтеграції України до європейських та євроатлантичних структур. Саме Україна стала одним із ключових геополітичних напрямів, де Сполучені Штати виявляють свою активність у зміцненні регіональної безпеки задля запобігання експансивним діям Росії. Отже, ключовим завданням для української дипломатії є збереження двопартійної підтримки в

¹²⁶ Сердюк Н. Стратегічне партнерство України – США. *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. № 1 (46). С. 37.

середині США концепції стратегічного партнерства з Україною та допомоги їй у протистоянні російській агресії, а також недопущення проведення перемовин про Україну між США і РФ без її участі або за рахунок її національних інтересів. Разом з тим, Україні слід активніше спрямовувати зусилля на внутрішньо- та зовнішньополітичний транзит задля підвищення іміджу у колі ключових союзників США. Така політика, до всього, забезпечить сприяння Сполучених Штатів у прискоренні зближення з ЄС та НАТО.

Особливості східного вектору зовнішньої політики України. Справжнім «чорним лебедем» в українській зовнішній політиці за весь період незалежності стала гібридна агресія Російської Федерації, спрямована на ліквідацію суб'єктності та державності України. При всьому слід зважити на те, що такому крокові з боку РФ передувала ціла низка об'єктивних факторів. Прикладом таких можна вважати пряму заяву пресекретаря російського президента П. Вошанова (озвучену одразу після розпаду СРСР) про право Москви переглядати кордони пострадянських республік. Така офіційна позиція РФ відображала настрої та пріоритети нового кремлівського керівництва стосовно пострадянського простору, а особливо України¹²⁷. Як відзначалося, без України та її потенціалу всі великодержавні проєкти Росії втрачають свій геостратегічний сенс. Тож розуміючи, що РФ прагне перетворити СНД на інструмент збереження свого впливу на пострадянському просторі, Україна де-юре не підписала статут новоствореної організації, тим самим відмовившись визнати Статтю 6 Угоди про створення СНД, яка стосувалася збереження державами-членами спільного військово-політичного простору під об'єднаним командуванням¹²⁸.

Отже, в перші роки незалежності Україна опинилася у вкрай складній зовнішньополітичній ситуації, зіткнувшись з реваншистськими амбіціями Росії, яка проголосила себе спадкоємицею

¹²⁷ Прийдун С. В. Трансформація зовнішньої політики України: європейсько-атлантичний аспект (1991–2015) : дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Тернопіль, 2019. С. 126–127.

¹²⁸ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 10 грудня 1991 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077.

СРСР, а разом з тим і монопольне право вето на внутрішню та зовнішню політику пострадянських держав. Така імперська позиція ознаменувала відновлення контролю над пострадянським простором аж до відродження союзного утворення як нового суб'єкта міжнародного права.

Від початку 1990-х років гостро постало питання домовленостей щодо розподілу ЧФ, який дістався обом державам у спадок від СРСР. У цьому плані Україна припустилася прикрої дипломатичної помилки та серйозних стратегічних прорахунків. Адже, згідно з домовленостями, у ході розпаду СРСР усе майно, що перебувало на території союзних республік, автоматично ставало їх власністю. Отже, Україні не слід було розпочинати домовленості з цього приводу з Росією, а залучити міжнародні інституції та колективний Захід у цілому. Це, зокрема, стосувалося й Чорноморського флоту. Саме тому ЧФ Росії від самого початку його дислокації у Криму з 1991 року перетворився на один із потужних інструментів геополітичного тиску на Україну. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року сепаратисти в Криму закликали домогтися визнання рішення 1954 року про передачу Криму УРСР не дійсним і провести референдум щодо надання півострову незалежного статусу. Проблема статусу Криму активізувалася у 1992 році з початком оголошення Україною будівництва національних збройних сил від 5 квітня 1992 року на основі Указу Президента України «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних сил України», яким також передбачалося сформувати ВМС України¹²⁹. В той же час, 7 квітня 1992 року, російський президент Б. Єльцин видав зустрічний Указ «Про перехід під юрисдикцію Російської Федерації Чорноморського флоту»¹³⁰. Саме тоді окремі стратегічні частини ЧФ відмовлялися виконувати рішення українського керівництва. Росія в цей час виступила із

¹²⁹ Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України : Указ Президента України від 05.04.1992 № 209. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92#Text>.

¹³⁰ О переходе под юрисдикцию Российской Федерации Черноморского флота : Указ Президента Российской Федерации от 7 апреля 1992 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/1172>.

заявою про те, що ЧФ має підпорядковуватися ВМФ СРСР – СНД і не виконуватиме наказів Міноборони України. Тоді ж Б. Єльцин виступав проти поділу ЧФ, який, на його думку, мав гарантувати безпеку зовнішніх кордонів СНД ¹³¹.

Українські дослідники, зі свого боку, говорять про зволікання щодо створення національних військово-морських сил. Адаже до зазначеного указу, прийнятого від 5 квітня 1992 року щодо будівництва Збройних сил України, було повністю відновлено російський контроль над більшістю підрозділів ЧФ, переважна кількість офіцерів якого висловилися за службу в СНД ¹³².

Варто також акцентувати увагу на заявах Держдуми РФ початку 1990-х років про неправомірність передачі Криму Україні у 1954 році у контексті вимог скасування Біловезьких угод про розпад СРСР, відміни створення СНД, а також заяви про неправомірність денонсації договору про створення СРСР у 1992 році та створення СНД. Ідеться про Постанову ВР РФ № 2809-1 «Про правову оцінку рішень державної влади РРФСР зі зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 р.» від 21 травня 1992 року, згідно з якою Постанова Президії ВР РРФСР від 5 лютого 1954 року «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР» піддавалася сумніву та, врешті, була визнана такою, що «не має юридичної сили з моменту її прийняття» ¹³³.

У цій складній ситуації Україні вкрай необхідним завданням було забезпечення нормалізації українсько-російських відносин. У цьому контексті було підписано цілу низку двосторонніх договірних документів, як от: Угоду між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин (23 червня

¹³¹ Адамович С. В. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України (1991–2012 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2012. Вип. 22. С. 66.

¹³² Рибак Н. Б. Кримська проблема в українсько-російських міждержавних відносинах 1990-х рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Держава та армія. 2014. № 809. С. 93.

¹³³ Про Постанову Верховної Ради Російської Федерації "Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році": Постанова Верховної Ради України від 02.06.1992 № 2397-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2397-12>

1992 року)¹³⁴; Угоду між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи з формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту¹³⁵; Протокол про врегулювання проблем ЧФ у рамках так званих Масандрівських угод (3 вересня 1993 р.)^{136,*}.

У Постанові ВР України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. ішлося про недопустимість присутності збройних сил інших держав на території України¹³⁷. Однак розміщення на українській території військово-морської бази РФ у Севастополі, помножене на втрату ядерного статусу, та різкий спад економіки позбавило перспектив здобуття Україною адекватного міжнародного місця в умовах постбіполярного світопорядку. Таким чином, Україна фактично дала згоду на розгортання російського ЧФ на своїй суверенній території.

Погоджуємося із критикою М. Алексієвця Постанови ВР України від 2 липня 1993 року, у якій, він зазначає, «...ідеалістично окреслювалося головне питання – стати впливовою світовою державою, здатною виконати значну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі». До всього, криза стратегії зовнішньої політики, як вважає автор, виявилася у відмові України від радянської матеріальної спадщини, що зумовило розвиток України фактично з нуля^{138; 139}.

¹³⁴ Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин від 23 червня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_018#Text.

¹³⁵ Угода між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню Військово-Морських Сил України та Військово-Морського Флоту Росії на базі Чорноморського флоту. 17 червня 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046#Text.

¹³⁶ Протокол про врегулювання проблем ЧФ. 3 вересня 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_054#Text.

* Цей документ передбачав, що ЧФ з усією його інфраструктурою буде фактично використовуватися Росією, як прямою спадкоємицею СРСР.

¹³⁷ Про Основні напрями зовнішньої політики України : Постанова Верховної Ради України від 02.07.1993 № 3360-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>.

¹³⁸ Алексієвцев М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 17: 25-й річниця Незалежності України присвячено. С. 35–36.

Перебування російського ЧФ у Криму сприяло активізації кримського сепаратизму, що послугувало обранню «президентом» Автономної Республіки Крим Ю. Мешкова та перемозі на виборах до ВР Кримської автономії виборчого блоку «Росія» – відповідно, у січні та квітні 1994 року¹⁴⁰. Лише завдяки значним зусиллям українського керівництва та використанню спецслужб вдалося відносно швидко ліквідувати «мешковщину» та відтермінувати анексію Криму¹⁴¹.

15 квітня 1994 року було узгоджено нове співвідношення перерозподілу військових кораблів та майна. Згідно з ним Україні мало лишитися 15–20% військових кораблів, а ЧФ РФ та ВМС України повинні були вже базуватися окремо¹⁴². 9 червня 1995 року лідерами України та Росії у Сочі було підписано Угоду між Російською Федерацією і Україною щодо ЧФ, котра визначила його розподіл: Росії – 81,7% човнів, тоді як Україні лише 18,3%, та підтвердила окреме базування ЧФ Росії та ВМС України. Таке відсоткове зменшення у перерозподілі ЧФ не на користь України було зумовлене тим, що Україна зобов'язувалася передати (що, врешті, й було здійснено) Росії 117 кораблів і суден в рахунок погашення боргу за кредитами у розмірі 526,509 млн дол.¹⁴³. Де-юре перебування ЧФ Росії як іноземної військової бази на території України (до травня 2017 року) було закріплено 28 травня 1997 року Угодою між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування ЧФ Російської Федерації на території України¹⁴⁴.

¹³⁹ Алексієвцев М. М., Секо Я. П. Цивілізаційний аспект еволюції української зовнішньої політики в період незалежності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2009. Вип. 3. С. 12–14.

¹⁴⁰ Велігодський В. М. Кримська автономія в період діяльності політичного режиму Ю. Мешкова (лютий 1994 р. – березень 1995 р.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74510/19-Veligodskiy.pdf?sequence=1>.

¹⁴¹ Світова гібридна війна: український фронт: монографія / Нац. ін-т стратег. дослідж.; за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 494 С. 116–117.

¹⁴² Российско-украинские отношения: сб. документов 1990–1997 / отв. ред. А. А. Загорский; сост. В. В. Лоскутов. Москва: МИД РФ, МИД Украины, 1998. С. 156.

¹⁴³ Угода між Російською Федерацією і Україною щодо Чорноморському флоту. 9 червня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082#Text.

¹⁴⁴ Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування ЧФ на території України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text.

Отже, серед головних зовнішньополітичних прорахунків України було те, що наслідком такої політики у перше десятиліття незалежності стала легалізація російської військової бази на українській території. Більше того, Договір про дружбу, співпрацю і партнерство від 31 травня 1997 року (що юридично підтверджував визнання Росією України як незалежної держави) був підписаний уже після оформлення перебування ЧФ Росії в Севастополі¹⁴⁵. Тобто підписання цього Договору безпосередньо залежало від згоди України на перебування ЧФ Росії на своїй території, яка піддалася тиску з боку Москви та недостатньо залучила в цей процес колективний Захід. Відтоді Севастополь і частина Криму стала якщо не російською територією, то принаймні підконтрольною зоною Росії. Тож РФ контролювала значну військову інфраструктуру Криму, а Україна не впливала на прецеденти й процес військового застосування Росією ЧФ з української території, що й відбулося під час агресії проти Грузії у серпні 2008 року. Хоча Україна й не контролювала ситуації щодо використання військових човнів, проте з точки зору міжнародного права стала співучасницею агресії проти Грузії*. У свою чергу, весь цей ланцюг подій і зумовив окупацію Кримського півострова РФ у березні 2014 року.

28 січня 2003 року було підписано Договір між Україною і РФ про українсько-російський державний кордон, однак він не узгоджував лінії міждержавного кордону в Азовському морі та Керченській протоці¹⁴⁶. Тобто Договір визначав лише сухопутні

¹⁴⁵ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 14 січня 1998 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006.

*Згідно з нормами міжнародного права держава, яка надає свою територію для агресивних дій іншої держави як третя сторона, автоматично стає співучасницею агресії. Тому, враховуючи такий сценарій, Україна де-юре ставала співучасницею агресії проти Грузії і, щоб уникнути таких звинувачень, мала всі підстави для заборони повернення російських суден до їх базування в Криму. Проте слід визнати цілковиту відсутність в української сторони реальних механізмів заборони повернення російських суден до Криму.

¹⁴⁶ Договір між Україною і РФ про українсько-російський державний кордон. 28 січня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text.

межі між Україною та РФ. Як наслідок, уже у жовтні 2003 року виник конфлікт довкола острова Тузла, який Росія намагалася анексувати, прокладаючи до нього дамбу. Лише рішучі дії української сторони зупинили тодішню російську авантюру. 24 грудня 2003 року між Україною й РФ було укладено Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки¹⁴⁷. Це була своєрідна геополітична пастка Росії, яка й надалі залишала питання розмежування морських українсько-російських кордонів в Азовському морі та в Керченській протоці у статусі невизначеності. Тож цілком слушною є думка М. Алексієвця про те, що формування українсько-російських відносин упродовж 2002–2004 років відбувалося шляхом серйозних політичних й економічних поступок з боку України, що розцінювалося не як партнерські відносини, а відносини залежності¹⁴⁸.

Започаткований у 2003 році проєкт Єдиного економічного простору (ЄЕП) був ще одним інтеграційним інститутом, розрахованим насамперед на втягування України в євразійський інтеграційний процес. Усе ж Україні вистачило зовнішньополітичної волі відмовитися брати участь у ньому, виходячи зі своїх євроінтеграційних інтересів¹⁴⁹.

У 2005 році між Україною та Росією точився дискурс про розмежування акваторії шельфу Азовського і Чорного морів. Виходячи з принципу пропорційності, розмежування мало здійснюватися як по дну морів, так і по водному і повітряному шельфах згідно з нормами міжнародного права. В той же час Росія апелювала до законодавства колишнього СРСР, згідно з яким внутрішні води між союзними республіками не розмежовувалися, і наполягала, що Керченська протока мала лишатися в спільному

¹⁴⁷ Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки. 24 грудня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text

¹⁴⁸ Алексієвцев М. М., Секо Я. П. Цивілізаційний аспект еволюції української зовнішньої політики в період незалежності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2009. Вип. 3. С. 17.

¹⁴⁹ Вітман К. М. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі як продовження дезінтеграції СРСР. *Держава і право.* 2010. № 48. С. 606.

користуванні обох держав. Україна ж обстоювала імператив проведення роздільної лінії на основі адміністративного кордону між колишніми УРСР та РРФСР. Врешті, питання українсько-російського морського кордону так і не було вирішене, що, врешті, й створило для РФ додаткові важелі тиску на Україну та сприяло окупації Криму у 2014 році.

Російські енергоносії стали додатковим та одним із ключових інструментів тиску на Україну, який дедалі поглиблював її зовнішньополітичну кризу. Вже наприкінці серпня 1993 року РФ посилила тиск на Україну загрозою припинення постачання енергоносіїв, а також скороченням на 24% постачання до України газу¹⁵⁰. У 2007 році Росія вкотре посилила тиск на Україну шляхом підвищення вартості газу, мотивуючи це зростанням світових ринкових цін на енергоносії та захистом національних інтересів. Як наслідок, ціна російського газу для України була вищою за ринкову на 12–17%. В січні 2009 року між Україною та Росією було підписано угоду, що визначала ціну на газ у розмірі 450 дол. за 1 тис. куб. м як ринкову. За основу тоді було взято ціну на газ для італійського ринку енергоресурсів, що був на той час найдорожчим в Європі. У зв'язку з посиленням енергетичного тиску українська влада розпочала пошук компромісів з Росією. 21 квітня 2010 року під час зустрічі президентів В. Януковича та Д. Медведєва в Харкові було підписано угоду між Україною і Російською Федерацією з питань перебування ЧФ Росії на території України. Згідно з документом було пролонговано договір оренди Росією військово-морської бази ЧФ з 2017 року до 2042 року в обмін на зниження ціни на російський газ¹⁵¹. Харківські угоди лише створили додаткове підґрунтя для нових загроз національній безпеці України, а зміцнення російської військово-морської бази в Криму стало однією з ключових причин

¹⁵⁰ Прийдун С. В. Трансформація зовнішньої політики України: європейсько-атлантичний аспект (1991–2015) : дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Тернопіль, 2019. С. 158.

¹⁵¹ Угода між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. 21 квітня 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text.

його окупації у 2014 році¹⁵². При всьому, як зазначалось, Україна досі зберігає відчутну залежність від постачання російських: електроенергії, нафти та нафтопродуктів, ядерного палива та вугілля. У разі запуску російського газогону «Північний потік-2» українська ГТС втратить свою транзитну значимість для ЄС, що знизить рівень української енергетичної та національної безпеки в цілому.

Криза східного вектора зовнішньої політики України зумовлена передусім зовнішнім чинником – агресивною політикою Росії й намаганням поставити під сумнів український суверенітет задля недопуску інтеграції до ЄС та НАТО. Події початку 2014 року в Україні, пов'язані з окупацією Криму та інспірацією війни на Донбасі змінили вектор зовнішньополітичної орієнтації держави. Окупація Криму та збройна агресія Росії проти України на Донбасі, яка призвела до виникнення окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО), спрямовані на утримання України у сфері російського геополітичного впливу та блокування європейського зовнішнього вектора. Підписання 27 червня 2014 року разом із Грузією та Молдовою Угоди про економічну асоціацію між Києвом та ЄС де-факто ставило крапку на інституційному залученні Росією своїх сусідів у її геополітичну орбіту.

Однак такі кроки України не сприяли виробленню чіткої стратегії протистояння російській гібридній агресії та деокупації Криму й частини окремих районів Донецької та Луганської областей. Наразі доволі складно говорити про остаточний сценарій майбутнього врегулювання гібридного російсько-українського конфлікту на Донбасі, який може бути: вкрай песимістичним – створення «замороженого» конфлікту або збереження «жевріючої» війни на кількадесяти років; помірно песимістичним – повернення ОРДЛО під контроль України на умовах Росії, які дозволять зберігати контроль Москви над цими територіями; оптимістичним – повернення ОРДЛО Україні відповідно до її інтересів і умов, а також на основі виконання Мінських домовленостей всіма сторонами.

¹⁵² Huseynov V. Revisiting the Ukraine crisis: realist reflections on causes and Consequences. *CES Working Papers*. 2017. Vol. IX. Issue 4. P. 587.

На тлі чергового загострення ситуації й концентрації російських військ на кордоні з Україною та неефективності перемовин у Мінському та Норманському форматах необхідним видається прискорення реформ державних інституцій, зміцнення й професіоналізація Збройних сил України, реформування військово-промислового комплексу та перехід української армії на стандарти НАТО, помножений на активізацію союзницької співпраці з колективним Заходом задля спільного протистояння російській агресії. Такий підхід відкриває вікно можливостей для України з врегулювання російсько-українського конфлікту, а для РФ підвищує ціну агресії у разі чергової ескалації конфлікту. Прикладом поки незначних успіхів у протистоянні російській гібридній агресії є започаткування Кримської платформи (за участю 43 країн) в Києві як міжнародного координаційного механізму для повернення питання Криму до порядку денного, захисту прав людини та сприяння деокупації півострова.

Тож Україні слід: робити ставку на розширення політичних комбінацій міжнародної коаліції з протистояння російській агресії задля посилення антиросійських санкцій; максимально використувати на міжнародній арені юридичні механізми на кшталт тиражування причетності Росії до збиття малайзійського лайнера МН-17; сприяти візитам зарубіжних політиків на окуповані території України задля підтримки конфронтації Москви з іншим світом; надавати власну територію для розміщення контингентів і баз потенційних союзників як елементу української ПРО; забезпечувати створення спільних зі США та Великобританією військово-морських баз в Чорному та Азовському морях; розширювати співпрацю зі спецслужбами НАТО в плані обміну конфіденційною оборонною інформацією та з приводу взаємної інтеграції кіберпростору; сприяти створенню постійних військово-морських підрозділів ВМС України, Грузії, Румунії та Болгарії з метою спільного патрулювання Чорного моря; розширювати військово-технічну співпрацю з країнами Вишеградської групи (Угорщини, Польщі, Чехії та Словаччини), а також із Туреччиною; робити акцент на розвиток новітніх, високоточних видів озброєнь; посилювати інформаційний та інформаційно-психологічний опір

за умов координації зусиль громадянських інститутів та суспільних організацій¹⁵³.

У свою чергу, стабільність функціонування безпекових, політичних та економічних інститутів дозволить Україні завоювати міжнародну довіру та авторитет серед провідних країн світу. Паралельно успішна європеїзація і процвітання України поставили б під сумнів ефективність антидемократичних режимів більшості пострадянських країн. Адже власне тріумф стратегії успішних трансформацій в Україні став би для російського суспільства наочним прикладом позитивних наслідків демократичного повстання для великої православної держави. З огляду на це, обмежене воєнне втручання Росії в Україну планувалося, насамперед, з метою унеможливлення проведення Києвом відповідних реформ задля прогресивних внутрішньополітичних та економічних трансформацій¹⁵⁴. Попри труднощі взаємин з країнами ЦСЄ Україна має працювати над стратегією м'якої інтеграції власної армії із збройними силами країн ЦСЄ, в іншому разі вона попросту не зможе наодинці протистояти імперським амбіціям Росії.

Не менш важливим завданням для України є активізація зовнішньополітичного вектора у бік торговельно-економічної співпраці з провідними азійськими країнами на кшталт Китаю, Японії, Республіки Корея тощо. Перспективним для України є участь у китайському інфраструктурному мегапроєкті «Один пояс, один шлях», що сприятиме залученню інвестицій у розвиток інфраструктури. Адже починаючи з 2012 року саме Китай посів перше місце серед торгових партнерів України в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР)¹⁵⁵.

Перспективною є українсько-турецька військово-технічна співпраця у сфері координації розробок озброєння, передусім

¹⁵³ Горбулін В. Как победить Россию в войне будущего. Киев : Брайт Букс, 2020. 256 с.

¹⁵⁴ Умланд А. Роль и цели Кремля в «украинском» кризисе. URL: <http://www.geopolitika.lt/index.php?artc=7120>.

¹⁵⁵ Україна та Китай. Торговельно-економічне співробітництво. *Посольство України в Китайській Народній Республіці (за сумісництвом)*. URL: <https://china.mfa.gov.ua/ukraine-cn/trade>.

високоточної зброї та ударних безпілотних літальних апаратів, яку слід активізувати й поглиблювати. Адже 3 лютого 2020 року було підписано Угоду про військово-фінансову співпрацю, що передбачає, окрім співробітництва в оборонній сфері, створення спільного підприємства з виробництва безпілотних літальних апаратів, високоточної зброї та впровадження аерокосмічних технологій¹⁵⁶. Важливою на цьому тлі є позиція Туреччини щодо невизнання окупації Криму Росією, а також підписання Угоди про спільне будівництво житла для кримських татар, змушених залишити місце постійного проживання через політичні переслідування з боку РФ. Важливим також є діалог сторін щодо долучення Туреччини до Кримської платформи стосовно деокупації півострова¹⁵⁷.

Відтак Україні слід формувати стратегію поступового відходу від експорту аграрної та сировинної продукції та концентруватися на пошуку можливостей створення спільних високотехнологічних підприємств. Власне диференційована зовнішньоекономічна політика України може стати корисною не лише в плані диверсифікації експорту, а й у доступі до інноваційних технологій та створенні об'єднаних наукоємних підприємств, що має підвищити й українську обороноздатність. Україні вкрай необхідні інвестиції потужних азійських держав, здатні компенсувати нестачу західних інвестицій, а також сприяти модернізації економіки та Збройних сил України.

* * *

Висновки. Криза зовнішньої політики України зумовлена низкою як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Серед внутрішніх факторів, які стали причиною такої кризи, слід виділити відсутність системних політико-економічних і ринкових реформ,

¹⁵⁶ Горін П. А. Українська дипломатія на Близькому Сході: Що заважає просуванню українських інтересів. URL: <https://ua.112.ua/statji/ukrainska-dyplomatiia-na-blyzkomu-skhodi-shcho-zavazhaie-prosuvanniu-ukrainskykh-interesiv-385164.html>.

¹⁵⁷ У межах робочого візиту Володимира Зеленського до Туреччини підписано низку двосторонніх документів. *Офіційний сайт Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-mezhah-robochogo-vizitu-volodimira-zelenskogo-do-turechchi-67921>.

засилля капіталу ФПП, відсталість української економіки, відсутність інноваційного її супроводу та демографічна криза в державі. До цього додається недосконалість та слабкість державних інституцій на тлі високого рівня їх корумпованості. Зовнішній (об'єктивний) фактор превалював у денуклеаризації України, адже весь процес відмови України від ядерної зброї був нав'язаний і контрольований великими ядерними державами – РФ та США. Криза євроатлантичного та європейського напрямку зовнішньої політики, а також криза українсько-американських відносин зумовлена комбінацією як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Географічне положення України між двома геополітичними центрами Росією і євроатлантичними об'єднаннями є причиною периферійного стану Української держави, що не входить до жодного з потужних регіональних економічних та безпекових інститутів. Перспективи інтеграції України до НАТО та ЄС з огляду на низку її внутрішніх проблем та неготовність до розширення цих структур виглядають доволі невизначеними. Передусім низький рівень динаміки проведення інституційних реформ не сприяє зближенню, а тим паче інтеграції України до НАТО та Євросоюзу. Криза східного зовнішньополітичного напрямку України викликана, здебільшого, зовнішнім (об'єктивним) чинником – прагненням Росії зберегти Україну в сфері свого геополітичного впливу, а також не допустити її зближення з НАТО та ЄС. Інструментом реалізації такої політики Росії щодо України стала окупація Криму та збройна агресія на Донеччині і Луганщині у контексті ведення гібридної війни. Врешті, багатовекторність, яка тривалий час реалізовувалась українською елітою першого ешелону, передусім через маневрування між РФ та ЄС, не може слугувати формуванню й реалізації чіткої української зовнішньополітичної стратегії, спрямованої на входження в клуб цивілізованих держав. Україні, наразі, слід зосередитися на внутрішніх політико-економічних і безпекових трансформаціях, покликаних сприяти зміцненню її політичних інститутів та обороноздатності, а разом з тим і зближенню з європейськими та євроатлантичними структурами. Крім того, Україні необхідно активізувати союзницький діалог із колективним Заходом задля вироблення спільної стратегії протистояння російській військовій агресії.

Розділ 8.

Наслідки впливу криз політичного розвитку на суспільно-політичні процеси в Україні

Кризи політичного розвитку, як явище, притаманне транзитним країнам, завжди мають системний характер і їх наслідки, відповідно, деформують функції держави і мають негативні наслідки для всіх видів соціально-політичних процесів. Однією з найчутливіших для суспільства, як було зазначено вище, є **криза ідентичності** – як криза усієї соціокультурної сфери. В Україні вона мала ряд причин, але була обумовлена насамперед так званім «потрійним переходом» – до державної незалежності, до ринкової економіки та до ліберальної демократії. Наголосимо, що криза ідентичності була характерна для усіх без виключення транзитних країн колишнього соціалістичного табору. Однак питання в тому як довго вона тривала і які наслідки для соціально-політичних процесів мала. Також важливе спостереження – якщо країна виборювала незалежність, демократію, ринкову економіку, наслідки і тривалість кризи ідентичності були менш негативними, ніж коли країна, як Україна, що називається «впала у незалежність».

В країні за тридцять років незалежності внаслідок докорінних змін у структурі виробництва, власності, зміни геополітичних орієнтацій, де народ – як мультисоціальна спільнота – змушений був призвичаюватися не тільки до появи нових соціальних прошарків, що розвивалися завдяки виникненню приватного укладу виробництва, суспільство набуло рис такої собі мозаїки. Змінювалося співвідношення місцевого і некорінного населення, виникли етнічні диспропорції, ускладнилися конфесійні та інші зв'язки, з'явилися нові вкрай різноманітні політико-ідеологічні уподобання, відбулося розшарування між прибічниками відновлення СРСР та його противниками, розшарування на багатих та бідних і т. ін.

Розпад СРСР став наслідком об'єктивних відцентрових процесів, які відбувалися в країні, а не наслідком національно-визвольних рухів у союзних республіках. Це підтверджує й той факт, що перша політична партія на території сучасної України – Українська консервативна партія з'явилася у 1989 році. Так само й

Рух за незалежність виріс з Руху за перебудову України у складі СРСР. Тодішні політичні партії не були масовими. А результати всеукраїнського референдуму 1 грудня 1990 року, де більше 90% громадян проголосували за незалежність були радше наслідком широкої інформаційної кампанії і «параду суверенітетів», які на той час вже відбувалися у інших соціалістичних країнах та радянських республіках. У якості ж ідеології в країні була запропонована модель ліберальної демократії – повна протилежність плановій, яка для патерналістського виявилася величезним моральним стресом, оскільки люди елементарно не мали навичок того як цією свободою користуватися. Це співпало з періодом первинного нагромадження капіталу, який ввійшов у історію як «шалені 90-ті» і обернулося масовою дезорганізацією і втратою орієнтирів. Саме у цей період в Україні масово з'явилися нетрадиційні церкви, секти, усілякі екстрасенси, які фактично виконували функцію ідентифікуючого фактору, яку не виконували політичні партії через низьку інституційну спроможність та політичні чвари, які на той момент вже охопили вітчизняний політикум. Крім того, тоді почалася боротьба за владу між так званими «червоними директорами», які вчасно зорієнтувалися і почали створювати власні політичні проєкти. На перший погляд, це цілком нормально для країни, яка вступила на шлях ліберальної демократії, однак методи політичної боротьби та усунення політичних опонентів були вкрай нецивілізованими, що лише поглиблювало кризу ідентичності і змушувало громадян шукати підтримки лише у своїх близьких та знайомих, а не у державних інституцій, як це мало б бути. Така інтенсивність змін призвела до того, що у громадян ввімкнулася те що називається «захисна реакція» – вони попросту ніби сховалися від таких інтенсивних змін, що вилилося на рівні суспільства у феномені політичного відчуження – стану тотальної недовіри громадян до політичних та державних інституцій. Звісно, це негативно позначилося на становленні і партійної системи, і громадянського суспільства. Тобто політична ідентичність набула явно негативного забарвлення, оскільки переважна більшість громадян вбачали у нових формах соціального і поліетнічного життя не додаткові

можливості для особистого існування, а «обман» державою населення, невиконання нею своїх зобов'язань, а то й і «змову» проти громадян. Усвідомлення відсталості своєї країни у переважній більшості громадян стимулює почуття соціальної замкнутості, схильність до радикалізму, посилює недовіру до держави і демократичних цінностей. Це все обертається розмиванням соціального капіталу – через недовіру люди не бажають об'єднуватися у спільноти, а без довіри неможливий ні розвиток партійної системи, ні громадянського суспільства.

Якщо проаналізувати суспільно-політичні процеси в Україні, то у нашій країні мають місце усі характерні риси кризи ідентичності – низький рівень довіри до політичних партій, громадських організацій, державних інституцій, суспільна аномія, з одного боку, та радикалізація політичної сцени, – з іншого, вкрай різні і часом взаємовиключні зовнішньополітичні орієнтації, неусвідомлення власної громадянської приналежності, самоідентифікація себе за регіональною ознакою, криза мовної та релігійної самоідентифікації тощо. Цьому сприяє ряд факторів. По-перше, низька інституційна спроможність держави, яка вкрай неефективно виконує свої функції, є надто корумпованою, що конвертується у недовіру до держави і, що найнебезпечніше, до інструментів демократії – партій як інститутів, які виконують функцію артикуляції політичних інтересів, до виборів, які велика кількість громадян вважає нечесними. Найбільш тривожною є ситуація навколо політичних партій, оскільки саме вони є тією ланкою, яка виконує роль передатчика інтересів від суспільства до держави. Так, процеси партієгенезису в Україні відбуваються циклічно, де кожен цикл підпорядкований логіці функціонування наявного – кланово-олігархічного політичного режиму. За роки незалежності в Україні було зареєстровано 436 політичних партій, фактично ж існувало 349¹. Піки зростання кількості політичних партій припадають на початок 1990-х років, коли Україна набула незалежності, у період Помаранчевої революції, після Євромайдану.

¹ Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ : ПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 6.

Такий бурхливий процес партієгенезису спричинив, по-перше, розмивання ідеологічних основ політичних партій; по-друге, деінституціоналізацію партійної системи; по-третє, девальвацію політичних партій як виразників політичних інтересів суспільства. Не дивно, що, як згадувалося вище, у ході соціологічних досліджень, які проводяться Інститутом соціології НАН України з 1993 року тільки 2–3% опитаних підтверджують своє членство у політичних партіях². Так само критично низьким є й рівень довіри до політичних партій. За даними соціологічних досліджень, проведених Центром Разумкова восени 2020 року тільки 2,2% громадян повністю довіряють політичним партіям і 12,5% радше довіряють, не довіряють же 73,2%³. При цьому зростання кількості політичних партій конвертується у зниження довіри до них. Парадоксально, але рівень недовіри до таких інституцій був найбільш високим саме у роки, коли реєструвалася найбільша кількість партій. Тобто наведені факти свідчать про те, що в Україні є вкрай слабким зв'язок між суспільством та державою завдяки тому, що партії не виконують притаманну їм функцію атикуляції інтересів суспільства.

Наслідком кризи ідентичності є сплеск популізму та масове суспільне розчарування, який досяг свого максимуму на президентських та парламентських виборах 2019 року, коли виборці проголосували за В. Зеленського – антисистемного кандидата, який не мав ніякого політичного досвіду, за нашвидкоруч створену партію (точніше політичний проєкт), Слуга народу. Тобто саме масова недовіра до системних політиків пояснює феномен Зеленського. Водночас така собі електоральна революція є свідченням й нової тенденції – вирішення конвенційними методами нагальних проблем, коли майже 75% громадян голосували за повну

² Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. С. 163–164.

³ Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (жовтень – листопад 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r> (дата звернення 21.07.2021).

невідомість замість зрозумілого, але дискредитованого корупційними скандалами, «кумовством» та клановістю П. Порошенка. До цього такі проблеми в Україні вирішувалися у неконвенційний спосіб – через майдани, що також є свідченням недовіри і неефективності інструментів демократії.

Водночас за останні сім років сталися істотні зміни в національній ідентичності українців. Так, за оцінками відомого соціолога Є. Головахи, «... що стосується Євросоюзу, то вибір вже зроблено, ми рухаємося в тому напрямку. У жодному опитуванні в останні роки орієнтація на Росію не переважала 25%... До 2014 року ми не мали обраного шляху і відповідно нікуди не просувалися. Зараз є шанс просунутися до Євросоюзу, хоча шлях цей буде довгий і важкий⁴. Тобто це свідчить про істотні зміни зовнішньополітичної ідентичності, що є ознакою нівелювання кризи ідентичності.

Так само істотно змінилося ставлення громадян до організацій громадянського суспільства. Слід наголосити, що саме 2013 рік став переломним стосовно рівня довіри та недовіри до громадських організацій. Саме того року позначка рівня довіри стала вищою щодо позначки недовіри. За даними Фонду демократичних ініціатив ім. Ілька Кучеріва рівень довіри до громадських об'єднань у 2013 році становив 38,4%, тоді як рівень недовіри становив 35,6%. У період від 2004 року до Євромайдану в Україні спостерігався невисокий рівень довіри до ГО (позначка не перевищувала 20%), а рівень недовіри, навпаки, відзначався високою позначкою (майже 50%). Тільки у 2013 році громадяни почали більше довіряти, ніж не довіряти громадським об'єднанням. Так, у 2014 році 45,7% опитаних респондентів заявляли про те, що вони «цілком довіряють ГО» та «швидше довіряють ГО». Хоча після революційних подій Євромайдану рівень довіри почав дещо знижуватись, однак залишається вищим по відношенню до рівня

⁴ Головаха Є. В Україні зі свободою менше проблем, ніж з відповідальністю. Свободу ми так чи інакше собі забезпечили. URL: https://censor.net/ru/resonance/3284246/v_ukran_z_svobodoyu_menshe_problem_nj_z_vdpovdalnstyu_svo_bodu_mi_tak_chi_nakshe_sob_zabezpechili_vgen?fbclid=IwAR0JYf5eV7ZZ1BoiOwX5y29O6dypoWceBGCEdPJceI0MJ1G1aPm0sretDoI (дата звернення 24.08.2021).

недовіри. Як свідчать соціологічні опитування до Євромайдану українці не відчували себе громадою навіть у раках міської спільноти. Громадянське суспільство не мало вагомої організаційної основи і конкретних об'єктів соціально-політичної ідентифікації. Велика кількість громадських організації створювалися для отримання грантів і були нечисленними. Істотно низький відсоток населення вважав себе членами громадських організації. Так, за даними соціологічного моніторингу, 87,1% опитаних українців відповіли, що не є членом жодної організації, об'єднання чи руху. Лише 9,8% респондентів підтвердили свою участь бодай в одній організації, об'єднанні чи русі, а 3,1% у двох⁵. Ці цифри доволі низькі якщо б це йшлося про європейські країни, однак для України, де переважає суспільний патерналізм, такі цифри є істотним прогресом і свідченням того, що Україна поступово долає кризу ідентичності.

Наступною доволі складною кризою політичного розвитку транзитних країн є **криза розподілу**, яка полягає у нездатності правлячої еліти забезпечити прийнятне для суспільства зростання матеріального добробуту і його розподілу. Добре відомо, що стан і характер споживаних благ – один з ключових чинників, від якого залежить підтримка або заперечення населенням реформ і легітимність політичного режиму. Зрозуміло, що у період переходу від авторитаризму до демократії, а також від планової до ринкової економіки економічна криза, яка супроводжується зниженням рівня життя громадян, – неминуча. Звісно, органи державної влади в перехідний період не завжди здатні забезпечити населенню стійке зростання матеріального добробуту, причому в прийнятних для людей формах стимулювання і розподілу. Однак інша справа, що в Україні, порівняно з посткомуністичними країнами ЦСЄ і навіть деякими республіками колишнього СРСР, цей процес надто затягнувся. Недаремно в історії він відомий як «шок без терапії». Тобто однією з причин перманентної кризи розподілу є той факт, що в Україні реформи були доволі половинчастими. Держава

⁵ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. 547 с.

вкрай нерішуче відмовлялася від своїх функцій регулювання економікою на користь бізнесу. Дерегуляції економіки як такої не проводилося досить тривалий час, що неприпустимо для ринкової економіки і що лише відтягувало агонію планової моделі економіки. Іншим наслідком надмірної «кількості держави» у соціально-економічних процесах була дедалі зростаюча корупція, коли бізнес за всілякі дозволи, ліцензії, право займатися певними видами бізнесової діяльності змушений був платити хабарі або «відкати» – відсоток від прибутку підприємств. Це стало хронічним явищем і навіть запровадження системи Prozorro – прозорої системи електронних торгів і тендерів при проведенні державою закупівель на певні послуги повністю не нівелювало цю проблему.

Іншим фактором, який сприяв переходу кризи розподілу у хронічний стан був вибір Україною ще у 1990-х роках так званої «ваучерної моделі приватизації». Суть цієї моделі в тому, що роздержавлення економіки (а цей феномен притаманний тільки посткомуністичним країнам, натомість як у інших транзитних країнах таких прецедентів не було) проводилося шляхом виділення частки кожного громадянина у економіці держави через ваучеризацію. При цьому дозволялося продавати ваучери, однак кількість покупки в одні руки не обмежувалася. Це призвело до того, що величезні підприємства були викуплені їх же керівниками, а згодом на їх основі утворилися фінансово-промислові групи (ФПГ) у кінці 1990-х – початку 2000-х років. У подальшому утворення ФПГ істотно позначилося на якості вітчизняної політики, оскільки ці ж таки ФПГ з метою забезпечення себе від зміни влади і відповідної нестабільності при отриманні прибутків почали формувати під себе нормативно-правові акти, які б максимально гарантували відтворення лояльних до них людей у владі і забезпечували створення «правил гри», вигідних ФПГ. Це призвело до деформації усього державного організму, соціальних ліфтів, здорової політичної конкуренції і т. ін. Держава виявилася «приватизованою» ФПГ, що поступово деформувало усі політичні інститути в державі – будь то інститут президентства, інститут політичних партій чи виборів до представницьких органів влади.

Цікаві цифри про прошарок найбагатших – так званих «олігархів» наводив журнал «Новое время» на основі аналізу статків найбагатших українців, починаючи з 2007 року⁶. Виявилося, що десять з двадцяти найбагатших людей за цей час жодного разу не полишали двадцятку. Якщо зі статками цих людей щось і відбувалося, то тільки під впливом макроекономічних факторів, які позначалися на економіці всієї країни. Тобто активи десяти найбагатших українців падали через зменшення їх вартості і разом з падінням ВВП країни. За останнє десятиліття десятці найбагатших людей належали активи на 14,4 млрд дол. Це становить 13% економіки України: небачена для демократичного світу концентрація багатств, характерна для відсталих і корумпованих країн. Для порівняння, у США – найбільшій економіці планети – активи першої десятки багатіїв це тільки 3,3% економіки. «Стабільність, яку демонструють найбагатші українці, за висновком А. Аслунда, аналітика Atlantic Council, відображає величезні проблеми всієї країни. Виходить, що існує каста недоторканих, які можуть нагромаджувати багатство за οποї влади»⁷. Тобто за таких умов реалізувати будь-яку найкращу стратегію державного розвитку ставало попросту неможливо, якщо вона не відображала інтереси ФПГ або ж суперечила логіці отримання прибутку все тими ж ФПГ.

Ще однією причиною кризи розподілу була власне політика держави, яка, з одного боку намагалася бути соціальною державою, про що записано в Конституції України, з іншого – не проводила радикальних реформ, які б забезпечили сталий розвиток держави і належний рівень життя. Така політика призвела до того, що Україна, яка у складі СРСР була найбагатшою республікою, поступаючись тільки Російській Федерації, за майже тридцятилітній період незалежності опинилася на передостанньому місці, випереджаючи тільки Молдову, за рівнем соціально-економічного розвитку. Більше того, якщо брати до уваги макроекономічні показ-

⁶ Закрытый клуб олигархов: сливки финансового общества. *Новое время*. № 21, 7 июня 2018. С. 18–22.

⁷ Закрытый клуб олигархов: сливки финансового общества. *Новое время*. № 21, 7 июня 2018. С. 20.

ники, то частка України в світовій економіці скоротилася упродовж 1992–2019 років з 1% до 0,29%, або майже у чотири рази ⁸.

Крім того, чи не найбільшою проблемою для України стало глибоке соціальне розшарування. Через недолугу фінансово-податкову політику, корупцію утворився величезний прошарок тіньової економіки, масштаби якої за різними оцінками коливаються від 40 до 68%. Тобто країна стала розвиватися за «законами Матфея», коли багаті багатшають, а бідні біднішають. Наголосимо, що в Україні, де переважає патерналістська свідомість, подібна соціальна нерівність є вкрай дратівливим фактором – українці не люблять багатих, не поважають приватну власність і це є хронічним конфліктогенним фактором. Звісно, він дещо нівелюється «тіньовою економікою». Однак, зрозуміло, що у такому стані економіка держави не може існувати завжди, оскільки це не сприяє наповненню бюджету і негативно позначається на виконанні державою її функцій загалом і функції забезпечення соціальної справедливості, зокрема, щодо категорій населення, які перебувають поза «тіньовим» сектором економіки. Це, у свою чергу, спричиняє дисфункціональність усього державного механізму, провокуючи утвердження так званої «*faled state*».

Тобто перманентна криза розподілу і нездатність держави виконувати функцію ефективного перерозподілу матеріальних благ, соціального захисту і т. ін. за принципом ефекту доміно спричиняє інші кризи політичного розвитку.

Наступною такою кризою є **криза проникнення**. Ця криза проявляється у зниженні здатності органів державної влади здійснювати функції, притаманні державі. Протиріччя, які виникають при прагненні правлячих сил (насамперед вищих органів державної влади) реалізувати свої рішення у всіх сферах суспільного життя. В умовах модернізації суперництво груп за ресурси влади, панування своїх цінностей, владні повноваження призводять до появи безлічі центрів впливу, які мають можливість змінювати на

⁸ Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 704 с.

свою користь утримання управлінських рішень (законів, постанов) органів центральної влади. Наприклад, місцеві еліти апелюють до місцевих норм, звичаїв та інтересів, що при розпаді господарських та інших зв'язків дозволяє їм зберегти і посилити свій вплив. На зміну характеру ухвалених рішень можуть претендувати не тільки місцеві правлячі еліти, які прагнуть до додаткових повноважень і прерогатив при вирішенні політичних питань, а й опозиція. Знижують ефективність політичного регулювання також і різно-рідність позицій різних груп і верств населення, відсутність у громадян політичного досвіду, ірраціональні риси масової свідомості, що впливають на неадекватне сприйняття рішень центру.

В результаті закони, постанови та інші нормативні акти влади багато в чому втрачають свою регулюючу здатність, тобто не проникають достатньою мірою в соціальні і політичні відносини. Зниження ефективності рішень центральної влади принижує авторитет не тільки режиму, але і сповідуваних ним цінностей. Спроби виправити становище, будь-якою ціною «продавити» необхідні рішення нерідко змушують режим переступати допустимі межі в політичному торзі з опонентами, штовхають правлячі кола до популізму, сприяють наростанню корупції, підсилюють тіньові механізми влади.

В Україні криза проникнення була обумовлена насамперед інституційно. Тобто після заборони Комуністичної партії в державі фактично утворився управлінський вакуум. Оскільки в СРСР за наявності представницьких органів влади фактичну владу здійснювали центральні, обласні та районні комітети Комуністичної партії. Представницькі ж органи влади на практиці виконували легітимуючу функцію – схвалюючи рішення, які приймалися органами компартії. З метою усунення управлінського вакууму у 1991 році було запроваджено обласні та районні державні адміністрації, які фактично перебрали на себе функції, які донедавна виконували компартійні структури. При цьому були збережені виконавчі органи при представницьких органах влади, які були підзвітні обласним, районним та місцевим радам. Завдяки цьому в Україні сформувався дуалізм виконавчої влади, що призвело до перманентних конфліктів у подальшому. Нечіткий розподіл сфер

компетенцій і фактичне дублювання повноважень між радами та місцевими державними адміністраціями призвело до появи вакууму відповідальності, коли знайти відповідальних за виконання того чи іншого рішення було складно. Це спричинило кризу при виконанні ухвалених державних рішень і перманентних конфліктів на регіональному та місцевому рівні.

Іншою причиною кризи проникнення був вибір змішаної президентсько-парламентської, а фактично президентської форми державного правління відповідно до Конституції 1996 року. За такої моделі не відбулося дисперсії влади і, відповідно, ресурсів. Це спричинило істотну авторизацію влади, а в умовах України на фоні ваучерної моделі приватизації призвело до формування такого собі вітчизняного феномену кланово-олігархічного або неопатримоніального політичного режиму. Суть цього режиму у своєрідному «захопленні держави» (*capture state*) ФПГ (вище йшлося детальніше про ФПГ). Неопатримоніальним є такий тип домінування, в рамках якого політико-адміністративна система будується формально на раціонально-легальних засадах (сучасних інститутах і правилах просування по службі, розподілу благ і т. ін.), однак логіка її функціонування диктується неформальними інститутами (непотизмом, клієнтарно-патронажними мережами, трайбалізмом і т. ін.), в результаті чого суспільні повноваження апропріюються і розглядаються політичними агентами як приватна власність⁹. Фактично усі крупні активи захоплюються членами вузького кола осіб – ФПГ, найчастіше наближених до центрів ухвалення політичних рішень. Крупний, середній і малий бізнес живуть в умовах постійної загрози експропріації чи систематичних поборів з боку чиновників різного рангу. Втручання від політичної еліти тут чекати неможливо, якщо тільки ці побори не перетинаються з її власним інтересом¹⁰. За олігархічного неопатримоніалізму рентоорієнтовані актори переслідують мету знизити роль

⁹ Мельников К. В. Неопатримониализм: классификация как способ преодоления концептных натяжек. *Полис*. № 2. 2018. С. 69.

¹⁰ Мельников К. В. Неопатримониализм: классификация как способ преодоления концептных натяжек. *Полис*. № 2. 2018. С. 75.

глави держави як домінуючого елемента неопатримоніальної вертикалі. Як наслідок такий режим підсилюється бюрократичним неопатримоніалізмом як відповідна реакція бюрократії як укріплення олігархічного неопатримоніалізму. Ця реакція у відповідь приймає вид «силової раціоналізації», за якої відбувається «експропріація ресурсної бази незалежних економічних гравців, усунення їх значимого політичного впливу і в кінцевому рахунку занепад ролі парламенту і політичних партій»¹¹. Причому цей феномен характерний для усіх пострадянських республік. З цього приводу В. Гельман стверджував, що у пострадянських республіках держава була «захоплена» здобувачами ренти, причому не стільки ззовні (представниками бізнесу), скільки зсередини (політиками і чиновниками, які входять у неформальну «виграшну коаліцію») ¹².

В Україні внаслідок утворення монополій у економічній сфері, початок чого було покладено вже згаданою «ваучерною моделлю» приватизації і бажанням Президента України Л. Кучми зберегти підприємства-гіганти, сформувався кланово-олігархічний політичний режим. А повна неспроможність інституту громадської думки в Україні вилилася у два взаємопротилежні явища, які не є нормою. З одного боку, українське суспільство набуло ознак аномії і ніби закрилося від влади, змін, реформ. Набуло поширення явище політичного абсентеїзму, коли навіть законодавчо визначені (конвенційні) форми політичної та громадської участі виявилися малоефективними, оскільки громадяни і через брак досвіду, і через власну пасивність та переважаючий патерналізм, просто не користувалися ними. З іншого боку, в країні з'явився прошарок радикально налаштованих громадян – це як ще один наслідок непрацюючого інституту громадської думки, що логічно вилилося у неконвенційні форми політичної участі – Помаранчевої революції та Революції гідності, що призвело до масових суспільних

¹¹ Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy. *PONARS Eurasia Policy Memo*. 2015, October, No. 394. P. 2.

¹² Гельман В. Politics versus policy: технократические ловушки постсоветских преобразований (Серия препринтов; М-55/17; Центр исследований модернизации). СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017. С. 11.

потрясінь. Пізніше такі радикальні групи, які є меншістю, однак формують такі собі «групи вето» і завдячуючи власним радикальним методам здатні заблокувати будь-які реформи, які їх не влаштовують.

Ще одним феноменом української політичної реальності стало оформлення так званих «системоутворюючих підприємств». Зазвичай ці підприємства були побудовані ще за часів СРСР, однак перейшли у приватну власність одного власника чи однієї корпорації. А оскільки таке підприємство в масштабах міста чи району є єдиним крупним працедавцем і платником податків, то й відповідно власники цих підприємств перетворилися у таких собі місцевих феодалів, без схвалення яких влада цього населеного пункту або району не ухвалює жодних рішень. Це призводить до того, що рішення, які приймаються нагорі, на місцевому рівні, якщо це не влаштовує таких собі місцевих феодалів або ігноруються, або виконуються суто для проформи, звіту.

Наступним фактором, який має двоякі наслідки і потенційно здатен поглибити кризу проникнення є укрупнення територіальних громад і децентралізація фінансів. З одного боку, це давно назрілий крок, який відповідає і європейській практиці і, що основне, менталітету українців, оскільки переносить багато сфер компетенцій держави на місцевий рівень, тим самим сприяючи зменшенню надмірної централізації, розвитку місцевих ініціатив, а також сприяє концентрації ресурсів і т. ін. Однак, з іншого боку, це призводить до посилення місцевих кланів і тим самим знижує якість керованості державою. Тому тут ймовірно завдання в тому, щоб чітко врегулювати сфери компетенцій по вертикалі та горизонталі – тобто між центральними і місцевими органами влади і місцевими державними адміністраціями та органами самоврядування і відповідному, чіткому дотриманню прописаних правил гри.

Також було б невірно оминати факт набуття з 1 липня 2021 року чинності Закону України про так званій «продаж землі». З одного боку, це цілком нормальне явище, коли власники земельних паїв отримали право розпоряджатися ними на свій розсуд. З іншого боку, у цій сфері Україна може повторити практику з «ваучерною приватизацією», яка призвела до утворення

монополій у промисловості і наступному феномені «приватизації держави» ФПГ. Тому, щоб запобігти формуванню відповідних монополій ще й в аграрній сфері, важливо захищатися не стільки від купівлі землі іноземцями (це закон забороняє), а й у купівлі землі у великій кількості вже існуючими агрохолдингами і утворенню аграрних монополій (за нинішнім законом юридичні особи зможуть купувати землю з 2023 році). Зрозуміло, що у цьому процесі запобіжні заходи може приймати тільки держава.

Наступним різновидом криз політичного розвитку, яка також була проаналізована у цій книжці, є **криза участі**, яка спостерігається в Україні. Ключовою ознакою цього типу кризи є створення правлячим класом штучних перешкод для включення в політичне життя груп, які претендують на владу. Вважається, що найчастіше криза участі посилюється слабким розвитком системи представництва соціальних інтересів, невідповідністю політичних структур та інститутів запитам і сподіванням населення. В результаті цього політична активність може «обходити» пропоновані державою канали та механізми врахування думок, породжуючи непередбачувані наслідки для органів управління – тобто починають превалювати неконвенційні форми політичної участі. З іншого боку, через власну слабкість, а в Україні ще й через втрату державою монополії на застосування сили, влада проявила нерішучість у припиненні діяльності політичних радикалів. Перешкоди для врегулювання даного типу відносин створюють і посилюють спротив опозиції, сепаратистські тенденції і національно-територіальні конфлікти, бюрократизацію еліти, спроби її окремих ланок і утворень перехопити невластиві їм функції в процесі прийняття рішень. Свій внесок в посилення кризи участі зазвичай додає й індиферентність населення, що знецінює спроби влади перетворити політичні структури, небажання (і невміння) широких соціальних верств відбирати гідних і компетентних представників своїх інтересів в органи управління.

В Україні криза участі зумовлена, з одного боку, небажанням правлячого класу допускати громадян до реальних механізмів впливу на політику, з іншого боку, – незнанням громадянами власних можливостей політичної участі, які з'явилися з запро-

вадженням політичного плюралізму і подальшого розширення частково й завдяки засобам масової комунікації форм політичної та громадської участі – від членства у політичних партіях до участі у акціях протесту, підписаннях петицій, різноманітних громадянських ініціатив на кшталт «Києве, мий» та ін. Поєднання цих факторів зазвичай породжує або явище політичного відчуження (про це йшлося вище), або радикалізацію не тільки політичної сцени, а й усього суспільно-політичного життя. Тобто за таких умов з'являлися вже згадані «групи вето», які перебирали від держави право на політичне насилля і блокували будь-які, навіть доцільні і ефективні політичні рішення.

Якщо вести мову детальніше, то в Україні криза участі так само, як і решта криз політичного розвитку, обумовлена рядом причин. Одна з основних – яка спричинила низьку довіру до інструментів демократії – насамперед виборів, це тип виборчої системи, який формує певний тип механізмів інкорпорації політичного класу, критерії ефективності політиків і загалом правила гри.

І тут знову проявляється згаданий вище феномен «захопленої держави». Тобто ФПГ, які фактично є монополістами вітчизняної економіки, з часом розпочали формувати через прийняття відповідного виборчого законодавства механізмів кооптації, які б забезпечували з максимальною вірогідністю відтворення «агентів» ФПГ у органах представницької влади, насамперед у парламенті, обласних та районних радах. В Україні це уможливлювалося, з одного боку, самою конфігурацією виборчої системи, а з іншого – специфікою її застосування. Це така собі своєрідна **«превентивна виборча система»** – як комплекс норм та практик їх застосування, які давали можливість з максимальною ймовірністю привести у представницькі органи влади тих самих «агентів» ФПГ – конкретних кандидатів, якщо це стосується мажоритарної складової наявної виборчої системи і політичних партій як суб'єктів виборчого процесу, яка включає ряд елементів. Перший з них – це формування передвиборчих програм політичних партій, що є одним з проявів поєднання популізму, волюнтаризму і вкрай рідко реалізму в політиці.

Зазвичай програми політичних партій в Україні – це штучно створена відповідними фахівцями програма, яка є частиною відповідного політичного проєкту – політичної партії. На практиці такі бізнес-групи проводять «дослідження з поля», замовляючи соціологічним службам вивчення ситуації з тим чи іншим потенційним електоратом. З огляду на отриману інформацію, група фахівців готує передвиборчу програму з метою її «продажу» на політичному ринку. На перший погляд, така ситуація цілком природна і відповідає законам політичного процесу. Однак така постановка питання, коли політичні еліти і партії продукують нові ідеї і з огляду на ситуацію в державі, на наявні проблеми, пропонують шляхи їх вирішення. В Україні ж така мета обмежується «продажем» (протисканням або «впарюванням», якщо використувати політтехнологічний сленг) цієї програми і отриманням мандатів у парламенті та обласних радах. Задля цього власне і формуються політичні партії, які в Україні давно стали товаром причому доволі популістичним за своїм змістом оскільки формуються не на основі якоїсь ідеї чи ідеології, а «під споживача». При цьому, нагадаємо, тільки 2–3% опитаних щорічно підтверджують своє членство у політичних партіях. Однак самі партії називають істотно вищі цифри щодо їх членів. Натомість як у ході виборчих кампаній виявляється, що кількість виборів, які проголосували за ту чи іншу політичну партію значно нижча тих кількісних показників, які заявлялися партією. Причому так зазвичай бувало з партією влади, яка у різні періоди була представлена СДПУ (о), об'єднанням «За єдину Україну», Партією регіонів і т. ін. Тобто така ситуація викриває проблему фіктивного членства у партіях і це велике питання до Міністерства юстиції України, які допускають таку ситуацію.

Стосовно згадуваної нами «превентивної виборчої системи», то вона працює так. Вище йшла мова про специфіку партійної системи в Україні, коли політичні партії здебільшого є субінститутом («псевдоінститутом»), який, хоча й закріплений юридично, але не виконує належних функцій. Тобто партійні (а по суті партійно-бізнесові) проєкти створюються під вибори шляхом або реєстрації нових партій, або ребрендингу вже існуючих (чим довша історія

партії, тим вища її ціна на політичному ринку). Звісно, це не означає, що повноцінних партій немає. Однак партія намагається вийти на парламентський рівень, незмінно має грати за правилами, які створені ФПГ, які створені задля їх відтворення у владі. Обійти їх практично неможливо через специфіку виборчих кампаній. Якщо ж партія намагається не грати за цими нав'язаними правилами, її шанси перейти у вищу лігу дуже знижуються. У разі, коли партія все ж приймає правила гри, нав'язані ФПГ, вона розчиняється у масі зобов'язань перед ФПГ, втрачаючи таким чином власну ідентичність. На місцевому рівні такі партії можуть бути відносно успішними. Однак для виходу на загальнонаціональний рівень (переходу у «вищу лігу») вони змушені витратитися на популяризацію своїх ідей, що зазвичай робиться через ЗМІ, рахуватися з адмінресурсом і тим самим домовлятися з людьми, які є негласними «господарями» регіонів і вже, відповідно, «грати за їх правилами». Якщо діяти виключно в рамках закону, то усі ці витрати цілком посилені для політичних партій. Однак тут партії зіштовхуються з ситуацією, коли, граючи за правилами, – в межах закону – вони програють партіям, які виходять за рамки закону і витрачають на пропагування себе значно більші суми, що хоча законом і заборонено, однак адміністративний ресурс вже на боці цих партій-бізнес-проектів і компетентні органи (територіальні виборчі комісії, прокуратура) попросту не реагують на порушення законодавства. Тим самим стартові позиції партій, які зрощені з владою і є бізнес-проектами вже сильніші, ніж ті, які дійсно хочуть скласти конкуренцію владі. Крім того, багато партій створюються як бізнес-проекти, перетворюючись у товар, який ФПГ орендують або купують за відповідну плату під час виборів, щоб ті «гнали» як технічні кандидати на їх користь, або ж у складі виборчих комісій.

Відповідну превентивну роль задля отримання необхідних результатів на виборах тривалий час виконувала й наявна (до 2020 року) мажоритарно-пропорційна виборча система. Зокрема, мажоритарна складова була інструментом, який давав можливість масово скупити голоси виборців у мажоритарних округах, а в парламенті досягати «потрібних» результатів голосувань саме за рахунок мажоритарників. Ця система також використовувала свої

«превентивні заходи», які дозволяли ще на етапі виборчої кампанії з високою вірогідністю отримати бажаний результат. Це досягалося за рахунок «витискання» потенційних опонентів бажаних кандидатів через формальні причини (неправильно складена декларація, оформлені документи), відсутність адекватної реакції територіальних виборчих комісій на скарги, відхилення судами позовних заяв на порушення прав потенційних опонентів «потрібних кандидатів» або ж затягування розгляду цих справ, ігнорування компетентними органами масових порушень виборчого процесу, формування «правильних» складів виборчих комісій і т. ін. Ці «переваги» виборчої системи активно експлуатувалися й постмайданними політичними силами під час електорального циклу 2014 року, які так само влаштовували політичні торги з тих чи інших питань, мобілізуючи голоси фракцій і окремих депутатів, які відверто заявляють про свою опозиційність. Однак у електоральному циклі 2019 року, як свідчать його результати, «превентивна виборча система», хоча й не без виключень, але дала збій.

Також криза участі посилюється й специфічними механізмами інкорпорації політичного класу, де критерієм ефективності є, у першу чергу, особиста відданість – приналежність до певного клану. Відповідно й повноцінні соціальні ліфти для такої системи нехарактерні. Саме дистрофією соціальних ліфтів і пояснюється проходження у владу осіб, які часто жодним чином не проявили себе ані публічними діями, ані ефективними менеджерами, але завдяки власній приналежності до ФПГ легалізувалися у владі. Від цієї практики не відмовилася й партія «Слуга народу», завдяки чому у вищі органи державної влади потрапили особи без відповідного фаху, навичок, досвіду – без перебільшення випадкові люди.

Щодо інших форм політичної та громадської участі, то вони залишаються вкрай неефективними в Україні. Як згадувалося вище, членами політичних партій протягом усіх років незалежності було не більше 3% населення. Членами громадських організацій – не більше 17%.

Водночас звернемо увагу, що ситуація з участю в діяльності громадських організацій істотно змінилася після Євромайдану. Що

стосується кількісних показників, то за даними Державної служби статистики без урахування Криму і окупованих територій Донбасу, засвідчує зростання кількості громадських організацій: станом на 1 вересня 2012 року в Україні було зареєстровано 47932 громадських організацій, то на початок 2021 року їх кількість сягнула 101 тис.¹³ Також в Україні поширеною формою громадської участі стало волонтерство – усіляка підтримка військових, переселенців, інших категорій населення.

Водночас на фоні такого сплеску кількості громадських організацій оголилися й певні проблеми у сфері громадської участі. Зауважимо, що характер громадської участі визначається рядом соціокультурних характеристик суспільства. Так, тип політичної культури, сприятливий для розвитку громадянського суспільства, визначає, насамперед, довіра до інших громадян, громадська ініціативність та участь у колективній діяльності. Водночас більшість українців на сьогодні мають низький рівень ментальної готовності до такої діяльності, а ідеї громадянського суспільства для них ще не набули форм конкретних цінностей (як цінностей-цілей, так і цінностей-засобів)¹⁴.

О. Майборода цю ситуацію пояснює наявністю певної консервації «підданської» політичної культури більшої частини населення України, що може призводити до конфронтаційності і в соціальних відносинах, і в масовій поведінці, спрямованій проти державних інституцій¹⁵. Навіть після Євромайдану зростання міжособистісної довіри в українців загалом не є помітним: від 4,3 бала (за десятибальною шкалою) у 2005 році до 5,06 бала у

¹³ Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання. *Державна служба статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 20.07.2021).

¹⁴ Шайгородський Ю. Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування. *Сучасна українська політика*. Київ : Центр соціальних комунікацій, 2013. Вип. 28. С. 331.

¹⁵ Майборода О. Перспективи партнерської моделі взаємодії між державою і суспільством у сучасній Україні: постановка проблеми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 3 (71). С. 9–10.

2014 році¹⁶. Лише 42% громадян у 2015 році підтверджували наявність у них досвіду об'єднання з іншими людьми для розв'язання соціальних або власних проблем протягом останніх дванадцяти місяців (при цьому це стосується здебільшого мешканців великих міст). Серед українців досі не поширена більшість форм громадської активності, зокрема, участь у роботі структур «третього сектору» (для порівняння, у Німеччині таку участь беруть 31,4% опитаних громадян, в Україні – 2,3%)¹⁷.

Також не надто дієвим (хоча було б несправедливо не відмітити позитивні сторони цього процесу) залишається запроваджений у 2015 році інструмент електронних петицій. Наприклад, станом на липень 2016 року на сервісі електронних петицій до Президента України було оприлюднено близько 25 тис. петицій і лише 40 з них (як правило, ті, щодо яких певні політичні сили чи інші зацікавлені організації проводили потужну інформаційну кампанію) отримали необхідну підтримку (25 тис. підписів). Тобто, звичайному громадянину чи громадському об'єднанню, ініціювавши петицію, вкрай важко заручитися необхідною підтримкою. Крім того, аналіз оприлюднених відповідей Президента України на розглянуті петиції свідчить, що близько трьох чвертей петицій пересилаються Верховній Раді України чи Кабінету Міністрів, а інформація про результати їх розгляду у подальшому не оприлюднюється. Інші петиції, як правило, отримують відповіді у вигляді роз'яснень.

Проте за офіційними цифрами важко сховати реальну інституційну спроможність українського громадського сектору. На практиці лише незначна кількість зареєстрованих інституцій громадянського суспільства провадить будь-яку діяльність. Органам статистики про свою діяльність звітують лише близько

¹⁶ Наумова М. Динаміка громадянських цінностей українців і перспективи ефективної демократії. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* : зб. наук. праць. 2015. Вип. 2. Том 16. С. 241.

¹⁷ Резнік О. Співпраця, індивідуалізм та пасивність у розв'язанні проблем: ризики та перспективи інтеграції постреволюційного суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 2 (16). Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. С. 175–184.

третини зареєстрованих громадських об'єднань, інших не знаходять за реєстраційними адресами, і додаткові відомості про них відсутні¹⁸. На думку експертів, активно працюючих інститутів громадянського суспільства взагалі не більше 3–4 тис., значна кількість інших є формальними чи кишеньковими утвореннями¹⁹. На жаль, останніх даних знайти не вдалося, однак за п'ять років ситуація змінилася неістотно.

Ілюстративним є аналіз напрямів діяльності громадських об'єднань. Згідно зі статистичними даними, найбільше таких об'єднань є оздоровчими та фізкультурно-спортивними (17,6%), професійної спрямованості (10,3%), молодіжними (7,8%), об'єднаннями ветеранів та інвалідів (5,8%)²⁰. При цьому тривалий час не можна було назвати жодного громадського об'єднання, діяльність якого мала б значний суспільний резонанс та підтримку серед широких верств населення. З 2014 року завдяки активній роботі, спрямованій на допомогу воїнам АТО та переселенцям з непідконтрольних територій, стали достатньо відомими благодійні та волонтерські організації. За даними Центру Разумкова (листопад 2020 року), громадським організаціям довіряє 45,9% громадян²¹, тоді як у 2016 році ця цифра становила 52%²², що можна

¹⁸ Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2014 році. Статистичний бюлетень / відп. за вип. О. О. Кармазіна. Київ : Державна служба статистики України, 2015. 145 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_go_bl.htm (дата звернення 24.08.2021)

¹⁹ Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства України 2002–2013 роки: Звіт за даними дослідження / упоряд.: Л. Паливода. Київ : БФ „Творчий центр ТЦК”, 2014. С. 36.

²⁰ Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2014 році. Статистичний бюлетень / відп. за вип. О. О. Кармазіна. Київ : Державна служба статистики України, 2015. С. 7. (дата звернення 24.08.2021).

²¹ Україна–2020: невиправдані очікування, неочікувані виклики. Підсумки року у дзеркалі громадської думки (грудень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevypravdani-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020r> (дата звернення 24.08.2021).

²² Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доповідь [Яблонський В. М., Балакірева О. М. та ін.]; за заг. ред. О. Корнієвського. Київ : НІСД, 2017. 56 с.

вважати виявом загальної деморалізації суспільства внаслідок подій останніх років.

Однак при більш прискіпливому погляді на діяльність громадських організацій оголиться інша проблема. Так, **інституційна спроможність громадських організацій** виявляється насамперед через їх взаємодію з державою. І саме тут привертає увагу, що в Україні вона вкрай низька, що можна пояснити специфікою їх появи. А саме – оскільки ми в процесі модернізації переходили від авторитаризму до демократії, то в Україні, яка позбувається рудиментів авторитаризму, становлення громадянського суспільства, по суті, є процесом «відвойовування» сфер компетенції у держави. Причому держава загалом ділиться власними компетенціями у сферах, які є найбільш обтяжливими для неї і найменш привабливими з точки зору прибутків, але дуже неохоче допускає громадянське суспільство туди, де формуються правила гри або у сфери, де обертаються великі кошти. Таким яскравим прикладом є, наприклад, ліквідація ЖЕКів і створення замість них організацій власників багатоквартирних будинків (ОВБК), коли ініціаторам їх створення перешкоджали як могли – шкодячи майно, підпалюючи автівки тощо. Тобто, держава часто саботує процеси виокремлення громадянського сектору. Крім того, оголюється ще фактор «приватизованої держави», коли багато громадських організацій або створюються, або адаптуються під потреби ФПГ, які, у свою чергу, знаходять законно прийнятні форми їх адаптації.

Підміна державно-владних відносин неформалізованими громадянськими відносинами в рамках неформальних інститутів спричиняє розвиток квазігромадянського суспільства, яке перебирає на себе значну частину державно-владних функцій і стає конкурентом «нормального» громадянського суспільства. Їх відмінність полягає в тому, що «нормальне» громадянське суспільство завжди взаємодіє з державою через легітимні канали, тоді як квазігромадянське – навпаки. Як наслідок, поряд з офіційною постає тіньова держава, зазвичай заснована на корупції, яка обслуговує неструктуровані чи структуровані нелегально спільноти людей в обмін на відповідні послуги. У зазначеній тріаді домінуючу роль все ще відіграє останнє – представлене ФПГ, які

поступово сконцентрували у своїх руках основні виробничі ресурси, а згодом монополізували й політичну сферу (феномен «захоплення» держави, про який йшлося вище).

Зрештою, складається ситуація, коли громадянське суспільство змушене конкурувати не тільки з державою, а ще й з ФПГ. Так, в Україні, згідно з законодавством, при усіх органах державної влади та державних підприємствах створюються громадські ради, які хоча й мають консультативно-дорадчу функцію – є інструментом впливу громадянського суспільства, все ж таки мають деякий потенціал політичного впливу. Проте на практиці громадські ради часто стають «кишеньковими». Механізм їх створення описав В. Петровський²³. «Громадські ради формуються відповідно до Постанови Кабміну №996 2010 року «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» зі змінами і доповненнями і Типового положення «Про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, районній, районній у містах Києві та Севастополі державній адміністрації». Цією постановою Кабмін завдяки обмеженню чисельності громадських рад у складі 35 осіб легалізував, на думку В. Петровського, процес створення «кишенькових» громадських рад, які фактично захищають олігархічно-корупційні інтереси виконавчих органів, принагідно вирішуючи власні проблеми. Саме на цьому й побудовано схеми, суть яких у тому, що, внаслідок штучного заведення на установчі збори необхідної кількості «ручних» організацій або ж кулуарних домовленостей (у народі це зветься «договорняк») при голосуванні більшістю за межі квотної чисельності виштовхуються всі або майже всі організації, які готові працювати для держави і суспільства, але з якихось причин є незручними для міністерства. Натомість до складу громадської ради вводяться 35 членів, які завжди підтримають необхідну політику відповідних органів виконавчої влади. Подальша діяльність такої громадської ради, на

²³ Петровський В. Кишенькова громадськість для органів влади. *Дзеркало тижня*. 2017. 15 квітня. URL: https://dt.ua/SOCIUM/kishenkova-gromadskist-dlya-organiiv-vladi-239761_.html (дата звернення 24.08.2021).

думку В. Петровського, вже не має жодного значення. Всі питання її легітимний голова вирішить з органом влади, при якому її обрано, так, як потрібно. Тому головне за узаконеною постановою Кабміну схемою – обрати потрібний склад громадської ради, який обирає потрібного голову. Тим самим будь-яка діяльність конкретного органу влади (законна, незаконна, з ознаками корупції, порушень чинного законодавства тощо) освячена громадськістю, а отже, законно захищена. Зрозуміло, що голова громадської ради та члени її правління, незалежно від того, працює вона чи ні, мають можливість вирішувати й власні питання, контролюючи, принаймні на папері, роботу органу виконавчої влади, але фактично будучи не його контролером, а партнером»²⁴. Тобто створення громадських рад перетворилося на таку собі форму самолегітимації політичного режиму, коли за рахунок імітації залучення створюється видимість того, що враховується думка громадськості.

Тому наразі в Україні спостерігається жорстка боротьба між ФПГ, які саботують реформи і громадянським суспільством, яке й надалі відвойовує сфери компетенції для себе. ФПГ застосовують розгалужену систему методів, спрямованих на нівелювання (дискредитацію) всього, що заважає їх функціонуванню. Свого часу кампанія з дискредитації розгорнулася навколо діяльності антикорупційних громадських організацій і дискредитації так званих «грантоїдів». Роками така дискредитаційна кампанія триває навколо тих, кого називають «соросятами».

Водночас такі звинувачення мають своє пояснення, адже суть повноцінного громадянського суспільства у тому, що людина у вільний від роботи час на безоплатній основі займається тією чи іншою громадською роботою. У нас же ж цілком шляхетні цілі виконують цілком пристойні люди та організації, але на європейські чи американські гроші. Тобто громадська діяльність у такому разі є формою заробітку і не може вважатися повноцінною. Тому при нібито підвищенні громадської активності, вона не є

²⁴ Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доповідь [Яблонський В. М., Балакірева О. М. та ін.]; за заг. ред. О. Корнієвського. Київ : НІСД, 2017. 56 с.

органічною – такою, що йде від самих громадян, а отже, не має належного ефекту. Так само вона є вкрай обмеженою у суспільстві, де ледь не половина громадян перебуває за межею бідності, де діяльність людей підпорядкована виживанню, а не боротьбі з режимом. Третя причина – це критичний рівень і міжособистісної, інституційної довіри – люди побоюються обману, зневірені і тому намагаються обмежувати коло свого спілкування і діяльності найближчим оточенням, колегами тощо.

Крім того, часто за кулісами громадських організацій ховається бізнес. Громадські організації виступають основними політичними лобістами. Поширеним явищем є створення «кишенькових» благодійних фондів при державних структурах, правоохоронних органах тощо для перерахування корупційних платежів. Наприклад, громадські антикорупційні організації м. Києва в рамках проєкту «Приховані інтереси» знайшли близько 600 структур, які належать 120 депутатам Київради та 45 найвищим посадовцям міської та районних держадміністрацій і до числа яких входять також 96 громадських організацій і 34 благодійні. Такі організації дозволяють також виявити зв'язки між депутатами..., які можуть надавати один одному корупційні послуги»²⁵. Подібна конвергенція зазвичай обертається тим, що нібито прогресивні і цілком здорові ідеї громадськості використовуються ФПГ у своїх інтересах, стаючи засобом досягнення їхньої мети. І проблема в тому, що у суспільствах з укр. низьким рівнем життя нематеріальні ідеї рідко домінують над матеріальними. Звідси й голосування «за гречку», за побудовану дорогу чи дитячий майданчик або ж відвертих популістів.

Наступна криза, яка є притаманна політичному розвитку України і є перманентною – це **криза легітимності**. Ця криза проявляється у низькій ефективності конституційної моделі організації влади і виникає в результаті неузгодженості цілей і цінностей правлячого режиму з уявленнями більшості громадян про необхідні форми і засоби політичного регулювання, норми

²⁵ Голуб А. Від прозорості до контролю. *Тиждень*. 2017. 13 лютого. URL: <http://tyzhden.ua/Economics/185040> (дата звернення 23.08.2021).

справедливого правління і з іншими цінностями масової свідомості. Відповідність цілей режиму і масових уявлень сприяє підтримці і зростанню легітимності правлячих структур, а невідповідність – падінню легітимності і дестабілізації державності.

В Україні, як відомо, конституціоналізм має телеологічний характер. Це означає, що норми, записані в Конституції України і доволі високо оцінені світовою демократичною спільнотою, мають орієнтовний характер. Тобто фактично конституція – є таким собі образом ідеальної держави, до якої слід прагнути. Зауважимо, що телеологічний конституціоналізм притаманний усім посткомуністичним державам. А оскільки кожна конституція – це результат компромісу, то факт її прийняття у посткомуністичних країнах відіграв стабілізуючу роль. Адже у всіх країнах (за виключенням Угорщини) конституції приймалися через досить короткий термін після падіння авторитарних режимів, коли ані громадянське суспільство, ані незалежні ЗМІ, ані незалежна судова система в принципі не виконували роль запобіжників від повернення до попереднього авторитарного стану, саме такі телеологічні конституції фактично виконали роль запобіжника від узурпації влади, згортання демократичного процесу тощо. Це стало можливим завдяки складній процедурі внесення змін до конституції, що на початковому етапі державотворення мало позитивний вплив. Однак з часом, оскільки держава не поспішала унормувувати цивілізовані правила гри насамперед для політикуму – тобто не поспішала з інституціоналізацією власне влади, утворилися ножиці між формальним та реальним конституціоналізмом. З часом в Україні ці ножиці тільки збільшувалися, а конституція виявилася непрацюючою у багатьох принципових моментах. Все це вилилося у недовіру насамперед до органів державної влади, до політики, яку вони проводять у тому числі й реформ і, що найгірше, до інструментів демократії.

Тобто в Україні слід було б одразу після прийняття конституції насамперед прийняти закони процесуального характеру, які б зробили конституцію діючим документом, а норми, прописані в конституції – життєздатними. Натомість в Україні замість цього проявилася дві, на наш погляд, найбільші проблеми. Перша –

процесуальні закони, які б забезпечували дієвий механізм стримувань і противаг і життєздатність самої конституції, не були прийняті. Зокрема, в Україні протягом років неможливою була процедура імпичменту через відсутність відповідного закону. Все ще відсутні закони або окремі норми в законах, які б регулювали статус парламентської опозиції (вони були вилучені з Закону про регламент Верховної Ради України після «антиреформи» В. Януковича 2010 року і не повернуті у 2014 році), статус парламентських слідчих комісій, процедура розпуску парламентської коаліції, все ще немає Закону про Верховну Раду України, лише у 2006 році був прийнятий Закон «Про Кабінет Міністрів України», санкції за вихід депутата із фракції (імперативний мандат) і т. ін. Все це призвело до вкрай низького рівня інституціоналізації самої влади. Тобто відсутність правил гри – це як відсутність відповідних пазлів у політичній матриці. І ці пустоти – правовий вакуум в Україні заповнився так званими «неправовими практиками» або політичною корупцією.

Друга проблема – якість законів і нормозастосування. Навіть незважаючи на якісні закони, їх виконання часто було вибіркоким. Тобто у випадку порушення законів лояльними до влади бізнес-структурами, на це закривалися очі органами, зобов'язаними слідкувати за дотриманням законів. Інший бік справи – коли приймалися закони, які суперечать один одному. Часто це робилося навмисно знову ж таки за рахунок лобіювання окремих норм законів ФПГ через парламент. Саме суперечливістю норм законів можна пояснити тривалість розгляду величезної кількості справ у судах. Тобто таке «довільне» законотворення є наслідком вкрай низької якості законів, коли в закони прописувалися норми без достатнього науково-аналітичного опрацювання та узгодження з іншими законами. Зауважимо, що у кланово-олігархічних режимах подібне довільне нормотворення є нормою, оскільки воно так само є джерелом політичної корупції, яка лежить в основі таких типів політичного режиму.

Задля досягнення необхідного ступеня підтримки масами правлячих структур, відповідного консенсусу між різними політичними

угрупованнями зазвичай влада вдавалася до різноманітних переговорів, торгів, взаємно стимулюючи підтримку один одного.

В Україні напевно одним із найпоширеніших методів забезпечення підтримки влади є політичні торги, що цілком нормально. Однак проблема України у тому, що зазвичай предметом політичних торгів є не передвиборчі обіцянки політичних сил, які прописані у їхніх політичних програмах, а посади у виконавчих органах влади, ліцензії і дозволи на той чи інший вид бізнесової діяльності, вплив на цілі галузі виробництва тощо. Звісно, що такі угоди найчастіше є ситуативними – при голосуванні за той чи інший законопроект задля його проходження влада розраховується певними дозволами та ліцензіями. При формуванні парламентської коаліції до її складу часто включають політичні сили, які мають протилежні ідейні позиції, однак в обмін на посади у виконавчій владі або у керівництві парламентських комітетів входять до складу коаліції. Часто підтримка опозиційних фракцій чи опозиційних депутатів знову ж таки є ситуативною і залежить від результатів тих же політичних торгів, предметом яких є гроші, певні норми у законопроектах або посади у виконавчій владі центрального чи регіонального рівня. Це ж стосується окремих депутатів, які попросту могли «перекупуватися» і переходити із фракції у фракцію (таких депутатів стали називати «тушками») або депутатів-мажоритарників, які продавали свій голос у кожному голосуванні за той чи інший законопроект.

Ще одним способом забезпечення підтримки з боку різних політичних сил є так звана «лояльність», коли в обмін на підтримку фіскальні або правоохоронні органи закривають очі на порушення закону при веденні бізнесу тими чи іншими бізнесовими структурами або окремими представниками бізнесу.

Стосовно населення, то ступінь підтримки влади забезпечується в Україні найчастіше за рахунок відповідних інформаційних кампаній. Тобто в нашій державі тривалий час існувала політика так званих «темників», коли керівництву центральних наймасовіших телевізійних каналів з Адміністрації Президента України роздавалися вказівки як висвітлювати ті чи інші дії влади. Причому така практика була започаткована ще за президентства

Л. Кучми. А з розвитком соціальних мереж і засобів масової комунікації взагалі ці практики впливу на суспільство лише вдосконалились, коли лідерів громадської думки – експертів, блогерів «наймали на роботу» представники влади (це могли бути окремі міністри, політики, представники Адміністрації Президента) і за певну плату ті поширювали серед своїх підписників «потрібні» замовнику меседжі. Звідси в обіг ввійшло слово «порохобот» – тобто лідер громадської думки, який через соцмережі висвітлював діяльність тодішнього президента у вигідному світлі.

Причому тут спостерігався істотний перекис, коли, популяризуючи діяльність президента, не популяризувалася суть реформ, які проводилися. З цього приводу цікаві дані щодо обізнаності у реформах наводить Разумков центр. Так, у період президентства П. Порошенка «частка громадян, які засвідчили, що «знали багато», коливалася від 10–11% – у випадку реформи системи охорони здоров'я та децентралізації, до 2% – стосовно реформи фінансового сектору. Натомість більшість опитаних «нічого не знали» про реформу фінансового сектору (72%), реформу управління державною власністю (66%), дерегуляцію та розвиток підприємництва (64%), реформу державного управління (62%), податкову реформу (57%), програму енергонезалежності та реформу енергетики (56%). Близько половини респондентів (49–51%) «нічого не знали» про реформу національної безпеки і оборони та реформу сільського господарства. Близько 40% опитаних «нічого не знали» про реформу правоохоронної системи та судову реформу, близько 30% – про оновлення влади та люстрацію, реформи освіти та поліції, децентралізацію та реформу місцевого самоврядування. Найменше виявилось тих, хто нічого не знав про реформу системи охорони здоров'я»²⁶. Оцінюючи вплив реформ і дій влади в різних сферах на своє особисте становище, більшість (55–76%) респондентів вказали на відсутність такого впливу практично в усіх

²⁶ Україна–2020: невинуваті очікування, неочікувані виклики. Підсумки року у дзеркалі громадської думки (грудень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevypravdani-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020r> (дата звернення 24.08.2021).

сферах (крім охорони здоров'я). Тобто це свідчить про вкрай неефективну комунікацію влади та суспільства, що мало відповідні наслідки під час виборчої кампанії 2019 року. Однак найбільш негативним ефектом від провалу інформаційної політики стала фактична дискредитація потрібних країні реформ. Так, серед респондентів переважає негативне ставлення до освітньої, медичної, пенсійної, земельної, судової реформ, реформи поліції та запланованої масової приватизації державних підприємств. Також майже половина (47%) опитаних погодилися з думкою, що українська влада має негайно припинити реалізацію реформ і рекомендацій міжнародних партнерів, у стислі терміни розробити власну стратегію розвитку України з опорою на власні сили та негайно розпочати її реалізацію. Тоді як лише 33% з такою думкою не погодилися. Майже 34% опитаних загалом не вірили в успіх реформ, проте в них ще була певна частка надії. Зовсім не вірили в успіх реформ 27% респондентів²⁷. Прикро, нинішній правлячий клас на чолі з президентом В. Зеленським повторює помилки попередньої влади. Даних щодо обізнаності громадян у політиці, яка проводиться ми не знайшли. Також при цьому доволі високим залишається рейтинг президента Зеленського. Однак це досягається завдяки окремим акціям – таким як закриття опозиційних каналів 112, Zik і NewsOne, запровадження санкцій щодо окремих політиків, зокрема В. Медведчука, відповідних піар-кампаній у ЗМІ, де присутня яскрава картинка. І зовсім не завдяки зрозумілій державній політиці і що, важливіше, державній стратегії.

²⁷ Україна–2020: невинуваті очікування, неочікувані виклики. Підсумки року у дзеркалі громадської думки (грудень 2020 р.) // URL. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevypravdani-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020r> (дата звернення 24.08.2021).

Післямова

Охарактеризовані у цій книзі процеси, які є найбільш поширеними і мають системний характер в Україні, обертаються зниженням рівня довіри, легітимності, непідтримкою державної політики, радикалізацією політичної сцени або політичним абсентеїзмом – тобто усіма тими кризами політичного розвитку, які були охарактеризовані у цьому дослідженні.

1) Кризи політичного розвитку – це не суто український феномен, а явище притаманне усім транзитним суспільствам. Однак виключно від політики кожної конкретної країни залежить як швидко вона подолає кризи політичного розвитку, що у політичні науці трактується як кризовий синдром модернізації.

2) Жодна з криз політичного розвитку не розвивається сама по собі, а зазвичай є результатом ряду об'єктивних та суб'єктивних чинників. До перших належить, власне, політична зрілість суспільства – політична свідомість, політична культура, які у транзитних суспільствах, які переходять від авторитаризму до демократії через історичні причини є недостатньо розвиненими, а тому такі суспільства зазвичай не є драйверами конструктивного політичного розвитку. До других належить власне характер політичної еліти і характер ухвалюваних політичних рішень. У цьому випадку, якщо еліта діє стратегічно, виходячи з національних інтересів, у країні є великі шанси швидко здолати кризовий синдром модернізації.

3) Якщо політичні рішення ухвалюються, виходячи з політичної доцільності, країна отримує ситуацію «політичних змін без політичного розвитку», тобто застряє на етапі інституціоналізації демократії. В Україні це проявляється у формуванні нових і нових структур – органів контролю, антикорупційних органів, перманентному реформуванні чи то судової системи, чи то системи державного управління чи то політичної реформи загалом. Однак відсутність системного підходу не дає державі зробити істотний прорив у реформуванні. Нововведення зазвичай «вихолощуються» наявними політичними практиками. Виникає ситуація, що країна ніби ходить по колу, зміни відбуваються, а розвитку немає.

4) Чи може країна вирватися з наявного кризового синдрому модернізації? Якщо звернутися до практики посткомуністичних країн ЦСЄ чи Балтії, то відповідь буде радше позитивна. Оскільки досвід цих країн свідчить, що завдяки застосуванню ефективної для кожної конкретної країни інструментів демократії країну можна, що називається, «підтягнути» у більш цивілізований щодо правил гри стан. Однак у конкретному випадку України це зробити, на наш погляд, доволі проблематично. Основна причина в тому, що в Україні вже відбулася консолідація кланово-олігархічного політичного режиму, по-перше. По-друге, в Україні за роки незалежності інститути та інструменти демократії були дискредитовані. А повернути до них довіру доволі складно. По-третє, українське суспільство у переважній більшості є доволі пасивним, прошарок пасіонарного населення доволі вузький, що не створює критичної маси для просування швидких змін. По-четверте, великою проблемою для українців є тотальна бідність, яка лише поглибилася під час пандемії Ковід-19, а це перетворює Україну у споживацьке суспільство, що не сприяє його громадянській активності. По-п'яте, українське суспільство не має таких екзогенних стимулів демократії як це було з країнами ЦСЄ та Балтії в обличчі ЄС. Хоча після підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 р. Україна у більш легкому варіанті, ніж вказані країни, їх отримала.

5) Констатація цих фактів не звучить як вирок. Все це лише свідчить про те, що вихід з кризового стану буде більш болісним і тривалим, ніж це було у вказаних країнах. Частково передумови для інституційних змін, які тягнуть зміни країни, створені насамперед за рахунок повернення до парламентсько-президентської форми державного правління і адміністративно-територіальної реформи, що сприяє дисперсії влади і ресурсів і, що найголовніше, сприяє політичній конкуренції; запровадження пропорційної виборчої системи з регіональними відкритими списками, а також державне фінансування партій, що потенційно знижує залежність політичних партій від ФПГ і здатне знизити масштаби політичної корупції. Крім того, важливу роль відіграє дерегуляція економіки, цифровізація багатьох послуг, зниження ролі людського фактора у сфері взаємодії держави та бізнесу і т. ін. Тобто перераховані лише

основні фактори сприяють зміні країни, а ось наскільки швидкими вони будуть залежить і від політичного класу, і від пасіонарних громадян.

Водночас повномасштабне російське військове вторгнення в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, стало чи не найсуттєвішим за роки незалежності каталізатором суспільно-політичних змін. Говорячи про те, наскільки російська воєнна агресія змінила Україну – наш політикум і суспільство і які це матиме наслідки, наголосимо насамперед на істотному прискоренні процесів націотворення. Політологи траєкторію розвитку транзитних суспільств на кшталт українського порівнюють з квадратним колесом, коли потрібен дуже-дуже сильний поштовх, щоб воно перекотилося на нову грань. У нас такими поштовхами були майдани. Зараз такий поштовх завдала війна – непорівнюваний по силі з майданами, оскільки йдеться про виживання країни в принципі. Те, на що раніше йшли десятиліття – зараз змінюється за місяці чи навіть тижні. Так само як і слід відмітити той факт, що держава Україна виявилася значно міцнішою, ніж здавалося. Причому наша національна стійкість, як показала війна, базується у першу чергу на здатності до самоорганізації. Однак, говорячи про перспективи повоєнної України, слід розуміти, що Україна-переможець і Україна з умовним Мінськом 3 – тобто з окупованими територіями – це Україна з дуже різними проблемами. Тому простір для маневру у нас у цій війні надзвичайно вузький – перемогти або зникнути. Інших альтернатив немає. Якщо хтось вважає, що війни можна було уникнути – думаємо, що ні. Чому? По-перше, Росія забула, що визнала суверенітет України і для неї це фактично своєрідна громадянська війна в рамках колишнього СРСР і уникнути війни з Росією для України означало б стати чимось на кшталт Білорусі. Однак ментально, за характером політичної культури, ідентичності, історичними особливостями Україна істотно відрізняється і вкрай складно уявити собі Україну такою як Білорусь. По-друге, Україна у цьому разі для Росії є інструментом посилення її політичної могутності і розширення сфери впливу на Україну, а у разі успіху й на інші країни колишнього соціалістичного простору, а не просто відновлення СРСР, було б аргументом для усього незахід-

ного світу, куди Росія намагається переорієнтуватися. По-третє, судячи з публікацій російських ідеологів, цією війною Росія вирішила закрити на багато десятиліть вперед так зване «українське питання» шляхом повної асиміляції/вимищення, вигнання українців.

Наразі ж очевидно, що **етап громадянської (політичної) самоідентифікації Україною пройдено**. Повномасштабне вторгнення РФ на територію України практично завершило процеси формування політичної нації і значно нівелювало ті соціально-політичні розмежування, які в Україні завжди породжували кризу ідентичності – релігія, мова, етнос, зовнішньополітичні орієнтації. Трагічні реалії, пов'язані з повномасштабним російським вторгненням, сприяли прискоренню формування серед українців певних монадних спільностей, згуртованих навколо таких стійких ідеологем, як сильна нація, сильна держава, єдина державна мова, спільний ворог, захист через інтеграцію до ЄС та НАТО. Такі результати нині є стійким трендом, оскільки українське суспільство демонструє їх уже восьмий рік поспіль. Також в Україні стала виразною національна ідея – вистояти у війні з Росією і національна ревіталізація.

Водночас у повоєнній Україні залишаються проблеми системного характеру, які стосуються інституційної спроможності держави. Хоча війна здивувала нас і в цьому питанні, оскільки державні інститути продемонстрували неочікувані стійкість і спроможність. І це свідчить про істотні якісні зміни і у системі політичних інститутів.

Як відомо, в Україні за президентства В. Януковича відбулася консолідація кланово-олігархічного політичного режиму з вкрай нездоровими процесами у соціумі – політичне відчуження, суспільна аномія, амбівалентність, популізм, збереження патерналізму тощо. Тобто в країні склалася ситуація, коли держава, яка фактично була приватизована фінансово-промисловими групами, держава і суспільство існували ніби у паралельних вимірах, а інституційно слабкими були і держава, і суспільство.

Однак ситуація почала істотно змінюватися після 2014 року під впливом Євромайдану, російської агресії і підписання угоди про євроасоціацію, а новий імпульс вона отримала після так званої

«електоральної революції» 2019 року, коли президентом було обрано позасистемного Володимира Зеленського. Часто нарікають, що і у 2014, і у 2019 роках президентські вибори стали результатом олігархічного консенсусу. Дійсно, радше так, ніж ні. Тому що наявна в Україні система інкорпорації політичного класу унеможлиблювала прихід до влади незалежного політика. Проте як би там не було, але за ці 8 років вдалося ухвалити велику кількість нормативно-правових актів, під впливом яких докорінно змінюється інституційна матриця і Україна, хоча й повільно, але відходить від кланово-олігархічного політичного режиму. Йдеться про: 1) посилення процесів політичної конкуренції завдяки розширенню повноважень парламенту і поверненню до парламентсько-президентської республіки; це посилює процеси дисперсії влади, що відповідає українській ментальності; 2) запровадження електронного декларування для народних депутатів, депутатів місцевих представницьких органів, державних службовців, чиновників та ін., що є фактором, який істотно знижує політичну корупцію; 3) децентралізацію фінансів і адміністративно-територіальну реформу, що стимулює розвиток регіонів і так само створює підстави для посилення політичної конкуренції завдяки дифузії влади; 4) запровадження пропорційної виборчої системи з регіональними списками і преференційним голосуванням до парламенту стимулює оновлення політичних партій; 5) запровадження державного фінансування політичних партій знижує їх залежність від олігархічного капіталу; 6) реформу держслужби, основна ідея якої, філософія сервісно орієнтованої держави та формування антикорупційних органів; 7) істотне посилення організацій громадянського суспільства і трансформація ціннісної системи, зміна зовнішньополітичних пріоритетів у напрямі європейських цінностей і тут у соціумі також спрацьовує «закон сполучених посудин»; 8) посилення міжособистісної та інституційної довіри, яке спостерігається від початку повномасштабного російського вторгнення, що є основою для розвитку соціального капіталу. Як наслідок Інтегральний індекс демократії в Україні істотно покращився змінившись з 4,61 пункту у 2017 році до 3,39 у 2020 році. Зважаючи, що за цими цифрами стоять вкрай малорухливі

маркери, це свідчить про дуже істотні якісні зміни країни. Таких змін не було ані після майдану 2004 року, ані після так званого Євромайдану. З огляду на те, що такі нововведення мають кумулятивний ефект, це дає підстави для оптимізму щодо інституційних змін політичної системи України взагалі.

Які ж ключові завдання повоєнного відновлення України?

На наш погляд, ключовою є розбудова інституційної спроможності держави. При цьому хочу звернути увагу на одну важливу річ: розбудова інституційної спроможності держави є одним з основних пунктів Національної програми відновлення України, яка була представлена на конференції з відновлення України в Лугано (Швейцарія). Тобто це говорить про те, що є розуміння з боку влади про доцільність постановки проблеми саме в такому сенсі. Тому що коли йдеться про інституційну спроможність держави, маються на увазі функції, які органи державної влади виконують та результат, який виконання цих функцій забезпечує. Скептики у цьому разі можуть заперечити – яка інституційна спроможність держави, коли немає грошей? Однак це тільки частково так. Наразі очевидно, що держава не може та це й їй недоцільно виконувати ту кількість функцій, які виконувала до війни. А це значить, що потрібна їх інвентаризація і як результат – своєрідна санація держави. Тут важливо, незважаючи на військовий стан, продовжити кроки у напрямі зміни правил гри в політиці, які зроблено за останні вісім років. Зараз прослідковується тенденція до посилення інституту президентства, а політична сцена фактично обнулилася, що цілком природно для військового стану. Однак це породжує знову дискусію яка модель організації влади краща – президентська чи парламентська. Тому тут важливо застерегти від посилення авторитаризму, щоб не допустити тих самих помилок, які стали причиною і першого, і другого майданів. Оскільки Україні притаманна багатоманітність і здатність до самоорганізації, оптимальною для нас, на мій погляд, є модель консоціальної демократії, побудованої на залученні, а не виключенні, різних спільнот до вироблення державної політики.

В галузі внутрішньої політики вкрай важливо унеможливити відродження довоєнних політичних практик через завершення

інституціоналізації влади – створення чітких правил гри через прийняття процесуальних законів для органів державної влади. Адже подолати політичну корупцію, неефективність держави можна лише зміною правил гри, які б їх унеможливлювали. Зараз, на наш погляд, незважаючи на війну, дуже слухний час для ухвалення процесуальних законів, які б нівелювали лакуни для відтворення довоєнних політичних практик. Чому? По-перше, дуже високим є рівень підтримки президента. По-друге, в парламенті все ще є однопартійна більшість, з одного боку, а з іншого – зараз істотно послабився вплив ФПГ. Відхід Р. Ахметова, В. Столара з медійного ринку (неважливо з яких причин), - яскраве тому підтвердження. По-третє, у суспільстві є запит на зміни. І нині очевидно, що політична матриця дуже відстає і не відповідає вимогам і якості суспільства. Наразі країна активно змінюється завдяки цифровізації. Впевнена, що це добре на собі відчули люди, які виїхали від війни в країни Європи. Так само відбувся вибух суспільної самоорганізації через волонтерство, через територіальні самооборони; є запит на елементарну соціальну справедливість, досягти якої неможливо без дотримання однакових для усіх правил гри – суть правової держави. При цьому слід розуміти, що вікно можливостей, яке відкрилося, як не дивно, з початком війни вкрай коротке. На фоні війни і катастрофічного падіння рівня життя, демографічних проблем неминучим буде своєрідний відкат отієї громадянської ідентичності, про яку йшлося вище, а це означатиме небачену раніше радикалізацію політичної сцени.

Тому розуміння цього ставить перед політичним класом завдання своєрідної мобілізації задля вироблення рецептів для нівелювання тих проблем, які неминуче постають перед державою в умовах війни і, сподіваємося, швидкого повоєнного відновлення.

Бібліографічні посилання

Adamski W. Aspiracje, interesy i konflikt, czyli o strukturalnych przesłankach kryzysu socjalizmu w Polsce. *Fenomen «Solidarności» i zmiana ustroju: Polacy 1980–2011*. Warszawa : Wydawn. IFIS PAN, 2014. URL: http://rcin.org.pl/Content/62050/WA004_81794_P91203_Adamski-Aspiracje-in.pdf

Agnew J. *Geopolitics: Re-visioning World Politics*. London : Routledge, 1998. 150 p

Aklaev A. The Case of the Russian Federation Ethnopolitical Legitimacy and in the Early 1990s. *Berghof Research Center for Constructive Conflict Management*, 1996. № 9. P.1–80.

Alexander J. C. *Performance and Power*. Cambridge : Polity Press, 2011. 232 p.

Almond G. A. *Political Systems and Political Change*. URL: <https://doi.org/10.1177/000276426300601002>

Apter D. E. *The Politics of Modernization*. Chicago : The University of Chicago Press, 1965. 481 p.

Aron R. *La lutte des classes. Nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*. Paris, 1964. 379 p.

Beck U. *Risk Society: towards a New Modernity*. Shanghai : Yilin Press, 2004.

Bennett A., Elman C. Case Study Methods in the International Relations Subfield. *Comparative Political Studies*. 2007. Vol. 40(2). P. 170–195.

Benquet M., Durand C., Laguérodié S. Hocquelet M. Les crises de la grande distribution. *Revue Française de Socio-Économie*. 2016. № 16. URL: <https://www.cairn.info/revue-francaise-de-socio-economie-2016-1-page-19.htm>

Billionaires Insights 2020. URL: <https://www.pwc.ch/en/publications/2020/UBS-PwC-Billionaires-Report-2020.pdf>

Binder L., Colman J., Pye L. and other. *Crises and Sequences in Political Development : monograph / ed. by L. Binder*. Princeton : Princeton University Press, 1971. 326 p.

Brik T. When Church Competition Matters? Intra-doctrinal Competition in Ukraine, 1992–2012. *Sociology of Religion*. 2019. Vol. 80 Issue 1. P. 45–82.

Bush G. H. «Chicken Kiev Speech» Remarks to the Supreme Soviet of the Republic of the Ukraine in Kiev, Soviet Union, 1991. August 1th. *The American Presidency Project*. URL: www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=19864.

Casanova, José. Ethno-Linguistic and Religious Pluralism and Democratic Construction in Ukraine. *Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building*, 1998. P. 81–103.

Clover C. The Ousting of Ukraine's Prime Minister Is Likely to be Followed by a New Power Struggle. *Financial Times*. 2000. 27th April. URL: <https://www.ft.com/>.

Coby P. Aristotle's Four Conceptions of Politics. *The Western Political Quarterly*. 1986. Vol. 39(3). P. 480–503.

Credit Suisse Research Institute. *Global wealth report 2020*. October 2020. URL: credit-suisse.com/researchinstitute

Crises and Sequences in Political Development / ed. by L. Binder. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. 326 p.

Crook S., Pakulski J., Waters M. Postmodernization: Change in Advanced Society. London : SAGE, 1992.

Distribution of Household Wealth in the U.S. since 1989. URL: <https://www.federalreserve.gov/releases/z1/dataviz/dfa/distribute/chart/#quarter:0;series:Net%20worth;demographic:networth;population:1,3,5,7;units:1evels;range:2005.2,2020.2>

Dobry M. Crisis. *International Encyclopedia of Political Science*. Vol. 1 / ed. B. Badie. London : SAGE Publications, 2011. P. 489–493.

Dobry M. Sociologie des Crises Politiques: La Dynamique des Mobilisations Multisectorielles. Paris : Presse de Sciences Po, 2009.

Economic Freedom. URL: <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/map?geozone=world&page=map&year=2020>

Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy. *PONARS Eurasia Policy Memo*. 2015, October, No. 394.

Fisun O. Ukrainian Constitutional Politics: Neopatrimonialism, Rent-seeking, and Regime Change. *Beyond the Euromaidan. Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine* / Edited by: H. Hale and R. Orttung Stanford University Press, 2016. C. 124–143.

Font J. La participación política en España. January 2008. URL: https://www.researchgate.net/publication/313701116_La_participacion_politica_en_Espana

Font J. La participación política en España. January 2008. URL: https://www.researchgate.net/publication/313701116_La_participacion_politica_en_Espana

Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2003). URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>

Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2005). URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>

Freedom House: Nations in Transit – Ukraine (2006). URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>

Ghafoori A., Kafrudi E. A. Political Development and the Influential and Distributive Crises. *Journal of Politics and Law*. 2016. Vol. 9. No. 5. URL: <http://dx.doi.org/10.5539/jpl.v9n5p220>

Ghafoori A., Kafrudi E. A. Political Development and the Influential and Distributive Crises. *Journal of Politics and Law*. 2016. Vol. 9. No. 5. URL: <http://dx.doi.org/10.5539/jpl.v9n5p220>

Gilbert J. Postmodernity and the Crisis of Democracy. *OpenDemocracy*. May 28, 2009. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/postmodernity-and-the-crisis-of-democracy>

Gilman N. *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2003.

Gini index (World Bank estimate). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI>

Global Inequality Our world's deepest pockets – «ultra high net worth individuals» – hold an astoundingly disproportionate share of global wealth. URL: <https://inequality.org/facts/global-inequality>.

Global Integrity Report: Ukraine – 2009. URL: <http://report.globalintegrity.org/reportPDFS/2009/Ukraine.pdf>.

Goble P. Forget the Soviet Union. *Foreign Policy*. 1992. No 86. P. 56–65.

Golinowska S. *Modele polityki społecznej w Polsce i Europie na początku XXI wieku*. Warszawa, 2018.

Government expenditure on education, total (% of GDP). Data as of September 2020. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS>

Gustafsson B. G. Rostow, Marx and the Theory of Economic Growth. *Science & Society*. 1961. Vol. 25(3). P. 229–244.

Habermas J. *Legitimation Crisis*. London : Heinemann Educational Books Ltd, 1973. 164 p.

Habermas J. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt-am-Main : Taschenbuch-Ausgabe Suhrkamp, 1973.

Hale D. *The Nature of Politics: Selected Essays of Bertrand de Jouvenel* / Edited and with an Introduction by Dennis Hale and Marc Landy. New York : Schocken Books, 1987.

Hale D. Transaction Books edition, with a new Introduction by the editors, 1992.

Hardin R. *Distrust* / Edited by R. Hardin. New York : Russell Sage Foundation. 2009. 344 p.

Harvey D. *The Condition of Post-Modernity*. Oxford : Blackwell, 1989.

He C. *Modernization Science: The Principles and Methods of National Advancement*. Berlin : Springer-Verlag, 2012.

Hellman J., Jones G., Kaufmann D., Schankerman M. Measuring governance and state capture: the role of bureaucrats and firms in shaping the business environment. *European Bank for Reconstruction and Development*. June 2000. Working Paper No. 51.

Huntington S. P. *Political Order in Changing Societies*. New Haven : Yale University Press, 1968.

Huntington S. P. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics. *Comparative Politics*. 1971. Vol. 3(3). P. 283–322.

Huseynov V. Revisiting the Ukraine crisis: realist reflections on causes and Consequences. *CES Working Papers*. 2017. Vol. IX Issue 4.

Ibsen M. F. The Populist Conjuncture: Legitimation Crisis in the Age of Globalized Capitalism. *Political Studies*. 2019. Vol. 67(3). P. 795–811.

ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Seventh edition Updated estimates and analysis. 25 January 2021. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_767028.pdf

Inequality, Democracy, and Growth in Brazil: A Country At the Crossroads of Economic Development. URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/redistribution-policy>.

Inglehart R. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton : Princeton University Press, 1997.

Inglehart R. *Modernization, Cultural Change and Democracy*. Conclusion to A Revised Theory of Modernization chapter. New York : Cambridge University Press, 2005. 333 p.

Isaienko I. The Crisis of Power as a Problem of the Development of Public Administration in the Postmodern World. *Postmodern Openings*. 2020. Vol. 11(3). P. 231–243.

Isyar Ö. Definition and Management of International Crises. *Perceptions : Journal of International Affairs*. 2008. Vol. 13. Issue 3. P. 1–49.

John H. 5 reasons why income inequality has become a major political issue. URL: <https://www.cNBC.com/2019/06/05/5-reasons-income-inequality-has-become-a-major-political-issue.html>

Johnson S. Russian Language in Decline as Post-Soviet States Reject it. *Financial Times*. 2017. 13th April. URL: <https://www.ft.com/content/c42fbd1c-1e08-11e7-b7d3-163f5a7f229c>.

Kalb M. *Imperial Gamble. Putin, Ukraine and the New Cold War*. Washington : Brookings Institution Press, 2015. 230 p.

Koselleck R. Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt. Frankfurt-am-Main : Taschenbuch-Ausgabe Suhrkamp, 1973.

Kumar K. From Post-Industrial to Post-Modern Society. Oxford : Blackwell, 1995.

Lerner D. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East. New York and London, 1965.

Linera A. G., Breña M. O. The State in Transition: Power Bloc and Point of Bifurcation. *Latin American Perspectives*. 2010. Vol. 37(4). P. 34–47.

Linz J. J. Early state building and late peripheral nationalism against the state: the case of Spain. Building states and nations : monograph. London : Sage, 1973. P. 32–116.

Mankoff J. Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics. Lanham : Rowman & Littlefield, second edition, 2011. 359 p.

Martinelli A. Global Modernization: Rethinking the Project of Modernity. London : SAGE, 2004.

Mayhew L. In Defense of Modernity: Talcott Parsons and the Utilitarian Tradition. *American Journal of Sociology*. 1984. Vol. 89(6). P. 1273–1305.

Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93. No 5. September/October. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>.

Minakov M. Post-Soviet Social Experiments: Ukraine and Its Neighbours in the 1990s and early 2000s. Center for Urban History. December 10, 2016. URL: <https://www.lvivcenter.org/en/discussions/ukraine-and-its-neighbours>

Motyl A. Russia's Revisionist Claims on Ukraine and Moldova. URL: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/russias-revisionist-claims-on-ukraine-and-moldova-330636.html>.

Offe C. «Crisis of Crisis Management»: Elements of a Political Crisis Theory. *International Journal of Politics*. 1976. Vol. 6(3). P. 29–67.

Onaran Ö. A Crisis of Distribution. URL: <https://www.epw.in/journal/2009/13/global-economic-and-financial-crisis-special-issues-specials/crisis-distribution>

Parsons T. Evolutionary Universals in Society. *American Sociological Review*. 1964. Vol. 29(3). P. 339–357.

Peet R., Hartwick E. Theories of Development: Contentions, Arguments, Alternatives. New York : The Guilford Press, 2009.

Piketty T. Capital in the Twenty-First Century. Beijing : CITIC Press, 2014.

Plant R. Jürgen Habermas and the Idea of Legitimation Crisis. *European Journal for Political Research*. 1982. Vol. 10(4). P. 341–352.

Political Crises, Social Conflict and Economic Development. The Political Economy of the Andean Region. / Edited by A. Solimano. Northampton, MA, USA, 2005. 360 p.

Public spending ratio in the member states of the European Union in 2020. URL: <https://www.statista.com/statistics/263220/public-spending-ratio-in-eu-countries/>

Pye L. W. The Legitimacy Crisis. *Crises and Sequences in Political Development*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1971. P. 135–158.

Pye L. W., Verba S. Political Culture and Political Development. Princeton: Princeton University Press, 1965.

Rangliste der Pressefreiheit 2020. URL: https://www.reporter-ohne-grenzen.de/fileadmin/Redaktion/Downloads/Ranglisten/Rangliste_2020/Rangliste_der_Pressefreiheit_2020_-_RSF.pdf.

Ranking of the Gini index by country 2020. *World Bank Open Data*. URL: <https://data.worldbank>.

Ratzel F. Politische Geographie. München, Leipzig, Oldenbourg, 1897. 715 p.

Ray L. Post-Communism: Postmodernity or Modernity Revisited? *The British Journal of Sociology*. 1997. Vol. 48(4). P. 543–560.

Research: World Wealth. Report 2020. URL: <https://www.capgemini.com/us-en/news/research-world-wealth-report-2020/>

Reyes G. E. Four main theories of development: modernization, dependency, world-system, and globalization. *Nómadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales y Jurídicas*. 2001. № 2.

Rokkan S. The Growth and Structuring of Mass Politics in Western Europe: Reflections of Possible Models of Explanation. *Scandinavian Political Studies*. 1970. Vol. 5(A5). P. 65–83.

Rosanvallon P. Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust. New York: Cambridge University Press, 2008. 336 p.

Rostow W. W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto. New York: Cambridge University Press, 1960.

So A. Y. Social Change and Development: Modernization, Dependency, and World-System Theories. Newbury Park, 1990.

Social Change and the Coming of Post-Consumer Society: Theoretical Advances and Policy Implications / ed. M. J. Cohen, H. S. Brown, P. J. Vergragt. London and New York: Routledge, 2019.

Social spending after the crisis. Social expenditure (SOCX) data update 2012. URL: http://eclairs.fr/wp-content/uploads/2011/09/2012OECD2012_Social-spending-after-the-crisis_8pages-1.pdf

Social spending. URL: <https://data.oecd.org/socialexp/social-spending.htm>

Spykman N. *America's Strategy in World Politics. The United States and balance of Power.* New York : Harcourt, Brace of Co, 1942. 500 p.

Stern E. Crisis Studies and Foreign Policy Analysis: Insights, Synergies, and Challenges. *International Review.* 2003. October.

Suchanek L. Славянская идентичность – в истории и в наше время. *Kultura slowian. Rocznik komisji kultury slowian PAU.* Том XIII.

The 7th wave of the World Values Survey. *World Values Survey.* URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>

The Corruption Perceptions Index. 2020. URL: <http://transparency.org/>

The Democracy Index. 2020. The Economist Intelligence Unit. URL: <http://www.eiu.com/>

The richest people in the world URL: <https://www.forbes.com/billionaires/#549ef44e251c>

The Worldwide Governance Indicators (WGI) project. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/>

Thomas G. What Is Political Development? A Constitutional Perspective. *The Review of Politics.* Spring 2011. Vol. 73(2). P. 275–294.

Thomas M. L. Postmodernisation and the Formation of a Postmodern Political Disposition. Sheffield University, 2021. URL: https://www.sheffield.ac.uk/polopoly_fs/1.71453!/file/thomas.pdf

Tilly Ch. Western State-Making and Theories of Political Transformation. *The Formation of National States in Western Europe The Formation of National States in Western Europe* : monograph.. Princeton : Princeton University Press, 1975. Ch. IX. P. 601–686. URL: http://www.bresserpereira.org.br/Terceiros/Cursos/09.Tilly,Charles.Western_State_Making.pdf

Transparency International: Corruption Perceptions Index 2004. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2004>.

Transparency International: Index 2020. The global coalition against corruption. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr>.

Treisman D. Why Putin Took Crimea. The Gambler in the Kremlin. *Foreign Affairs.* 2016. Vol. 95. No 3. May/June. P. 47–54.

Ukraine – Joint Opinion of the Venice Commission and the Directorate General of Human Rights and Rule of Law (DGI) of the Council of Europe on the draft amendments to the Law 'on the Judiciary and the Status of Judges' and certain Laws on the activities of the Supreme Court and Judicial Authorities (draft Law no. 3711), adopted by the Venice Commission at its 124th online Plenary Session (8–9 October 2020). *Офіційний сайт Венеційської комісії.* 2020. 9 жовтня. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2020\)022-e&fbclid=IwAR3JvdqgcAeGofPyphB5BcBZqKiPRi6Fog1UPnFOzJGQ4cx0S-6h1AUiKco](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2020)022-e&fbclid=IwAR3JvdqgcAeGofPyphB5BcBZqKiPRi6Fog1UPnFOzJGQ4cx0S-6h1AUiKco)

Ukrainian Identity: Changes, Trends, Regional Aspects (Informational and Analytical Materials following the Result of the First Stage of the Razumkov Centre's Project «Identity of Ukrainian Citizens: Changes, Challenges and National Unity Prospects»). *National Security & Defence*. 2016. № 3-4 (161-162). P. 3–57.

Wilson W. Constitutional Government in the United States. New York : Columbia University Press, 1908.

World Justice Project. URL: <http://worldjusticeproject.org/>

World Wealth Distribution and Income Inequality 2021. URL: <https://www.gfmag.com/global-data/economic-data/wealth-distribution-income-inequality>

World-Low 9% of Ukrainians Confident in Government. *Gallup*. 2019. 21 March. URL: <https://news.gallup.com/poll/247976/world-low-ukrainians-confident-government.aspx>

Zhang S. The Crisis of Distribution. Theoretical Analysis from Economic Law. London : Routledge, 2020. 198 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003132226>

Zolkina M. The shift and trends in Ukrainians' self-perception and foreign priorities at the time of Russia-Ukraine conflict. *Ukraine and Its Regions: Societal Trends and Policy Implications* / ed. by R. Niznikau, A. Moshes. (FIIA Report No. 62). URL: https://www.fiaa.fi/wp-content/uploads/2020/03/report62_ukraine-and-its-regions.pdf

Адамович С. В. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України (1991–2012 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2012. Вип. 22. С. 65–75.

Акт ВРП: Про затвердження позиції Вищої ради правосуддя за результатами узагальнення пропозицій судів, органів та установ системи правосуддя стосовно проекту Антикорупційної стратегії на 2020–2024 роки. *Господарський суд Київської області*. 2020. 17 вересня. URL: <https://ko.arbitr.gov.ua/sud5012/996913/>

Алексієвець М. М., Секо Я. П. Цивілізаційний аспект еволюції української зовнішньої політики в період незалежності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2009. Вип. 3. С. 12–14.

Алексієвець М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 17 : 25-й річниці Незалежності України присвячено. С. 35–46.

АМУ занепокоєна нецільовим використанням коштів Фонду боротьби з COVID-19 і звернулася до Прем'єр-міністра та Голови

Бюджетного комітету. *Офіційний сайт АМУ*. 2020. 11 червня. URL: <https://auc.org.ua/novyna/amu-zanepokoeyena-necilovym-vykorystannyam-koshtiv-fondu-borotby-z-covid-19-i-zvernulasya-do>

Аналітик у США порівняв кампанії Зеленського та Трампа. Інтерв'ю. *Голос Америки*. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/porivnjannja-kandydativ/4858659.html>

Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах). О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1. 432 с.; Книга 2. 536 с.

Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 4 / перев. и ред. А. И. Доватура. Москва : Мысль, 1983. 830 с.

Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва : Изд-во «Текст», 1993. 303 с.

Ахметов очолив рейтинг найбагатших бізнесменів України зі статком \$7,6 млрд. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/730107.html>

Балабан Р. В. Теорія виборчої системи. Київ : Либідь, 2007. 112 с.

Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. О. Ю. Уральской. Москва : Междунар. отношения, 1998. 256 с.

Бистрицький Є., Білий О., Зимовець Р., Кобець Р. Національна ідентичність та громадянське суспільство. Київ : Дух і Літера, 2015. 452 с.

Бистрицький Є. Використання ідентичності не для солідарності, а для війни є вкрай вибухонебезпечним. *UKRLIFE.TV*. 24.09.2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vxEa6RApj14>

Бистрицький Є. Ідентичність – це час, якого у нас обмаль. *Новое время*. Київ. 4 вересня 2020. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/ukrajinska-kultura-ta-identichnist-pro-shcho-maye-dbati-vlada-novini-ukrajini-50110022.html>

Бистрицький Є. Легітимація як дієве філософське поняття. *Філософська думка*. 2009. № 5. С. 49-59. URL: <http://bystrytsky.org/legitym.htm>

Бистрицький Є., Білий О. Державотворення в Україні: шляхи легітимації. *Політична думка*. 1996. № 1. С. 11-23. URL: <http://bystrytsky.org/derzh96.htm>

Бистрицький Є., Пролєєв С., Зимовець Р. Комунікація і культура в глобальному світі. Київ : Дух і Літера, 2020. 416 с.

Бойко Н. Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. 256 с.

Бойко О. Д. Україна: від путчу до Пуші (серпень–грудень 1991 р.) : монографія. Ніжин : ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2006. 224 с.

Брехаря С. Г. Соціально-економічні чинники суспільно-політичних трансформацій в Україні. *Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991-2018)* : Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 342 с. С. 151–190.

Бюджетний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>

Бюлетень поточного стану торговельних відносин між Україною та ЄС. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=2d47dab0-2594-4372-836c-2b636928f34a&title=BiuletенPotochnogoStanuTorgovelnikhVidnosinMizhUkrainoiuTas>.

В уряді Угорщини назвали напівфашистським український закон про освіту. *УНІАН*. 2019. 22 лютого. URL: <https://www.unian.ua/politics/10456122-v-uryadi-ugorshchini-nazvali-napivfashistskim-ukrajinskiy-zakon-pro-osvitu.html>.

Василенко В. Технологічні устрої в контексті прагнення економічних систем до ідеальності. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2013. Вип. 1 (8). С. 65–72.

Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. : Ірпінськ : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

Велігодський В. М. Кримська автономія в період діяльності політичного режиму Ю. Мешкова (лютий 1994 р. – березень 1995 р.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74510/19-Veligodskiy.pdf?sequence=1>.

Верменич Я. В. Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2019. 367 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015003>

Ветринський І. М. Трансформація неімперських стратегій в умовах глобалізації : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2011. 17 с.

Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань / за ред. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 232 с.

Висоцький О. Ю. Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації : монографія. Дніпропетровськ : Інновація, 2012. 132 с. URL: <https://web.archive.org/web/20130923084034/http://archive.nbuv.gov.ua/books/2012/12vysotsky.pdf>

Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 62–63.

Відповідальна політика в сучасній Україні: ілюзії та реалії / за ред. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 252 с.

Вітман К. М. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі як продовження дезінтеграції СРСР. *Держава і право*. 2010. № 48. С.601–606.

Віхров М. Прагматичний патерналізм. Як досвід і розрахунок відвертають українців від ліберальних реформ. *Тиждень.ua*. 2018. 6 червня. URL: <https://tyzhden.ua/Society/214700>

Войналович В. Суспільно-політичний контекст динаміки етноконфесійних процесів в Україні. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 704 с. С. 666–697.

ВРП: проєкт Антикорупційної стратегії на 2020–2024 роки суперечить чинному конституційному регулюванню суспільних відносин. *Судова влада України*. 2020. 13 липня. URL: <https://court.gov.ua/press/news/967751/>

Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н. История и рациональность: социология М. Вебера и веберовский ренессанс. Москва, 1991. 366 с.

Гельман В. Politics versus policy: технократические ловушки постсоветских преобразований (Серия препринтов; М-55/17; Центр исследований модернизации). СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017. 38 с.

Генеральная Ассамблея ООН. Права на свободу мирных собраний и объединений, 16 октября 2014, А /59/365. URL: <http://freeassembly.net/reports/multilaterals/>

Геополітичні успіхи України стають поразками Росії. *Eurasia Daily Monitor*. *Дзеркало тижня*. 2020. 30 жовтня. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/heopolitichni-uspikhi-ukrajini-stajut-urazhennjami-rosiji-eurasia-daily-monitor.html>

Герус А. *Особиста сторінка у Facebook*. 2021. 12 березня. URL: <https://www.facebook.com/andriy.gerus/posts/10223092205347212>

Головаха Є. Національна ідентичність – це ключове питання для суспільства. *Голос України*. 2021. 19 серпня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/350002>

Головаха Є. Українське суспільство доби незалежності: зміни та незмінне (за результатами соціологічного моніторингу). Виступ Євгена Івановича Головахи на пленарному засіданні IV Конгресу Соціологічної асоціації України. 28-29 жовтня 2021 р. URL: <https://i-soc.com.ua/ua/news/iv-kongres-sociologichnoi-asociacii-ukraini>

Головаха Є. В Україні зі свободою менше проблем, ніж з відповідальністю. Свободу ми так чи інакше собі забезпечили. URL: https://sensor.net/ru/resonance/3284246/v_ukran_z_svobodoyu_menshe_problem_nj_z_vdpovdalnstyu_svobodu_mi_tak_chi_nakshe_sob_zabezpechili_vgen?fbclid=IwAR0JYf5eV7ZZ1BoiOwX5y29O6dvpoWceBGCEdPJceI0MJ1G1aPm0sretDoI

Головко В.В. Політична та соціально-економічна криза (1992–1994). URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=2.19.%202

Голуб А. Від прозорості до контролю. *Тиждень*. 2017. 13 лютого. URL: <http://tyzhden.ua/Economics/185040>

Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 9–12.

Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна на зламі тисячоліть : монографія. Київ : Видавничий центр «Академія», 1999. 240 с.

Горбулін В. Как победить Россию в войне будущего. Киев : Брайт Букс, 2020. 256 с.

Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. 2015. 23–30 січня. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-.html>

Горбулін В. 2017-й: далі буде. *Дзеркало тижня*. 2016. 2–9 липня. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/2017-y-dali-bude-cinnisni-resursi-viyni-i-miru-ukrayinskiy-format-.html>

Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається. *Дзеркало тижня*. 2016. 25 березня – 1 квітня. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-pochinayetsya-.html>

Горбулін В. Точка біфуркації. *Дзеркало тижня*. 2016. 5–11 листоп. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/tochka-bifurkaciyi-.html>

Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку. *Дзеркало тижня*. 2016. 27 серп. – 2 верес. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-nevznachenist-novogo-svitoporyadku-.html>

Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна : монографія. Київ : НІСД, 2015. 132 с.

Горін П. А. Українська дипломатія на Близькому Сході: Що заважає просуванню українських інтересів. URL: <https://ua.112.ua/statji/ukrainska->

diplomatiia-na-blyzkomu-skhodi-shcho-zavazhaie-prosuvanni-ukrainskykh-interesiv-385164.html.

Горюнов Д. Економічне відновлення олігархів. Київ : ЦЕС. червень 2020 р. URL: <https://ces.org.ua/economic-recovery-of-the-oligarchs/>

Гражданское участие в процессе принятия решения. Обзор стандартов в государствах-членах Совета Европы. Страсбург, май 2016. URL: https://ecnl.org/sites/default/files/files/Civil-participation-in-decision-making-processes_An-Overview-of-Standards-and-Practices-in-CoE-Member-States_Rus.pdf

Гребіневич О. М. Ціннісно-нормативна легітимація політичної системи : автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03. / Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2006. 20 с.

Грицак Я. Лінія розколу для України. *Новое время*. Київ. 24.09.2016. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/linija-rozrivu-dlja-ukrajini-227437.html>

Громадські настрої населення України. *Офіційний сайт КМІС*. 2004. 18 травня. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=483&page=8&t=10>

Дацюк С., Романенко Ю. Методичка для Президента України. 2019. URL: <https://bit.ly/3w1uzJ4>

Дацаківська О. Ю. Політична еліта України: проблема легітимації : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2007. 20 с.

2001: масові сутички з міліцією - апофеоз «України без Кучми». ВІДЕО. URL: https://www.istpravda.com.ua/videos/4d76c9ffa3fdf/view_news/

Декларація про державний суверенітет України. 16 липня 1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.

Дембіцький С. Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 196 с.

Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 432 с.

Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. Харьков : Константа, 2006. 352 с.

День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців: який сенс громадяни вкладають у цю дату? *Офіційний сайт Фонду Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва*. 2021. 7 травня. URL: <https://dif.org.ua/en/article/den-peremogi-i-yogo-mistse-v-istorichniy-pamyati-ukrainsiv-yakiy-sens-gromadyani-vkladayut-u-tsyu-datu>

Деолігархізація. К. : Пента. 03.2021. URL: <https://tigr.org.ua/deoligarhizacziya.html/8>

Депутати створюють нові органи влади, які будуть служити тільки Ющенку. *Українська правда*. 2004. 25 листопада. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/11/25/3004657/>

Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 248 с.

Державний борг України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/2020/>.

Держборг на кінець року становитиме 68% ВВП – глава мінфіну. URL: <https://mind.ua/news/20216039-derzhborg-na-kinec-roku-stanovitime-68-vvp-glava-minfinu>.

Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2014 році. Статистичний бюлетень / відп. за вип. О. О. Кармазіна. Київ : Державна служба статистики України, 2015. 145 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_go_bl.htm

До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? *Офіційний сайт Фонду Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва*. 2015. 21 серпня. URL: <https://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu>

Договір між Україною і РФ про українсько-російський державний кордон. 28 січня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text.

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 14 січня 1998 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006.

Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки. 24 грудня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text.

Допоможи собі сам: українці розчаровані в реформах, але готові підтримувати одне одного та свої громади. *Офіційний сайт програми USAID „Долучайся!”*. 2020. URL: <https://engage.org.ua/dopomozhy-sobi-sam-ukraintsi-rozcharovani-v-reformakh-ale-hotovi-pidtrymuvaty-odne-odnoho-ta-svoi-hromady/>

Думки населення України щодо статусу російської мови та місця російської мови в освіті. *Офіційний сайт КМІС*. 2012. 3 липня. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=58&page=6&t=10>

Думки та настрої населення, січень 2001 року. *Офіційний сайт КМІС*. 2001. 17 січня. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=252&page=9&t=10>

Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мов-ва ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1989. Т. 3: Кора - М. 552 с.

Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2020. 336 с.

Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, І. О. Кресіна, А. І. Кудряченко, Ю. С. Шемшученко та ін. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ : Національна академія наук України, 2019. 328 с.

Європейська інтеграція – ключовий пріоритет, а співпраця з НАТО триватиме – В. Янукович. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1971301.html>.

Європейська інтеграція у вимірі громадської думки. URL: <https://dif.org.ua/article/evropeyska-integratsiya-u-vimiri-gromadskoi-dumki>

Європейський Союз визнає європейські прагнення України. *Євро-біюлетень*. 2008. Вересень. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2016/10/200809_uk.pdf.

Журженко Т. Розділена нація? Переосмислення ролі політики ідентичності в українській кризі. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1529>

За 5 років доходи місцевих бюджетів зросли більш ніж втричі. *Сторінка прес-служби МЕРТ у Twitter*. 2019. 21 лютого. URL: <https://twitter.com/mineconomdev/status/1098496561527570433>

Закірова С. Електронні петиції в Україні: досягнення і проблеми дворічного досвіду. *Центр досліджень соціальних комунікацій*. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2992:elektronni-petitsiji-v-ukrajini-dosyagnennya-i-problemi-dvorichnogo-dosvidu&catid=8:golovni-temi&Itemid=350

Закрытый клуб олигархов: сливки финансового общества. *Новое время*. № 21, 7 июня 2018. С. 18–22.

Залученість до громадської діяльності в Україні. *USAID*. URL: <https://engage.org.ua/zaluchenist-do-gromadskoyi-diyalnosti-v-ukrayini/>

Заява Священного Синоду Української Православної Церкви від 12 травня 2022 року. URL: <https://news.church.ua/2022/05/12/zayava-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-12-travnya-2022-roku/>

Звернення Громадської ради доброчесності до Президента України щодо неконституційного подання про призначення суддів. *Офіційний сайт ГРД*. 2020. 1 грудня. URL: <https://grd.gov.ua/news/zvernennia-hromads-koi-rady-dobrochesnosti-do-prezydenta-ukrainy-shchodo-nekonstyutu/>

Звільнити захоплену державу Україна. *Офіційний сайт Центру економічної стратегії*. 2017. 15 березня. URL: <http://ces.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Zvilnyty-zakhoplenu-derzhavu-Ukraina.pdf>

Зеленько Г. І. «Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України». Київ : Критика, 2003. 215 с.

Зеленько Г. І. Висновки, або Про перспективи зміцнення демократії в Україні. *Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні* : монографія / за ред. Г. І. Зеленько. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 406–410.

Зеленько Г. І. Вишеградська група: матиме на Заході те, що заробить на Сході. *Політика і час*. 2005. № 2. С. 38–47.

Зеленько Г. І. Особливості «третьої хвилі» демократизації і пост-радянський простір. *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору* : монографія / за ред. к. і. н., доц. А. Г. Бульвінського. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». С. 18–32.

Зеленько Г. І. Подолання кризи інституційної довіри як передумова розвитку соціального капіталу. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць* / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД НАН України, 2018. 472 с. С. 38–66.

Зеленько Г. І. Політична система та політичний режим: пошук ліків від вірусу самознищення. *Національна єдність у конкурентному суспільстві* : аналітична доповідь. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 7–47.

Зеленько Г. І. Траєкторія трансформації політичного режиму в Україні за роки незалежності: демократія vs олігархічна клановість. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 139–176.

Зінько І. Україна у новій геополітичній реальності: стратегічний посередник чи буфер? *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини* / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2012. Вип. 30. С. 113–120.

Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. Харьков : Фолио, 2004. 559 с.

Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 552 с.

Зовнішньополітичні орієнтації населення України: регіональний, віковий, електоральний розподіл та динаміка. URL: <https://dif.org.ua/>

article/zovnishnopolitichni-orientatsii-naselennya-ukraini-regionalniy-vikoviy-elektoralniy-rozpodil-ta-dinamika

Зовнішня торгівля України товарами з країнами ЄС за 2013 рік.
URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/zd/ztt_ES/ztt_ES_u/ztt_ES13_u.htm

Иноземцев В. Торговля иллюзиями: что не так с евразийской интеграцией. URL: <http://mirperemen.net/2019/02/torgovlya-illyuziyami-chto-ne-tak-s-evrazijskoj-integraciej/>

Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан : монографія. Київ : «РІЦ УАННП», 1997. 688 с.

Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії : монографія / авт. кол.: В. А. Войналович (керівник, наук. ред.), В. Є. Єленський, О. Я. Калакура, В. О. Котигоренко, В. М. Кулик, Ю. О. Ніколаєць, Ю. М. Поліщук, М. Ю. Рябчук. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 344 с.

Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку. Наукова доповідь / за ред. Г. І. Зеленько. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с.

Інформаційно-аналітичні матеріали про стан роботи із зверненнями громадян у Дарницькій районній в місті Києві державній адміністрації за період з 01.01.2020 по 31.12.2020. *Київська міська державна адміністрація. Офіційний веб-сайт.* URL: <https://darn.kyivcity.gov.ua/files/2021/2/23/2020.docx>

Кабачій Р. Романтики на граніті. *Український тиждень.* 2010. 14 жовтня. URL: <https://tyzhden.ua/Publication/7541>

Казанова Х. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. О. Панича. Київ : Дух і літера, 2017. 264 с.

Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ю. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с.

Калюжна Ю. І. Легітимація та делегітимація політичної влади : український контекст : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Харк. пед. імені Г. С. Сковороди. Харків, 2015. 20 с.

Капсамун І. «Україна без Кучми»? *День.* 2017. 9 березня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/polityka/ukrayina-bez-kuchmy>

Кармазіна М. С. Політичні партії у процесі формування ринку громадянських ідентичностей. *Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві* : колективна монографія. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 71–88.

Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с.

Кармазіна М. С. Криза політична. *Політична енциклопедія*. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 373–374.

Касьянов Г. Президент («Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х рр. (Україна та сусіди)»). URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2232-past-continuous-istorichna-politika-1980-kh-2000-kh-rr-ukrajina-ta-susidi>

Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання. *Державна служба статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Ключник Р. М. Політичний аналіз. Політична кризологія : навч. посіб. Дніпро : Ун-т ім. А. Нобеля, 2019. 84 с.

Ключник Р. В. Криза як чинник розвитку політичної системи : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетр. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2015. 20 с.

Ковшун Л. Рівні співпраці влади і громади: шість типологій громадської участі. *Mistosite – українська урбаністична платформа. Проект аналітичного центру GEDOS*. URL: <https://mistosite.org.ua/uk/articles/r%D1%96vn%D1%96-sp%D1%96vprac%D1%96-vlady-%D1%96-gromady-sh%D1%96st-typolog%D1%96j-gromadyanskoyi-uchast%D1%96/>

Козловець М. А. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2010. 347 с.

Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні. *Україна в сучасному світі* : збірник наукових праць. Ялта : Інститут Кеннана Київський проект, 2002. 201 с.

Колот А. М. Соціально-трудова реальність – XXI: філософія становлення, можливостей та викликів. *Економіка України*. 2021. № 2. С. 3–31.

Кому вершки, а кому и корешки: аналіз торгівлі РФ с ЕС и США. URL: <http://sputnikpogrom.com/economics/11467/russia-eu-us>.

Кондратенко О. Ю. Балто-чорноморська співдружність: витоки та стратегічні можливості для України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Міжнародні відносини*. 2020. Вип. 1. С. 11–17.

Кононенко Н. Проблеми націогенезу в Україні та формування політичних цінностей. *Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991–2018 рр.)*. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 20–21.

Кононенко Н. В. Новації у ціннісних наративах українців та їх рефлексія на політичну діяльність. *Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації* / за ред. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 264 с. С. 142–159.

Кононенко С. Суспільство і політика за умов олігархії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 36. С. 60-70.

Конституція України. Київ : Юрінком, 1996. 80 с.

Конференція аналітичних спільнот «Уроки війни і майбутня відбудова країни та суспільства». 09.06.2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=put3vffQrEo>

Конфесійна та церковна належність громадян України. Київ : Центр Разумкова. 2020. Січень. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konfesiina-ta-tserkovna-nalezhnist-gromadian-ukrainy-sichen-2020r>

Концепція зовнішньої політики України. Експертні рекомендації / під заг. ред. Є. Габер, С. Корсунського, Г. Шелест. Київ : Фонд імені Фрідріха Еберта, 2020. 107 с.

Кораблін С. Економічна база країни за 29 років. Тренди в цифрах до Дня Незалежності. *Дзеркало тижня*. 2020. 20 серпня. URL: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/spadok-i-spadkojemtsi-makroriven-za-29-rokiv-trendi-v-tsifrakh-do-dnja-nezalezhnosti.html>.

Кораблін С. О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків : монографія. Київ : ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2017. 308 с.

Корупція у цифрах: як змінюється кількість покараних, оцінка українців і місце у рейтингах. *Слово і діло. Аналітичний портал*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/23/infografika/suspilstvo/korupczija-cyfrax-yak-zminuyetsya-kilkist-pokaranux-oczinka-ukrayincziv-misce-rejtynhax>

Кривицька О. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. *Наукові записки*. Київ : ІПіЕнД НАН України ім. І. Ф. Кураса. С. 173–197. URL: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kryvytska_dyskurs.pdf

Кудряченко А. Геополітичні дилеми сучасної України. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. 2006. Вип. 7. С. 502–523.

Кудряченко А. Євроатлантичний поступ України та її відносини з Росією. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. 2009. Вип. 10. С. 772–786.

Кудряченко А. Європейський вибір України: необхідність, реалії, перспективи. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 147–154.

Кузьменко Т. В. Легітимація політичної влади: ціннісний вимір : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / КНУ ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. 19 с.

Кулик В. Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану. *Наукові записки*. 2015. № 2(82). С. 90–103.

Кулик В. Роль української мови в національній ідентичності громадян пострадянської України. *Наукові записки*. 2015. Вип. № 4-5(72-73). С. 156–171.

Лавренова К. Особливості розвитку гібридного політичного режиму в умовах демократизації : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2017. 20 с.

Левенець Ю. Еволюція політичної влади в Україні. *Вісник НАН України*. 2008. № 11. С. 3–13. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29110/01-Levenets.pdf>

Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу / Нац. академія наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи. Умань : Видавець "Сочінський М. М.", 2020. 456 с.

Ліпкевич С. Я. Правові аспекти співробітництва України з НАТО. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 634: Держава та армія. С. 163–172.

Майборода О. Евристика і реальність у функціонуванні політичних режимів в Україні. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 252–273.

Майборода О. Перспективи партнерської моделі взаємодії між державою і суспільством у сучасній Україні: постановка проблеми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 3 (71). С. 8–24.

Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі / О. М. Майборода. Вид. 2-е, випр. і допов. Київ : І ППіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 448 с.

Майбутнє українських олігарахів / В. Андрусів та ін. Київ : UIFuture, 2018. 86 с. URL: <https://www.slideshare.net/UIFuture/ss-148758803>

Макаров Г. В. Запобігання компетенційним конфліктам за участю представницьких органів місцевого самоврядування аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. С. 1–16. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-01/zapobigannya-konfliktam.pdf>

Макеєв С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. 185 с.

Макеєв С. Десятирічна криза легітимності правлячих кіл. *Політична думка*. Київ : 2001. № 3. С. 5–9.

Маккіндер Х. Дж. Географическая ось истории. *Полис*. 1995. № 4. С. 162–169.

Манкофф Дж. Как Путин получил Крым и потерял Украину. URL: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Poslednee-territorialnoe-priobretenie-RossiiKak-Putin-poluchil-Krym-i-poteryal-Ukrainu-16611>.

Маркіна І. А., Калініченко О. В., Лесюк В. С. Економічна нерівність: світовий досвід та особливості в Україні. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2019. № 2 (46). С.13–18.

Мацієвський Ю. Чому авторитаризм має мало шансів в Україні? URL: <https://voxukraine.org/chomu-avtoritarizm-maye-malo-shansiv-v-ukrayini/>

Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці : Книги – ХХІ, 2016. 552 с.

Медіаспоживання в Україні: зміна медіапотреб та програш російської пропаганди. *Офіційний сайт Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. 2022. 15 лютого. URL: <https://dif.org.ua/article/mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-progrash-rosiyskoi-propagandi>

Мельников К. В. Неопатримониализм: классификация как способ преодоления концептных натяжек. *Полис*. № 2. 2018. С. 68–81.

Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 5 грудня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text.

Менше тільки Ізраїль: як виглядає частка України в економіці світу. URL: <https://ukranews.com/ua/news/657118-vvp-ukrayiny-v-ekonomitsi-svitu-za-rik-2018>.

Михайлова І. О. Легітимація державної влади у контексті міжнародної політики : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Харків. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2019. 18 с.

Михальченко М. Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування. *Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 49. С. 83–94. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/mykhalchenko_klanovo.pdf

Михальченко М. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція? *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2005. Вип. 7. С. 18–20.

Михальченко Н. Лимитроф Европы: случайность или судьба Украины? Лимитроф Европы: случайность или судьба Украины? *Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАНУ*. 2000. Вип. 11.

Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее : монография. Киев : ИПиЭНИ им. И Ф. Кураса НАН Украины, 2013. 340 с.

«Мій дім». URL: <http://e-slavutich.gov.ua/100Things/house/SitePages/main.aspx>

Міщенко А. Б. Довіра як складова легітимації влади в умовах сучасної демократії : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / КНУ ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 20 с.

Мокляк С. П. Україна в сучасному геополітичному просторі та проблеми забезпечення її воєнної безпеки. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 201–205.

Найбільші платники податків в 2020 році. *Бізнес цензор*. URL: https://biz.censor.net/resonance/3272309/nayiblsh_platniki_podatkv_v_2020_rots

Нариси з історії дипломатії України / за заг. ред. В. А. Смолія. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

Населення України. *Державна служба статистики України*. URL: <http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/>.

Наумова М. Динаміка громадянських цінностей українців і перспективи ефективної демократії. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* : зб. наук. праць. 2015. Вип. 2. Том 16. С. 239–249.

Національна єдність у конкурентному суспільстві : аналітична доповідь. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 288 с.

Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков та ін. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2022. 552 с.

Ненависть як технологія. Як політики розколюють суспільство за допомогою соцмереж. URL: https://www.oporaua.org/article/vybory/polit_ad/20155-nenavist-iak-tekhnologii-iak-politiki-rozkoliuiut-suspilstvo-za-dopomogoiu-sotsmerezh

Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ : Наш Формат, 2017. 352 с. URL: <https://web.archive.org/web/20061009030910/http://www.liberal.ru/north/north.pdf>

О переходе под юрисдикцию Российской Федерации Черноморского флота : Указ Президента Российской Федерации от 7 апреля 1992 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/1172>.

Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Киев : Институт социологии НАН Украины, 2014. 338 с.

Ожеван М. А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 4 (41). С. 30–40.

Ожеван М. А. Неоімперська «доктрина Путіна» та «українська криза» в оцінках західних експертів. *Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір: кол. монографія*. Київ: Центр вільної преси, 2016. С. 489–506.

Окситюк А. Аннексія Крима - геополитическая потеря Украины. *Правда*. 2014. 4 червн. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774/>.

Опитування іноземних інвесторів. *Офіційний сайт Центру економічної стратегії*. 2019. 13 травня. URL: <https://ces.org.ua/investor-survey/>

Опитування населення України стосовно довіри до судової та інших гілок влади, суддівської незалежності та підзвітності, сприйняття корупції та готовності повідомляти про її прояви. *Нове правосуддя*. 2021. 1 квітня. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/2021_Survey_Population_Report_UKR.pdf

Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. Київ: Центр Разумкова, 2017. С. 74–89. URL: https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_04_12_ident/2017-Identi-3.pdf

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2021 рр. (Інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова, 2021. С. 33–35. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf

Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 р. соціологія). *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriientsii-gromadian-liutyi-2020r>

Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (жовтень–листопад 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriientsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r>

П'яте щорічне опитування іноземних інвесторів. *Офіційний сайт ЄБА*. 2020. URL: https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2020/11/2020_ForeignInvestorSurvey_Presentation_ua.pdf

Паламарчук М. О. Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти: монографія / за редакцією О. В. Литвиненка. Київ: НІСД, 2014. 152 с.

Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні: вплив регіональної специфіки. *Політичний менеджмент*. 2005. № 2. С. 38–44.

Парахіна М. Б. Особливості русифікації в УРСР в другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 138–139.

Парахонський Б. О. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки: монографія. Київ: НІСД, 2001. 134 с.

Партії, які фінансуються з держбюджету, закликають відмовитися від грошей через Covid-19. 2020. URL: <https://dyvys.info/2020/03/26/partiyi-yaki-finansuyutsya-z-derzhbyudzhetu-zaklykayut-vidmovyutsya-vid-groshej-cherez-covid-19/>

Перепелиця Г. М. Україна–Росія: війна в умовах співіснування: монографія. Київ: СтилоС, 2015. 879 с.

Петровський В. Кишенькова громадськість для органів влади. *Дзеркало тижня*. 2017. 15 квітня. URL: https://dt.ua/SOCIUM/kishenkova-gromadskist-dlya-organiv-vladi-239761_.html

Підтримка визнання ОУН-УПА учасниками боротьби за державну незалежність України. *Офіційний сайт КМІС*. 2017. 13 жовтня. URL: <https://www.kiis.com.ua/>

Після нападу РФ третина російськомовних українців вирішила перейти на українську – опитування. *Сайт 5 каналу*. 2022. 25 березня. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/pislia-napadu-rf-tretyna-rosiiskomovnykh-ukraintsiv-vyrishyla-pereity-na-ukrainsku-opytuvannia-272462.html>

План дій «Україна – Європейський Союз». 21 лютого 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text.

Плохій С. «Пограниччя – це культурна особливість України». *The Ukrainians*. 2020. URL: <https://theukrainians.org/plokhii-yermolenko/>

Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Київ: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 498 с.

По той бік екрана: аналіз медіа-споживання та дезінформації в українському інформаційному середовищі / Н. Лигачова та ін. Київ: Детектор медіа, 2021. 73 с. URL: https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/188114/On_the_other_side_DM_final_UKR_WEB.pdf

Поглиблення співпраці Україна–НАТО: короткотермінові заходи. 21 квітня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_012#Text.

Показники торговельно-економічного співробітництва Україна–ЄС. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/torgoveln-ekonomichne-spivrobitnictvo-ukrayina-yes/pokazniki-torgoveln-ekonomichnogo-spivrobitnictva-ukrayina-yes>.

Покоління незалежності: цінності та мотивації. *Соціологічна група «Рейтинг»*. Дослідження. 19.08.2021. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html

Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси : збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 478 с.

Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації / за ред. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 264 с.

Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 704 с.

Політичні конфлікти та кризи: мобілізаційні чинники громадянської активності : монографія / Г. П. Щедрова та ін.; за ред. Г. П. Щедрової. Дніпро : Ун-т ім. А. Нобеля, 2019. 200 с.

Політичні партії. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2021 року. *Міністерство юстиції*. Офіційний сайт. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561>

Понад сто справ про недостовірне декларування закрито – в. о. керівника САП. *Інтерфакс–Україна*. 2020. 1 грудня. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/707024.html>

Попович О. На яке майбутнє може сподіватися українська наука. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/17/223188/>.

Портніков В. Чи загрожує Україні диктатура Зеленського? Київ. 28.09.2021. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fiwcHe_CVms

Посольства України у світі: які країни мають наші диппредставництва, а в яких досі немає послів. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/10/22/infografika/polityka/posolstva-ukrayiny-sviti-yaki-krayiny-mayut-nashi-dyppredstavnycztva-a-yakux-dosi-nemaye-posliv>

Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання. Суми : Університетська книга, 2015. 285 с.

Пояркова Т. К. Системні кризові явища в умовах політичної модернізації: історико-політологічний аналіз : автореф. дис... д-ра. політ. наук: 23.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 34 с.

Прийдун С. В. Трансформація зовнішньої політики України: європейсько-атлантичний аспект (1991–2015) : дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Тернопіль, 2019. 302 с.

Прийдун С. Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2017. Вип. 19. С. 79–90.

Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин : Закон України від 28.12.2014 № 9-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-19#Text>

Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості : Закон України від 23.12.2014. № 35-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-19#Text>.

Про Воєнну доктрину України : Указ Президента України від 15.06.2004 № 648/2004 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004#Text>.

Про Воєнну доктрину України : Указ Президента України від 8.06.2012. № 390/2012. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U648_04.html.

Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року : Указ Президента України від 04.11.1998. № 1209/98 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209/98#Text>.

Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03 2004 № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>

Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2010. № 40. ст.527.

Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу : Указ Президента України від 11.06 1998. № 615/98 URL: <https://www.qdpro.com.ua/document/9053>.

Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.09.1999. № 1496 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-%D0%BF#Text>.

Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України : Указ Президента України від 05.04.1992 № 209. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92#Text>.

Про основи національної безпеки : Закон України від 19. 06. 2003. № 964-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>.

Про основні напрями зовнішньої політики : Постанова Верховної Ради України від 02.07.1993 № 3360-XII. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>

Про очищення влади : Закон України від 16.09.2014 № 1682-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text>.

Про Постанову Верховної Ради Російської Федерації "Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році" : Постанова Верховної Ради України від 02.06.1992 № 2397-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2397-12>

Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991 № 1427-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 листопада 2005 р. „Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)” : Указ Президента України від 27.12.2005 № 1861/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861/2005#Text>.

Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в місті Києві з 2 жовтня 1990 року : Постанова Верховної Ради Української РСР від 17.10.1990 № 402-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-12>

Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доповідь [Яблонський В. М., Балакірева О. М. та ін.]; за заг. ред. О. Корнієвського. Київ : НІСД. 2017. 56 с.

Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 12.02.2007. № 105/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#n10>.

Програма інтеграції України до Європейського Союзу. 14 вересня 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00#Text>.

Протокол про врегулювання проблем ЧФ. 3 вересня 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_054#Text.

Рафальський О. О., Самчук З. Ф. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.

Резнік О. Співпраця, індивідуалізм та пасивність у розв'язанні проблем: ризики та перспективи інтеграції постреволюційного суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 2 (16). Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. С. 175–184.

Рейбрук Д. В. Против выборов : монографія. Москва : Ад Маргинем Пресс, 2018. 200 с.

Ремізов А. Гібридний політичний режим: деякі проблеми концептуалізації. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/848>

Репко М. Економіка карантину: відвернути глибшу кризу ще можливо. *Офіційний сайт ЦЕС*. 2020. 1 липня. URL: <https://ces.org.ua/economics-of-quarantine/>

Рибак Н. Б. Кримська проблема в українсько-російських міждержавних відносинах 1990-х рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Держава та армія. 2014. № 809. С. 89–97.

Рівень тіньової економіки до 30% ВВП у 2020 році – Міністерство економіки. *Interfax-Ukraine*. 29.06.2021. URL: <https://en.interfax.com.ua/news/economic/752653.html>

Рішення Конституційного суду України № 13-п/2020. 2020. 27 жовтня. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/13_p_2020.pdf?fbclid=IwAR1gVciWZSmBDS17mU9OMgW2Qv8yMxJVpfBqnaZ3Inaxfx_yVEqTVp7gHuE

Розумний М. М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації : наукова доповідь Національного інституту стратегічних досліджень. Київ, 2011. 19 с.

Романюк О. І. «Кінець транзитології» чи криза її первинної парадигми? *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 3–15.

Российско-украинские отношения: сб. документов 1990–1997 / отв. ред. А. А. Загорский; сост. В. В. Лоскутов. Москва : МИД РФ, МИД Украины, 1998. 646 с.

Ростецька С. І. Поняття та структура регіональної ідентичності в сучасному політичному процесі. *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. 2016. № 15. С. 151–158.

Рудич Ф. М. Сучасні виклики, що постали перед владою. *Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз* : монографія / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 154–181.

Рудік О. М. Процес демократизації «третьої хвилі» та особливості його розвитку у посткомуністичних країн : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2003. 16 с.

Рябінін Є. В. Зовнішня політика України під час першого року президенства В. Януковича: політологічний аналіз. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2011. Вип. 1. С. 99–105.

Рябов С. Г. Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз) : дис... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1997. 32 с.

Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету й легітимності : монографія. Київ : Національний ін-т стратегічних досліджень, 1996. 117 с.

Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с. URL: https://ipriend.gov.ua/wp-content/uploads/2019/04/dolannia_ambivalentnosti.pdf

Савицький Ю. Демонтаж у Польщі пам'ятника воїнам УПА є небезпечним прецедентом – польський експерт. *Радио Свобода*. 2021. 8 лютого. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28456421.html>.

Сапицька О. М. Феномен політичних протестів та революцій у постмодерній історії України. *Гуманітарний журнал*. 2014. № 1-2. С. 107–114.

Світова гібридна війна: український фронт : монографія / Нац. ін-т стратег. дослідж.; за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 494 с.

Світящук І., Стадний Є. Академічна міграція. URL: https://cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/050/original/AcademicMigration_CS_R.pdf?1404815631.

Сердюк Н. Стратегічне партнерство України – США. *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. № 1 (46). С. 34–38.

Сивак О. В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.) : дис... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2000. 208 с.

Силіна Т. В. Володимир Василенко : «У дипломатії і міжнародному праві не можна оперувати категоріями «перемог» і «програвів». *Дзеркало тижня*. 2009. 6–13 лютого. URL: https://dt.ua/POLITICS/volodimir_vasilenko_u_diplomatiyi_i_mizhnarodnomu_pravi_ne_mozhna_operuvati_kategoriayami_peremog_i_p.html.

Скільки іноземних інвестицій надійшло до України у 2020 році. 4 вересня 2020. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/09/04/infografika/finansy/skilky-inozemnyx-investycij-nadijshlo-ukrayiny-2020-roczii>

«Слуга народу» збрехала про відмову партії від державного фінансування. 2020. URL: http://prk.city/news/755-sluga_narodu_zbrexala_pro_vidmovu_partiyi_vid_derzhavnogo_finansuvannya

Соловей І. М. Українсько-румунські відносини: проблеми та перспективи їх розв'язання. URL: <http://vmv.kytmu.edu.ua/v/03/solovey.htm>.

Соціальна напруженість в кризовому соціумі: соціально-політичний аналіз / О. Г. Злобіна, М. О. Шульга, Л. Д. Бевзенко та ін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 291 с.

Соціально-політична ситуація в Україні (липень 2020 р.). *Офіційний сайт Центру Разумкова*. 2020. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/sotsialnopolitychna-sytuatsiia-v-ukraini-lypen-2020r?fbclid=IwAR2r7LiUm0peyr03TeGPZq7qnzrFtcuGYYZi9dMz7aTNR65fskPE2JPQjo>

Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації : колективна монографія / Т. В. Гончарук-Чолач та ін.; за ред. проф. О. М. Рудакевича. Тернопіль : ЗУНУ, 2021. 338 с.

Список дипломатичних місій України. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

Ставлення до статусу російської мови в Україні. *Офіційний сайт КМІС*. 2015. 10 квітня. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=517&page=4&t=10>

Ставченко С. В. Управління політичною кризою в демократичних політичних системах. Дніпро : Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, 2018. 293 с.

Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства України 2002–2013 роки: Звіт за даними дослідження / упоряд.: Л. Паливода. Київ : БФ „Творчий центр ТЦК”, 2014. 88 с.

Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений / пер. с англ. Е. Лалаян. Москва : Манн, Иванов и Фебер, 2015. 464 с.

Степанова Н. Є., Андрієнко Ю. В. Політична участь у добу постмодерну: українська практика. *Молодий вчений*. № 5 (20). Ч. 4. Травень 2015. С.125–128.

Стреліна О. М. Інноваційний розвиток економіки України: проблеми та перспективи. *Ефективна економіка*. 2013. № 7. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2166>.

Суб'єктність України в сучасному світі: оцінки, стратегії, прогнози. Аналітична доповідь. / за ред. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с.

Судді взагалі подонки. Додані діалоги про "Сумихімпром" і Бойка. *Українська правда*. 01.02. 2001. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/02/1/2981776/>

Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід : монографія / В. Бурлачук та ін.; за ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненка. Київ : Інс-т соціології НАН України, 2004. 243 с.

Суспільні інтереси в Україні: груповий вимір, зміст, шляхи узгодження. Аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І Ф. Кураса НАН України, 2016. 192 с.

Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. колектив : М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.

Тейлор Ч. «Секулярна доба» / пер. з англ. О. Панича. Київ : «Дух і літера». Книга перша. 2018. 664 с. Книга друга. 616 с.

Ткаченко В. Україна: испытание Майданом. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2014. Вип. 13. С. 127–151.

Торгівля з ЄС за 2019-й рік у фактах та цифрах. URL: <http://eu-ua.org/zona-vilnoi-torhivli>.

Трипольський В. О. Демократія і влада. Київ : Парламентське видавництво, 1999. 174 с.

Тріумф місцевих. Хто перемагає на виборах. URL: <https://hromadske.ua/posts/triumf-miscevih-hto-peremagaє-na-viborah>

Троян С. Українсько-російські відносини: інтеграційний вимір. *Україна в сучасній системі дво- і багатосторонніх відносин (1991–2013 рр.) : монографія.* Київ, 2014. 226 с.

Тур М. Г. Легітимація соціальних інститутів: соціально-філософський аналіз : дис... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 448 с.

У 2030 році нас буде 30 млн. Професорка Елла Лібанова розповідає, як війна й евакуація скоротять населення України – інтерв'ю НВ. *Новое время.* 07.06.2022. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/viyuna-v-ukrajini-ta-evakuaciya-meshkanciv-skorotit-naselennya-do-30-mln-novini-ukrajini-50247390.html>

У межах робочого візиту Володимира Зеленського до Туреччини підписано низку двосторонніх документів. *Офіційний сайт Президента України.* URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-mezhah-robochogo-visituvolodimira-zelenskogo-do-turechchi-67921>.

Угода між Російською Федерацією і Україною щодо Чорноморському флоту. 9 червня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082#Text

Угода між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. 21 квітня 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text.

Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин від 23 червня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_018#Text.

Угода між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню Військово-Морських Сил України та Військово-

Морського Флоту Росії на базі Чорноморського флоту. 17 червня 1993 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046#Text.

Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та їх державами-членами. 16 червня 1994 р.
URL: <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&qA1>.

Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 10 грудня 1991 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077.

Україна подошла к точке неустойчивого равновесия. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2004/03/1/4377318/>

Україна без Кучми» очима Володимира Чемериса. URL: <https://inrespublica.org.ua/novyny/ukrayina-bez-kuchmi.html>

Україна в міжнародних організація. *МЗС України. Офіційний сайт*. URL: <http://old.mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations>

Україна і Doing business: плюс 7 позицій – перемога чи поразка? URL: <https://rpr.org.ua/news/ukraina-i-doing-business-plus-7-pozytsiy-peremozha-chy-porazka/>

Україна майбутнього: дев'ять інсайтів. Gradus. Київ. Серпень 2021. URL: https://gradus.app/documents/88/GradusResearch_FutureUkraine_20082021.pdf

Україна та Китай. Торговельно-економічне співробітництво. Посольство України в Китайській Народній Республіці (за сумісництвом). URL: <https://china.mfa.gov.ua/ukraine-cn/trade>.

Україна та проєкт «русского мира» : аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман та ін.; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. Київ : НІСД, 2014. 80 с.

Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991-2018) : Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 342 с.

Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / ред. рада : В. М. Литвин та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2007. 1027 с.

Україна–2020: невиправдані очікування, неочікувані виклики. Підсумки року у дзеркалі громадської думки (грудень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevypravdani-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020r>

Українська мова втрачає позиції в освіті і книговидаванні. Тримається у прокаті. *Тексти*. 2012. 11 вересня. URL: https://texty.org.ua/articles/41135/Ukrainska_mova_vtrachaje_pozyciji_v_osviti_ta-41135/

Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2010. 636 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. / голов. ред. д. екон. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. Вип. 7 (21). 546 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf>

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016.

Українці найбільше довіряють волонтерам і армії. *Реанімаційний пакет реформ*. URL: <https://rpr.org.ua/news/ukrainsi-naybil-she-doviriaut-volonteram-i-armii-sotsdoslidzhennia/>

Умланд А. Роль и цели Кремля в «украинском» кризисе. URL: <http://www.geopolitika.lt/index.php?artc=7120>

Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. Харьков : Константа, 2006. 352 с.

Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні. *Агора*. 2016. № 17. URL: <https://bit.ly/3uKk8JT>

Фісун О. А. Політичний режим України в порівняльній перспективі. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 1(6). С. 5–12.

Фішер Й. Незалежність України – основа безпеки в Європі. URL: <http://www.dw.de/йошка-фішер-незалежність-україни-основа-безпеки-в-європі/a-17347870?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>.

Фридман Дж. «Горячие» точки. Геополитика, кризис и будущее мира. Санкт-Петербург : Питер, 2016. 400 с.

Футала В. Український націоналізм 1920–1930-х рр. на порівняльному тлі інших європейських націоналізмів: історіографічні оцінки та судження. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. 2019. № 2 (44). С. 38–63.

Халецька Л. Геополітичний контекст української кризи в працях сучасних французьких дослідників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія «Історія». 2015. Вип. 2. (Ч. 3). С. 205–211.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева. Москва : Изд-во АСТ, 2016. 640 с.

Харпен М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків : Віват, 2015. 304 с.

Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору. 09 липня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text.

Хартія Україна–США про стратегічне партнерство. 19 грудня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_140#Text.

Хомрач В. Політико-мовна ідентичність громадян України: стан та тенденції розвитку : дис... канд. політ. наук.: 23.00.03. Київ, 2015. 200 с.

Хто ми: портрет українців очима українців. *Інститут майбутнього*. Київ. Вересень 2021. 71 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1ZHSmJTTSFAzXqnUlfTuD8qajGZGK_T-5/view

Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2016. 284 с.

Цимбалюк С. І. Конституювання та розвиток теорії модернізації в соціологічному дискурсі : дис... канд. соціол. наук: 22.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 238 с.

Цокур Є. Г. Легітимність політичної влади: джерела, особливості, перспективи. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 330 с.

Частка України у світовій економіці за роки незалежності скоротилася в три рази. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/2338702-chastka-ukrajini-u-svitoviy-ekonomitsi-za-roki-nezaleznosti-skorotilasya-v-tri-razi.html>.

Чемшит Д. О. Передумови модернізаційних криз у перехідних політичних системах : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2012. 20 с.

Черній А. Л. Чинник кризовості у трансформуванні суспільно-політичних систем перехідного періоду : дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Нац. акад. наук України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. Київ, 2004. 197 с.

Чи вдалося Україні за 25 років незалежності вийти з постімперського культурного простору. *Voxukraine*. 2016. 26 серпня. URL: <https://voxukraine.org/25-years-of-independence-ua/>

Чому Ахметов виступив проти сепаратистів? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25391490.html>

Шайгородський Ю. Розвиток громадянського суспільства та проблема «дефіциту демократії». *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 332–367.

Шайгородський Ю. Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування. *Сучасна українська політика*. Київ : Центр соціальних комунікацій. 2013. Вип. 28. С. 323–334.

Шаповалов С. Як мова впливає на свідомість та політичну поведінку. *Офіційний сайт Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. 2021. 16 січня. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-mova-vplivae-na-svidomist-ta-politichnu-povedinku>

Шевцова Л. Кремль ищет более гибкую формулу удержания Украины на своей орбите. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/26984-liliya-shevtsova-kreml-ischet-bolee-gibkuyu-formulu-uderzhaniya-ukrainyi-v-svoej-orbite.htm>

Шергін С. О. Геополітичні пріоритети України і Росії в контексті неоевразійської парадигми розвитку. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Вип. 18. С. 287–292.

Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом / пер. с англ. Київ : Заповіт, 2013. 152 с.

Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади аналізу гібридних політичних режимів: український контекст. *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]*. Серія: Політичні науки. 2008. Вип. 3. С. 89–102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoar_2008_3_10

Шульга О. Геополітичні настрої українського суспільства. *Дзеркало тижня*. Лютий 2021. URL: <https://zn.ua/ukr/international/heopoliticheskie-nastroenija-ukrainskoho-obshchestva.html>

Шульга О. Ціннісні зміни в українському суспільстві: між старою та новою моделями. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. К. : Інститут соціології, 2019. С. 294 – 302. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf>

Щербак Ю. М. Позначені безпрецедентним динамізмом. *Політика і час*. 1996. № 11. С. 4–5.

Що пережили Україна та світ у 2020 році й чого нам чекати 2021-го: політичні й економічні прогнози. *Офіційний сайт Фонду Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва*. 2020. 21 грудня. URL: https://dif.org.ua/article/shcho-perezihili-ukraina-ta-svit-u-2020-rotsi-y-chogo-nam-chekati-2021-go-politichni-y-ekonomichni-prognozi#_Toc59385790

Юрчак М. Вплив Помаранчевої революції на політику Європейського Союзу щодо України в 2004–2005 рр. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 16 (1). С. 118–125.

Як боролися з українською мовою. Хроніка заборон за 400 років. *Історична правда*. 2012. 3 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2012/07/3/89519/>

Якушик В. М. Політична система та політичний режим. *Політична думка*. 1993. № 1. С. 18–21; С. 117–120.

Якушик В. М. Проблемы теории революционно-демократического государства : учеб. пособ. Киев : УМК ВО, 1991. 169 с.

Для нотаток

Наукове видання

**КРИЗИ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ:
ПРИЧИНИ, ЗМІСТ І СПОСОБИ НІВЕЛЮВАННЯ**

Монографія

Комп'ютерна верстка та макетування – Н. М. Лисенко

Підписано до друку 29.11.2022 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 20,46. Обл.-вид. арк. 18,52
Тираж 120 прим. Зам. № 2070

Видавець

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua;
e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач

ФОП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: *vidavec.lisenko@gmail.com*
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.